

नूपुरअंकार.

नरसिंहराव भोणानाथ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૭૬૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ઝુપુર ઝંડીર

વિષય ૬-૧૩

કવિતહેવીં એ સહીલ ઊભી ગાનવાદ્યમાં લીન,
વ્યામ થકી નવ નયન ખશેડે:

નૃપુરજંકાર, અવતરણ—કડી ૮.

नूपुरअंकार.

रयनार
नरसिंहराव लोणानाथ जी. जे.
मु० वांदरा.

प्रकाशक
लवनलाल अमरशी भड्डेता.
धनासुतारनी पोण—अमदावाद.

(सर्व प्रकारना हक स्वाधीन राप्प्याछे.)

प्रथमावृत्ति. प्रत १०००.

ध. स. १९१४. संवत् १९७०.

किंमत रु. १-०-०

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી સાંપ્રદાયિક-સંગ્રહ

૧૪૬૩

અમદાવાદ
ટંકશાળમાં ધી “યુનિયન” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં
મોતીલાલ સામળદાસે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

—x—

આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થવાનો છે અને હેતું નામ 'નૂપુર-
અંકાર' છે એમ સાંભળી એક જણે એક ચાતુર્યભરેલો તર્ક કર્યો
હતો; 'કુસુમમાળા', 'હૃદયવીણા', અને 'નૂપુરઅંકાર'—એમ
ક્રમવાર નામમાળામાં સંલક્ષ હેતુ સમાયલો હોવો જોઈએ; તે આમ—
કવિતાની દેવીનો પ્રથમ મહને સાક્ષાત્કાર થતાં મ્હેં હેને કાવ્યકુસુમોની
માળા સમર્પિ; પછી દેવી વ્યાવીને સ્થિર ઊભી તે વખતે મહારા હૃદય-
ની વીણા હેની સમક્ષ મ્હેં વગાડી; અને હવે અંતે એ દેવીનું વિ-
સર્જન થાય છે તે વખતે હેના નૂપુરના અંકાર સંભળાય છે.—આ
તર્કમાં રસિકતા તેમ જ ચાતુર્ય સમાયાં છે, એ ખરું. પરંતુ મહારા
સ્વપ્રામાં પણ નહિ હોવો અર્થ આ રસિક જને ખોળી કાઢ્યો છે
એમ મહારે કહેવું પડે છે. 'નૂપુરઅંકાર' નામનો હેતુ આરમ્ભના
અવતરણકાવ્યમાં સૂચવાયો જ છે. તે હેતુ જોડે ઉપરની કલ્પનાનું
સામ્ય કવિતદેવીના નૂપુરના અંકાર—એટલામાં જ છે. એટલી પણ
અટકળ કરવા માટે એ રસિકને યશ ધટે છે.

પરંતુ આ તર્કમાં મહારી કવિત્વશક્તિ ક્ષીણ થઈ વદાય લેવા
તૈયાર થઈ છે એમ ગર્ભિત આરોપ છે તે એ મિત્રના ઉદ્દેશની ખહાર
હશે કે કેમ તે તો કળી સકાય એમ નથી, પણ એ ઉપરથી આજ
રસિક વાચકવર્ગ આગળ મહારે એક વાત નિવેદન કરવાની પ્રેરણા
થઈ છે તેથી પ્રસ્તુત તર્ક કરનારનો આભાર માનું છું. મહારી કવિત્વ-
શક્તિની ક્ષીણતા અને પ્રયાણ વિશે હું નિર્ણય આપું એ અશક્ય નહિં

તા સુરુચિથી વિરુદ્ધ છે,—બંને પક્ષે, અસ્તિપક્ષમાં તેમ જ નાસ્તિ-પક્ષમાં. એ પ્રશ્નનો નાણુંય તો અન્યને જ સોંપાય. મ્હારે તો આજ એટલું જ કહેવું છે કે કવિતદેવીના વિસર્જન સમયના નૂપુરઝંકારનું સુગ વર્ગની સમક્ષ ઉદ્દ્યોધન કરતાં મ્હને પણ—અન્ય દૃષ્ટિએ—એમ જ લાગે છે કે આ વિસર્જનકાળના જ ઝંકાર છે. હવે અવશિષ્ટ રહેલા મ્હારા જીવનકાળમાં આ પછી વળી બીજો કાવ્યસંગ્રહ ગુર્જર પ્રબ્ધ આગળ રખૂં આય એ સંભવની ખ્હાર જ છે. માટે આ વિસર્જન-કાળના ધ્વનિની સાથે સુગ રસિકવર્ગને મ્હારે પણ વદાયના ઉદ્દગાર દર્શાવવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

એ ઉદ્દગારો અલ્પ શબ્દોમાં જ પ્રગટ કરું છું. હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા જોડે દીર્ઘસૂત્રી વાણી અસંગત જ હોય. ‘કુસુમમાળા’ આજથી સત્તાવીસ વર્ષ ઉપર પ્રગટ થઈ, અને હેનો સત્કાર વાચક-વર્ગ તરફથી એટલો તો ઉત્સાહ અને ભાવ ભર્યો થયો કે તે મ્હારા સ્વપ્નમાં પણ મ્હેં કહેવો ન્હોતો. તે પછી નવ વર્ષ ‘હૃદયવીણા’ નું શ્રવણ રસિક વર્ગને કરાવ્યું. હેનો સત્કાર પણ—એ સંગ્રહ જે અધિકાર માગે છે તેનો વિચાર કરતાં—આનન્દજનક હતો. આમ રસિક ગુર્જર પ્રબ્ધે મ્હારા ઉપર સતત કૃપાભાવથી દૃષ્ટિ કરી છે, તેથી ઉત્પન્ન થતી હૃદયની આર્દ્રતા અને આભારવૃત્તિ, આ વિસર્જનકાળને પ્રસંગે, અન્તઃકરણથી દર્શાવી સર્વ બન્ધુઓની સ્નેહભરી વદાય લઉં છું. મ્હારી કાવ્યપ્રવૃત્તિનું પશ્ચાદ્વલોકન કરતે હૃદયમાં રસિક ગુર્જર બન્ધુઓ તરફ જે કોમળભાવ સ્ફુરે છે તેનું પ્રતિબિમ્બ પાડવાને હું અસમર્થ છું. મ્હારી કાવ્યપ્રવૃત્તિથી જનસમાજમાં કોઈ પણ વ્યક્તિના હૃદયમાં ઉદ્દાસ, આનન્દ, આશ્વાસન પુરાયાં હશે, આ જીવનના કઠોર

નાદ ક્ષણભર પણ ભૂલાયા હશે, ઉચ્ચ પ્રદેશમાં પળવાર પણ સ્થિતિ થઈ હશે, તો હું એ જ મ્હારું જીવનસાક્ષ્ય માનીશ. દર ભાવિકાળમાં એ સેવા મ્હારી કવિતા કરશે કે કેમ તે પ્રશ્ન મ્હારા હૃદયમાં વ્યર્થ શા માટે ઘોળું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ પણ પક્ષમાં પડો,— ક્ષણિક જીવનમાં નાચનાર માનવ પ્રાણીને તે સાથે સ્થાયી સંબન્ધ નથી.

• તેમ છતાં માનવસ્વભાવને સુલભ આર્દ્રતાથી રસિક વાચકને આ સંગ્રહના અન્તિમ કાવ્યમાં યાચના કરીછે તે વિરોધી આચરણ નહિં ગણાય એટલી આશા રાખુંછું; અને એ વિશ્વાસમાં રહીને કહુંછું કે:—

જો એક અશ્રુ તુજ મ્હોં કદીં હોય લોભું,
એકાદ અશ્રુતણું દાન જ યાચું તો હું.

વાંદરા
તા. ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૧૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ઉપહાર.

જીવનસખી !

(વસન્તતિલકા)

સૌભાગ્યકુંકુમસુહાર્તી રમે ઉષા જ્યાં,
તે વાડીમાંથી કુસુમો કંઈ વીણી તાનું
મહેં માળ ગૂંથી, સખિ ! જે બહુ કાળ પૂવે,
હેતું લઈ રમી તું સૌરભ પ્રેમગવે. ૧

ઉદ્ધાસકાળ શમિયો ન શમ્યો જ જ્યાં,
વીણાતણા ધ્વનિ થયા હૃદયે જ ભારે;
મહેં તે સુરો ગજવતી જગવી જ વીણા,
તે તહેં ઝીંલ્યા સખિ ! સુરો સહુ ભાવભીના. ૨

તહેં આમ જીવન વિશે રસમન્ત્ર પૂર્યો,
જેને બળે વિષમ માર્ગ બન્યો મધુરો;
ને પ્રેમતન્ત્ર મૃદુભાવભરેલ તારો,
શ્રદ્ધાર્થી મહેં અનુભવ્યો સુખ આપનારો. ૩

એથી મહાન હિતકાર્ય કર્યો સખી ! તહેં,
કાં રાખું ગુપ્ત ? જગને જણવું શી રીતે ?
પ્રેમામિહોત્રપથમાં સહધર્મચારે,
દોર્યો મ્હને તિમિર વિદ્ધ વિદ્યારી ભારે. ૪

ॐ पावके करियुं जवनने विशुद्ध,
 पाणी दधि भखिन कर्म पधां अयुद्ध;
 त्हे दिव्य आत्मपसिदान दधि उगार्यो,
 अरपृश्य मानो सधि ! त्हे नव तुच्छकार्यो. ५

ॐ सर्व जवनसधी ! स्मरणो न धेरां,
 द्वाप्यां द्वाप्य नहिं, आन स्कुरे अनेरां:
 तो जेकुं ॐ कथितहेवोतथा अलंग,
 नूपुरजंघ्रिततथा पडछंद संग. ६

वांदरा.

ता. ११ भी सष्टेभ्यर १८११.

}

—

અશ્રુસંયમ.

(ગરબી. *)

આંસુડાં શિદ ઢોળું સૂકા રાનમાં ?
 રેકું ઉરમાં ઊંડી એ અર્મોરેલને;
 ભીંજે ત્હાં કંઈ વેલોં અલૌકિક ભાવની,
 ને કુસુમિત થઈ દિવ્ય રૂપની એ બને.

આંસુડાં શિદ ઢોળું ૧

કે સૂકા રણુમાંહિં કહિં કહિં નીરખું
 સ્નેહી-ઉરકુંજે, ત્હાં લહું વિશ્રાન્તિ જ્ને;
 ને એ કુંજ વિશે આંસુ-અર્મોબિન્દુડાં
 થોડાં થોડાં પાડી પામું શાન્તિ જ્ને.

આંસુડાં શિદ ઢોળું ૨

જીવન ભરિયું આંસુતણા અર્મોપૂરથી,
 હૃદય હૃદય બહે રેલ ધણી અશ્રુતણી;
 મનુજબન્ધુનાં આંસુ કેરા સિન્ધુમાં
 મુજ આંસુ તણી જીણી સેર જ્જને શમી !

આંસુડાં શિદ ઢોળું ૩

* 'ઓધવજ સંદેશો કહેજે શ્યામને'—એ ચાલ.

કવિતદેવીના આ નૂપુરઝંકારને
 સુણવા નવ થોભી તું ખેટી વહાલો ઝો !
 થઈ અધીરી દેવીના સંગીતને
 દિવ્ય ધામમાં સુણવા વેગે ચાલો ઝો !
 આંસુડાં ઢોળું, નવ ઢોળું આ સમે. ૪

અણુકરમાયા દેવીના સુર નિર્ભળા
 કદો કદો મોકલજે મુજને એ ધામથી;
 લઈશી ઝીલી મુજ ઉરમાં સુર દિવ્ય એ;
 આ સમયે અભિલાષા કે ખીજ નથી.
 આંસુડાં મુજ ઉરમાં ઝરો ઉરમાં શમે. ૫

પણ ઊંડી અભિલાષા એક રહી હજી:—
 જીવનપથ પૂરો થાશે મુજ જે ક્ષણે,
 તે ક્ષણ તુજ સંગ વશીને મુજ આત્મ આ
 એ સંગીતો નિત્ય નિરન્તર જે સુણે !
 આંસુડાં મુજ નવલ અમીરસ ત્હાં બને ! ૬

વાંદરા
 તા. ૨૩ મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૩ }
 _____

અનુક્રમણિકા.

કાવ્યનું નામ.	પૃષ્ઠ.
૧. અવતરણ.	૬
૨. ભારતજનનીની અશ્રુમાળા.	૪
૩. ઉદ્દ્યોધન—૧	૯
૪. ઉદ્દ્યોધન—૨	૧૧
૫. મહારાં રમકડાં.	૧૩
૬. દિવ્ય આશા.	૧૯
૭. “ દૂર, દૂર, સુદૂર એ. ”	૨૧
૮. ચિત્રવિશોપન.	૨૩
૯. વિરાગિણીની વીણા.	૨૭
૧૦. દીનપાળક.	૩૩
૧૧. ઉત્સવ પ્રસંગે.	૩૫
૧૨. ભાવનાસૃષ્ટિ.	૩૬
૧૩. મૃત્યુને પ્રાર્થના.	૪૩
૧૪. મરણનો ભય.	૪૩
૧૫. મૃત્યુનું મરણ.	૪૫
૧૬. વિધુરનું માયાદર્શન.	૪૬
૧૭. અમિહોત્ર.	૪૯
૧૮. તદ્દગુણ.	૪૯ ક.
૧૯. ધ્રુવડ.	૪૯
૨૦. ગૂઢકોકિલા.	૫૫
૨૧. ફૂલ વહેંચનારી.	૫૯
૨૨. “ કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ”	૬૧
૨૩. જૂના ધ્વનિ.	૬૩

૨૪.	ત્હારે અને હવે.	૬૪
૨૫.	સૌન્દર્યની દેવીને.	૬૯
૨૬.	“ પ્રેમના સંદેશ ક્યાં ? ”	૭૨
૨૭.	આર્તનો પુકાર.	૭૪
૨૮.	નૂતન વર્ષ.	૭૫
૨૯.	અલુકરભાયાં ફૂલ.	૭૭
૩૦.	શૂન્યહૃદય મુગ્ધા.	૭૮
૩૧.	ગોપીઓનું સંમેલન.	૭૯
૩૨.	કિસા ગોતમી.	૮૧
૩૩.	રાજ્યારોહણ.	૮૮
૩૪.	જીવન.	૯૨
૩૫.	ગોવર્ધનભાઈ.	૯૩
૩૬.	મહાભિનિષ્ક્રમણ.	૯૫
૩૭.	પ્રભાતમાં પ્રાર્થન.	૧૦૨
૩૮.	વીણાનું સ્વરમેલન.	૧૦૩
૩૯.	દિવ્ય યોગિની.	૧૦૯
૪૦.	વિયોગિની યશોધરા.	૧૧૨
૪૧.	છાનાં અશ્રુ.	૧૨૦
૪૨.	ગૂઢદર્શન.	૧૨૪
૪૩.	સ્વેચ્છાસ્વીકાર.	૧૨૬
૪૪.	પુરૂરવ અને ઉર્વશી.	૧૩૦
૪૫.	તિમિરવિક્ષોપન.	૧૩૬
૪૬.	ભક્તસંધને સંબોધન.	૧૩૭
૪૭.	અવસાન.	૧૩૮
	ટીકા.	૧૪૦

નૂપુર ઝંકાર.

અવતરણ.

(ખંડહરિગીત.)

જાગતાં મહેં અનુભવ્યાં
સ્વપ્ન અદ્ભુત અણુગણ્યાં,
દર્શનો ત્યાં અંખિયાં
તે ચીતર્યાં કહી જાય ના. ૧

સ્મૃતિપટે, પથ્ય, ઊઘડયું
એક દર્શન આજ જો !
હૂબહૂ થાતું ખડું
મુજ નયન આગે તાળું જો ! ૨

(લાવણ્યમયી.)

વસન રુપેરી તેજે ભરિયાં ધરિયાં ઉજ્જવલ અંગ,
દિવ્ય કન્યકા વીણા કર ધરીં ઊભી હિમગિરિશૃંગ,
ત્રિભંગ રહી સ્થિર મૂર્તિ. ૩

સુવર્ણ દુધરી ચરણે ખાંધી, પદનખ દીપે લાલ,
મધ્યમેખલા કુમુદે ગૂંથી, કંઠે મુક્તાહાર
ઝરે કિરણો અમીં સરખાં. ૪

કેશભાર ધનશ્યામળ છૂટો વીંટો વળ્યો મુખચંદ,
 નયનો ઊંચા ંયોમ વિશે કંઈ વાંચે ઊંડા મન્ત્ર,
 મન્દ રમતું સ્મિત અધરે. ૫

વીણાતન્ત્રી વિશે રમંતી અંગુલિયો સપ્રેમ,
 હિમગિરિવનનાં દેવદારુમાં કિરણો નચવે જેમ
 ંયોમ ઠરો પેલી ચંદા. ૬

તોય શ્રવણ મુજ પડે નહિં એ વીણાનાદ અનન્ત,
 દિવ્યકન્યકાગાનતણા સુર તે પણ સુણું નવ મન્દ,
 ચન્દમાં લય એ પામે. ૭

કવિતદેવી એ સલીલ ઊભી ગાનવાદમાં લીન,
 ંયોમથકી નવ નયન ખશેડે;—એ દર્શન હું નવીન
 દીન ણનો ઊભો નિરખું. ૮

(ખંડહરિગીત.)

ક્ષણ પછી જો ! આદરે
 નૃત્યલીલા સુન્દરી,
 ને શ્રવણ મુજ ત્હાં પડે
 વાજંતો નૂપુરધૂધરી. ૯

કન્યકાના ગાનથી,
 ગૂઠ વીણાનાદથી,
 અમૃતખિન્દું કંઈ અરે
 તે કનકકિંકણી ઝીલતી. ૧૦

ओह नूपुरनाहनां
 कंठं पडयां प्रतिभिम्भ जे
 *नाहयन्त्रे उरतष्ठा,
 अर्पुं जगःडी आज ते.

११

दोषथी उरयन्त्रना
 स्वरमधुरता कंठं धटे,
 रसिक ! तुं मां निन्दतो
 नूपुरतष्ठा अंकारने.

१२

ભારતજનનીની અશ્રુમાળા.

લાવણ્યમયી.)

હિમગિરિ શિખરો ઊડી રઝનિમાં ધરતાં તારકમાળ,
ચંદ્રા કૌતુકભર ત્યહાં રસતી અમોલ્યેષો શી રસાળ,
બાળલીલા કંઇ ધરતી ! ૧

હેવા એક મનોહર શૃંગે શ્વેત વસન ધરો અંગ,
સ્ફટિકમાળ કંઠે અગમગતી, મૈન ધરંતો અલંગ,
દિવ્ય મૂર્તિ કેા ઊભી. ૨

સ્થિર નયને નભમાં નિરખંતી ગૌર વદન ધરો મ્લાન,
અનિલે રમતો કેશભાર નવ લેખે દેવો મહાન,
ધ્યાન ધરતી કંઇ ઊડું ! ૩

સૂતાં સનાતન દેવદારુવન નીચે ગિતિટ દૂર,
સમીર જ્યહાં સ્વચ્છન્દે ધૂમે ને ધુધવે સુમધુર
સિંધુસમ ઘોષ ગભીરો; ૪

અસંખ્ય અરણ્યાં શિલા ઉપરથી પડતાં ધરોને હાસ,
મંજુલ ગાને નૃત્ય કરંતાં, ને એ અનુપમ રાસ
નિરખી રહી ચંદ્રા શેડે. ૫

એહ ગાન ને એહ ધુધૂરવ કેરા ધ્વનિ અતિ મન્દ,
 દેવીચરણે સલીલ પડતા, દેવી તે ન સુણુંત,
 તપે તપ એહ અનેરું. ૬

(વસન્તતિલકા.)

એ ઉચ્ચ શૃંગ તણી એક કિનાર પાસે,
 જલો લપાઈ હિમખંડ વિશાળ વાંસે,
 દેવીતણું અલભ દર્શન ધન્ય લેતો
 હું મૈ ન ધારી અનિમેષ જ કાંઈ બેઠો. ૭

(અનુદુષ.)

રખે દેવીતણી જાડી સમાધિ ભંગ પામતી,
 એમ ધારી ત્યહાં મહારી શ્વાસધારા વિરામતી. ૮
 સહસા ગાનની ધારા દેવીના કણ્ઠથી વહી,
 જ્યોત્સ્નાના પૂરની સાથે ભળતી એ કૌંસે કંઈ. ૯

(ગરબી†)

“દીનતણા એ દયાળ ! દ્વાર તુજ આવી પુકારું;
 રહેવાય ના દુઃખજાળ, દ્વાર તુજ આવી પુકારું.
 દીનતણા ૦ ૧૦

(સાખી.)

દીર્ઘ જમાના વહી ગયા, દુઃખ સહું અવિરામ,
 ખાળકાજ તપ આ તપું દિનરજનિ, રજનિદિન આમ,
 આર્તરવ આજ પુકારું.
 દીનતણા ૦ ૧૧

† “લોચનમનનોરે કે ઝગડો લોચનમનનો.”—એ ચાલ.

વિશાળ આ આકાશમાં વ્યાપી જ્યોત્સ્ના દૂર,
એ થકી અહકું જો ! વહે તુજ પ્રેમહયાનું પૂર,
પ્રાર્થના આજ ઉચારું.

દીનતણા૦ ૧૨

અન્ધતિમિરમાં ભમી રહ્યાં દીન માહરાં ખાળ,
જ્ઞાનદીપ તુજ સત્યનો ધરી સુપથ ચઢાવ્ય કૃપાળ !
આશ મહોટી આજ હું ધારું.

દીનતણા૦ ૧૩

કીર્તિ પુરાતન ઝળકતી ગુમાવો ખેઠાં સર્વ,
ભાવિતણું રવિભિન્ન તું પ્રગટાવ્ય અધિક ભરગર્વ,
હૃદય મુજ જેથી હું ઠારું.

દીનતણા૦ ૧૪

(૭૫૯૫૫૫)

વિરામો એ ગીત-અમીનો ધારા
ને દેવીનેનો થકી અશ્રુમાળા
વહી રહી જો ! અવિરામ વેગે,
કપોલ સ્પર્શી ઉરભાગ ટેકે.

૧૫

(સોરઠા)

ને, અહ્ભુત ! એ ધાર અશ્રુતણી ઠરો જામતી,
ઝગમગ સ્ફટિક માળકેરું રૂપ જ પામતી.
તણ શિલાની છાય હું સહસા ત્હાં નીકળ્યો,
જઈ દેવીને પાય દીન ભાવથી કંઈ ઢળ્યો.

૧૬

૧૭

(કુંતવિલગ્નિત.)

‘ જનનિ ! આપ્ય ક્ષમા તુજ ખાળને,
શરણુ દે તુજ પાયતાણું મ્હને;
તિમિર-અન્ધ બન્યા મુજ બન્ધુ તે
નવ શકે નિરખી જ સુપન્થને. ૧૮

તિમિરમાં મુજને પણુ ના સૂઝે;
તુજ સમીપ વ્યથા મનની રૂઝે.
આંહિ વશી તપ ઉત્કટ હું તપું,
તુજ અને પ્રભુનામ સદા જપું !’ ૧૯

(અનુકૃપ.)

ઊઠાડી ભૂમિથી પ્રેમે, ગ્રહી અંગુલિ માહરી,
વહે દેવી પછી વાણી કાંઈ વત્સલતાભરી. ૨૦

(વસન્તતિલકા.)

“ માં વત્સ ! તું કંઈ વિરક્ત થતો અધીર,
જા બન્ધુમંડળ વિશે ખર્નો કર્મવીર
કર્તવ્યકેરું તપ આદર્ય તું સમર્ય,
ને હું તપીશ તપ આંહિ જ ખાળ-અર્ય. ૨૧

(લાવણ્યમયી.)

વિદ્યા, ધન ને ધર્મ ગુમાવ્યાં, ગુમાવિયું ગૃહનૂર,
ઈર્ષ્યા, કલહો, કપટો જામ્યાં, પાપતાણું વહું પૂર,
ખાળ મુજ જાય તણાયાં ! ૨૨

વિરલ વીર કે મથતા કરવા, અન્ધુતણે ઉદ્ધાર,
તદ્દયિ મોહસિન્ધુના તરંગો, બાળ ગ્રસે અનિવાર,
હારતા વીર બિચારા ! ૨૪

રૂઠિ રાક્ષસી હસતી ઊભી, યજ્ઞતણે રચી કુંડ,
કોમળ કોમળ બાળકો હોમે, પ્રજળે અગ્નિ પ્રચંડ,
બાળ મુજ નવ કંઈ જાણે. ૨૫

અને હોમતી અનાથ વિધવા પાપદુઃખને ગર્ભ,
અદૃહાસ રાક્ષસી કરંતી, બાળક ન લહે અર્થ,
અન્ધતિમિરે સહુ ડૂબ્યાં. ૨૬

તદ્દયિ નિરાશાવશ નવ થાઉં, ધરું ઉગ્ર તપ આજ,
વત્સ ! ત્હને વર આપું અમોહું ઉદ્ધર્ય અન્ધુસમાજ,
વાજશે હુંદુભિ જ્યનો. ૨૭

(વસન્તતિલકા.)

લે અશ્રુની સ્ફટિકમાળ હું આપું, તે તો
કર્તવ્યવિધન નડતાં કર ફેરવે, તો
ઊંડું સુણીશ મુજ પ્રાર્થનગીત પાછું,
ને વિધનું દળ થશે વિખરી જ આછું.” ૨૭

ઉદ્બોધન.—૧.

(ગરબી. *)

જાગો, ભારતસંતાન ! બન્ધુ હો ! જાગો હવે તો;
 જિગ્યો વિમળ સત્યભાષુ, બન્ધુ હો ! જાગો હવે તો;
 જાગો, ભારતસંતાન !

(સાખી.)

પડયા ઘોર નિદ્રા વિશે, વીત્યાં વર્ષ અસંખ્ય,
 મૃતસમ પડિયા બન્ધુ ઝો ! નવ જીવન દ્યો નિઃશંક,
 બન્ધુ હો ! જાગો હવે તો !
 જાગો, ભારતસંતાન ! ૧

નિદ્રિત દેખી આવીં ત્હાં રૂઠિ રાક્ષસી કૂર;
 ખાંધ્યાં બન્ધન ઝકડીને, લીધું ચોરી જીવનનૂર;
 બન્ધુ હો ! જાગો હવે તો !
 જાગો, ભારતસંતાન ! ૨

તોડો બન્ધન બળ કરી, આળસ મરડી અંગ,
 જીવનમાર્ગે સંચરો ધરી અભિનવ વિરલ ઉમંગ,
 બન્ધુ હો ! જાગો હવે તો !
 જાગો, ભારતસંતાન ! ૩

---

* ' સોચનમનનો રે કે ઝગડો સોચનમનનો ' એ ચાલ.

અન્ધુભાવ સહુ આર્યમાં પ્રગટે ક્હો શી પેર ?
 હૃદય હૃદય બધાં વ્યાપિયું દુષ્ટ ભતિભેદનું ઝેર;
 અન્ધુ હો ! ભગો હવે તો !
 ભગો, ભારતસંતાન !

૪

લોહ ન ભેતા આર્યજન પુરાણ ભારત માંહિ,
 ગુણકર્મે વર્ગો રચ્યા, તોય અન્ધુભાવ સ્થિર ત્યાંહિં;
 અન્ધુ હો ! ભગો હવે તો !
 ભગો, ભારતસંતાન !

૫

લોહ તને, સંપ જ સને, ભને એક ભગવાન,
 ધર્મપથે પગ સ્થિર હને, તો પામીશું પુણ્યનું સ્થાન;
 અન્ધુ હો ! ભગો હવે તો !
 ભગો, ભારતસંતાન !

૬

નિન્દા કરશે નિન્દકો, નવ ધરશે તે ધ્યાન,
 સત્યતણે ધ્વજ ધારીને કરે જીવનરણમાં પ્રયાણ;
 સસમેવ જયતે ગજવને,
 શૂરાં ભારત સંતાન !

૭

ઉદ્બોધન—૨.

(ગીત.)*

જાગો સર્વ ભારતસંતાન !
 જિગ્યો જીઓ સત્યભાષુ !
 ગાઓ સત્યતથાં યશોગાન.

સૂતા ત્હમે ઘોર નિદ્રા વિશે કંઈ,
 વીત્યાં વર્ષો એમ અસંખ્ય;
 મૃતસમ તજી દમ, પડયા ખંધુ ! હજી કયમ ?
 દ્યો નવ જીવન ખનીને અશંક;
 જાગો ભારતનાં ખાળ !
 જાગો ભારતનાં ખાળ !
 જાગો ભારતનાં ખાળ !
 અભય અભય
 થાઓ ભારતનાં ખાળ૦ ૧

નિદ્રિત દીકા તહિં આવી રૂઠિ રાક્ષસી,
 ખાંધ્યાં બન્ધન, ચોર્યું આત્મનૂર;
 બન્ધન એ છિન્ન ભિન્ન કરો, નવ પડો મન્દ,
 ઉમંગે આગળ ધસો ખની કર્મશૂર;
 જાગો ભારતનાં ખાળ !
 જાગો ભારતનાં ખાળ૦ ૨

---

* ' મળી સર્વ ભારતસંતાન '—૪—એ ગીતની ચાલ.

અન્ધુતા વહે શી રીત આર્યવૃન્દ માંહિ ?
 ઉર ઉર રેલ્યું જાતિલેહવિષ જ્યાંહિ;
 લેહ ના જાણ્યો પુરાણુ આર્યો એ હતા મહાન,
 ગુણકર્મે અન્યા વર્ગ, તજ્યું ઐક્ય નાહિ;
 જાગો ભારતનાં બાળ !
 જાગો ભારતનાં બાળ૦ ૩ •

જાતિલેહ થકી થયો આજ શો વિનાશ !
 અધમતામાં આર્ય પડયા તણ ઉચ્ચ સ્થાન;
 તજો લેહ, સજો સંપ, લજો ઈશને અજંપ,
 ધર્મપંથે સ્થિર થજો, મજો પુણ્યસ્થાન;
 જાગો ભારતનાં બાળ !
 જાગો ભારતનાં બાળ૦ ૪

નિન્દકો ભલે જ નિન્દા કરતા અજાણુ,
 નવ ધરશો ત્હાં આણુમાત્ર ધ્યાન;
 ધરી સત્યનું નિશાન કરો જીવનપ્રયાણુ,
 સત્યમેવ જયતે એ જ છે પ્રમાણુ;
 જાગો ભારતનાં બાળ !
 જાગો ભારતનાં બાળ૦ ૫

મહારાં રમકડાં.

(ખંડહરિગીત.)

પ્રકૃતિકેરાં ચુમળને
ભાગિયો હું જે સમે,
રમકડાં કંઈં અવનવાં
આપ્યાં મહુને એ માડિયે. ૧

ગગનકેરે આંગણે
રમકડાં કોડે રમું;
ખાલ્ય મુજ એ પેર મહે
આનન્દરસમાં નિર્ગમ્યું. ૨

રજનિપટ લટકાવિયા
રજતતારક ફેરવું;
ચન્દ્રગોળો કારમે
મુજ અંગુલીપર ઠેરવું. ૩

માત અદ્ભુત કળવડે
દાર્પી ફૂલવે ગોળ એ;
શક્તિ હેની મેળવું,
મનમાં ઊંડો મુજ કોડ એ. ૪

સરિત સન્ધ્યાકેરીમાં
મેઘવાણીમાં રમું;

માતકେରା મન્ଦିરૈ
 સ୍વચ୍છન્ଦ ଐ રୀତେ ଭଞ୍ଜଂ. ୫

સୂର୍ଯ୍ୟସંગେ ଲଭମାଂ
 ଶ୍ଵୀନ ନା ଥର୍ଷ୍ଣଂ ସୁନ୍ଦରୀ
 ଓଷା ଯେ ହଞ୍ଜଂ ଐକଶ୍ଵୀ,
 ତେ ସଂଗ ରଞ୍ଜଂ ହୁଂ ମନ ଭରୀ. ୬

ସ୍ଵମକେତୁ ଉତ୍ତାପତୋ
 ଧୃତ୍ଵ କୁଵାରୋ ରଞ୍ଜତନୋ,
 ସ୍ନାନ ଚ୍ଛାଂ କୁତୁକେ କର୍ତ୍ତୁଂ;
 ମଲକାଟ ମାତୀ-ମନ ଘଣ୍ଣୋ. ୭

କୌମୁଦୀଞ୍ଜେ ଶ୍ରୀପିଞ୍ଜଂ
 ସିନ୍ଧୁନୁଂ ରଞ୍ଜଂ ଚ୍ଛାଂ ପଡ଼ଞ୍ଜଂ,
 ଛାଂସଥୀ ନେ ସାହସେ
 ଐକଶତରଂଗେ ଚ୍ଛାଂ ଚ୍ଛାଂ. ୮

ଅନିଳ ଗିରିନାଂ ଶୃଙ୍ଗନେ
 ଓଷାସେ ସୁସଵାଟଥୀ,
 ସନସିଶେ ଚ୍ଛାଂ ସଗାତତୋ
 ସେଷୁ ମନୋହର ନାହଥୀ; ୯

વેણના સુર એ સુણી
લેળવું નિજ સુર રસે,
ગાન અદ્ભુત જગવતો
નાચું કૂંડું;—માડી હસે. ૧૦

પ્રકૃતિકેરો ખાળ હું,
ખેલ ખેલું એમ હું,
રમકડાં સહુ મનગમ્યાં
રમતો કરું સપ્રેમ હું. ૧૧

(સોરઠો.)

રમતો રમતો એમ હું નિદ્રાવશ થઈ પડયો;
કાળ વહી ગયો કેમ ?—ભણ્યું નાહિં લગાર મહેં. ૧૨

(ભયાર.)

ભગ્યો ફરી એકાએક,
દીકું તિમિર ગાહું છોક;
ભીષણ ગર્જનોના નાદ
કરતા મેઘ ધરો ઉન્માદ. ૧૩

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

રમકડાં મુજ કોણ ગયું હરી ?
રુદન એમ કરું હું ફરી ફરી;
ભયદ નાદ થકી ગભરાઈને
ગિરિગુહામહિં ખેસું લપાઈને. ૧૪

તિમિરને દ્વિશુભું કરતી કંઈ
ચમકતી હતી વીજ અહિં તહિં;
ધનતણાં પટ આક્રમી કારમો
મરણરાક્ષસ ત્યાંહિં થયો છતો. ૧૫

(ભુવંગી.)

ધરી રાક્ષસે ત્યાંહાં વિરાટસ્વરૂપ,
વિકાશ્યું વિશાળું ભયંકાર મુખ;
થયાં દૃશ્ય ત્યાંહાં ક્રીડનદ્રવ્ય પેલાં,
ગુમાવ્યાં પડયો ઊઘમાં જેહ વેળા. ૧૬

(ઉધાર.)

દેખી પ્રિય રમકડાં એહ,
દુર્લભ ઠામ પડિયાં જેહ;
રડવા અધિક લાગ્યો ત્યાંહિં,
માડી પ્રગટ તત્ક્ષણ થાય. ૧૭
ઉદ્ધરો મૃત્યુમુખથી ખાસ
મૂકી રમકડાં મુજ પાસ,
ખેલી પ્રકૃતિ માતા વેણુ,
વત્સલતાભર્યા ધરો નેણુ. ૧૮

(હરિણી.)

“રુદ્ધન કરવું છાજે નાહિં હવે તુજને કંઈ,
રમી રમકડાં માણે મોજે, ગયું વય તે વહી;
તુજ રમકડાં ખાલ્યાવસ્થાતણાં પડિયાં અહિં,
તહપિ પલટી છાયા, ઘેરું સ્વરૂપ રહ્યાં લહી. ૧૯

(અનુપ્લવ.)

મૃત્યુ ને જીવનક્ષેત્રે અર્પાને રંગ કારમા,
ક્રીડનદ્રવ્ય એ ત્હારાં અમોલી અઠકાં અન્યાં. ૨૦

(ક્રૃતવિલગ્નિત.)

ધરી ગભીર નવી ધન છાય એ,
મૃદુ વિલાસી સુરંગ નહિં તજે;
મૃદુલ રંગ બધા ધનતા સજે,
વર્ણો ગભીર બધા મૃદુતા ભજે. ૨૧

બદ્ધ્યં રૂપ તથાપિ હજી બધાં
દ્વિવિધ રૂપ ધરી મન લોભતાં
રમકડાં તુજ જીવન પ્રેરશે,
તિમિર આ જગતું સહુ વેરશે. ” ૨૨

(ગગ્ન.)

“ ભલે માડી ! ભલે માડી !
પ્હનોતાં વેણુ આ ત્હારાં
હૃદય રેડે અમોલી કે
અમીરસની ઊંડી ધારા. ૨૩

ગયું બાલ્ય પાછું ના માગું,
અન્યું ઘેરું હૃદય આજે;

ગભીરા પ્રૌઠ ભાવોમાં
બાહ્યરંગો છુપા રાજે.

૨૪

(દુહા.)

માડી ! તુજ ઉછંગમાં સૂતો રહી સદાય,
પ્રૌઠ બાળ હું સ્વપ્નસુખ અનુભવું અદ્ભુત કાંઈ. ૨૫
કરચુગ ને ઉત્સંગમાં દિવ્ય રમકડાં સર્વ
પકડી રાખું ઊંઘમાં રમતો રહું સર્વ. ૨૬

મૃદુ ગંભીરાં કાંઈ તુજ સુણું હાલોડાંગાન,
સુણતો સુણતો એમ હું પહોચું મુજ અવસાન. ” ૨૭

ਦਿੱਠ੍ਯ ਆਸ਼ਾ.

੧ ਗਰਭੀ.)*

ਸ੍ਵਰ੍ਗਮੰਡਲੇ ਥਕੀ ਠੁੰ ਭਿਤਰੀ ਰੇ ਡੋਲ,
 ਸ੍ਵਰ੍ਗ ਮਾਂਡਿ ਕਾਂਠਿ ਸੁਭ ਨਿਵਾਸ,
 ਦਿੱਠ੍ਯ ਆਸ਼ ਠੁੰ ਰੇ ਡੋਲ,
 ਸਰ੍ਵ ਠਾਮ ਮੁਠਾਲੁੰ ਕੁਸੁਮ ਵੇਰਤੀ ਰੇ ਡੋਲ. ੧

ਦੀਨ ਘਨ੍ਯਾਂ ਠੁ:ਘਲਾਰਥੀ ਵਧੀ ਰੇ ਡੋਲ,
 ਮਨੁਭ ਘਾਯ ! ਵਧੋ ਕੁਸੁਮਸੁਵਾਸ;
 ਦਿੱਠ੍ਯ ਠਾਸਥੀ ਰੇ ਡੋਲ
 ਸਰ੍ਵ ਠਾਮ ਮੁਠਾਲੁੰ ਕੁਸੁਮ ਵੇਰਤੀ ਰੇ ਡੋਲ. ੨

ਮਰ੍ਯ ਭੁਵਨੇ ਥਠਾ ਕਠੋਰ ਸ਼ੋਰ ਡੋਲ,
 ਠੇ ਸਮਾਰ੍ਠੀ ਗਾਠਿ ਅਨੁਪ ਗਾਨ,
 ਠੁਠ੍ਯ ਠਾਨਨਾਂ ਰੇ ਡੋਲ
 ਠਾਮ ਠਾਮ ਆਲੁੰ ਗੀਤ ਰੇਡਤੀ ਰੇ ਡੋਲ. ੩

ਵਿਸ਼੍ਵਮੋਠਨੀਨੁੰ ਘੀਨ ਘੇਸੁਰੁੰ ਰੇ ਡੋਲ
 ਮੂਕ ਠਾਥ, ਠੁਠ੍ਠਾਂ ਠਠਾਥ ਠਾਨ
 ਦਿੱਠ੍ਯ ਵਾਠਨਾਂ ਰੇ ਡੋਲ;—
 ਮਨੁਭਠੋਕਮਾਂ ਠੁੰ ਐਮ ਘੇਲਤੀ ਰੇ ਡੋਲ. ੪

---

* 'ਗਰਭੇ ਰਮਵਾਨੇ ਗੋਰੀ ਨੀਸਰੀ ਰੇ ਡੋਲ'—ਐ ਆਲ.

शान्त सिन्धु गान गाय ज्यहं गलीर दोल,
 सान्ध्य रंग व्योम रमे रास,
 वास त्यहं करुं रे दोल
 तारलाकषी गनी हुं अकली रे दोल.

५

“ દૂર, દૂર, સુદૂર એ. ”

(ખંડહરિગીત.)

શૂન્ય ખારા સિન્ધુનું
નિરખું ંહેતું પૂર હું,
વિજન એ વેરાનને
ભેદી વિલોકું દૂર હું—

દૂર, દૂર, સુદૂર હું.

૧

જવનિકા સન્ધ્યાતણી
ગૂઠ કાંઈ અગૂઠ જે
વ્યોમનો પુરખો ખની,
તે પાર નિરખું દૂર જે,—
દૂર, કાંઈ સુદૂર જે.

૨

ગહન તારાજડિત આ
રજનિના ઊંડાણમાં,
નજર નાંખી બાય ના
એ નિરખું દૂર વિતાનમાં,—
દૂર એ મેદાનમાં.

૩

રવિ કિરણથી રંગિયાં,
કનકવર્ણી ગૂઠ જે,

હિમથો ઢાંક્યાં શૂકંગ ત્યાં,
 ફેંકું નજર કંઈ ફર એ,—
 ફર, ફર, સુફર એ.

૪

ગમ્ય કાંઈ અગમ્ય એ
 પ્રકૃતિકેરાં રૂપને
 નિરખતાં મુજ હૃદયમાં
 કંઈ લાવઘટના શી ખને;

૫

પ્રિય જનો અતિ ફર જે
 નયન સંમુખ તે સ્પુરે,
 ફર તેમ અફર એ
 છબિ દિવ્ય મુજ આગે તરે.—
 ફર, ફર, સુફર જે;

૬

ને વિલોકું સ્વપ્નશું
 દિવ્ય ધરતી નૂર જે,
 ભૂમિ જીવન પારની
 ચમકી રહી અતિ ફર તે;—
 ફર, ફર, સુફર એ.

૭

ચિત્રવિલોપન.

(ઇન્દ્રવન્ન-વસન્તતિલકા)

સન્ધ્યા રમાડે ધરીને ઉછંગે
 આ શુકતારાકર્ણીને શી રંગે !
 ને સિન્ધુમાં ગૂઢ થઈ ગયેલો
 જોતી રહી રસ થકી રવિનાથ પેલો. ૧

પ્રીતેથી પીતી સુખ વર્તમાન,
 ને ભાવિનાં રમ્ય સુષુન્તી ગાન,
 સ્વપ્ને ન જોતી અતિ ગૂઢ ઘેરું
 એ ચિત્ર દૂર વસતું લયકાળ કેરું. ૨

(અનુક્રમ)

સાવિત્રી સિન્ધુમાં બહેતી, તરંગો ભિછળે તહિં,
 નાવડું નાયતું તહેમાં આવતું જો ! દૌંસે અહિં. ૩
 યુવતી તે વિશે એઠી આળકી છાતિયે ધરી,
 પ્રેમવાત્સલ્યના પહુના અમોલા શા વહ્યા ઝરી. ૪

(ખંડહરિગીત.)

“ નાવડું હંકારજો
 વેગથી, સંભાળથી,
 ઓ ખલાસી કુશળ ઓ !
 આ મોંઘી છે મુજ આળકી. ” ૫

“ લાડકી મુજ જગવિશે
 આવી એક જ માસથી,
 તોય મુજ હૃદયે વશી
 દિન અણગણ્યા ત્યમ ભાસતી. ૬

સિન્ધુતટ પેલો જોયે
 દુર્ગ પર્વતટોચ જે,
 તાત ત્યાં તુજ વાટડી
 જોતા જોલા ધરી મોહને. ૭

યાશું ભેળાં ક્ષણ મહિં,
 દીર્ઘ વિરહ જ છેહીને,
 પ્રથમ દર્શન આંકતાં
 કંઈ ચુખ્ખનો કરશે ત્હને. ૮

નાવડું આ સિન્ધુમાં
 જિછળે કંઈ વેગથી,
 હૃદય પણ મુજ નાચતું
 હે તાલ ત્હને પ્રેમથી. ૯

પ્રેમસાંકળ જે ફૂડી
 મધુર બે-અમ-જોરની
 ખીડતી દહ તેહને
 તું કનક-કડી વણ મૂલની. ૧૦

દુર્ગપર જો ! ફરફરે
 ધવલ કર-અંચલ પહોણે;
 હૃદયું આ કંઈ થરથરે,
 ને પ્રેમમન્ત્રો શા ભણે !

૧૧

હા ! મીઠું યુષ્ણુલ માહરું !
 કૂજતું કલરવ કરે,
 લાડકી ! તુજ એ અમી
 પીતાં ન મન વૃષ્ટિ ધરે.

૧૨

તાતને તુજ કૂજનો
 એ ફૂંડાં તું સુણાવજે,
 મર્ત્યલોકે સ્વર્ગની
 કંઈ દીપ્તિ ક્ષણ જળકાવજે.

૧૩

મીઠડી જો બ્યોમમાં
 શુકકર્ણી શી શોભતી !
 હા ! તદ્દપિ મુજ લાડકી
 એથી રુચિર અહકી અતિ.

૧૪

ભૂત ભાવિ ભૂલતી,
 સુખ હિંદોળે જૂલતી
 સંગ લઈ મુજ પૂતળી
 આનન્દસિન્ધુ હું ખૂડી.”—

૧૫

(હથોર.)

“ ઓ ! આ આમ એકાએક
 નાવડું વાંકું વળિયું છેક !
 ધાઓ ! અરે જીવનનાથ !—
 લાડકો ! ભર્યું તું મુજને ખાથ ! ” ૧૬

(અર્ધભુજંગી.)

“ ખલાસી ! ખચાવો !
 અરે કોઇ આવો !—
 “ હયાસિન્ધુ ! આવું !
 શિશું સાથ લાવું ! ” ૧૭

(માલિની.)

નિમિષ મહિં જ ડૂબ્યું નાવડું સિન્ધુ માંહિં,
 મધુર સુખછખીઓ ને ગઈ જો ! ભૂંસાઈ !
 ઉદ્ધિ-ઉદ્ધર સન્ધ્યા શુકે ખંને સમાયાં;
 તિમિર મહિં જ ગૂઢાં સિન્ધુએ ગાન ગાયાં. ૧૮

વિરાગિણીની વીણા.

(અં ડહરિગીત.)

મન્દ અનિલ પલાર્ણીને
મધુર રવ રજની વિશે
હૃદય લેતો તાર્ણીને
કંઈક થકી આ ? કેા નવ હોંસે. ૧

હા ! ખૂણે સરિતાતટે
એકલી કેા સુન્દરી
બેઠી આસન યોગમાં,
વીણા ઉછંગ વિશે ધરી. ૨

કેશભાર સમીરમાં
ખેલતો કંઈ મન્દ આ
શ્વેત સાદા ચીરમાં
પૂરે ધવલતા ચન્દ આ. ૩

ગીત-અમોરસ રેલતી
શાન્તિમાં એ સુન્દરી:
ગૂઠ રહી; કંઈ માનથી
સુષિયે હવે મૌન જ ધરી. ૪

(गीति.)

“ मानससरमां तरती
 हंसी स्वच्छन्द जेल कंधं करती;
 संगीतरसे त्हेवी,
 वीष्णु भहारी विलास मृदु धरती. ५

(हरिगीत.)

संगीतरससरवरतष्ठी हंसी तुं वीष्णु भाहरी !
 नारदविषय्यी द्विव्य ने तुम्भुरुतष्ठी परिव्रादिनी,
 ते पूर्वज्ज्यो ताहरी, तुं जितरै नव ज्ज्येथी;
 कयम भूक थर्छं सहसा तुं, भीठी ? प्रेरुं तुज्जने मर्थी मथी. ६

(अनुष्टुप्.)

ज्योष्य, भीठी अरै भहारी सुभद्रुःपनीं भागिनी !
 दुःख इभी तष्ठी भोंधी ज्ज्येक आश्यासदायिनी ! ७

(वधार.)

भुं तो काव्य लगीं तुज्ज गान •
 ज्जगज्जुं प्रेमथी लर्छं तान;
 प्रेमे भूकीं निज्ज उत्संग
 कीधां लाड शां तुज्ज संग ! ८
 मृदुता, स्नेह आहर धारीं
 छिड्या तार तुज्ज सुभकारीं;

झुंडो आञ शो उत्पात
अनियो ? तुं रौसाध, मात !

६

(वसंततिलका.)

को'बु कडे मधुरीं भ्दारीं ! त्दने ह्दुवावी
को'बु ह्दौधी मधुर गाननदी सँकुवी ?
के दुष्ट डाकिनींतणी पडीं वा कुदष्टि,
ने आ विरामो मधुरी ! तुञ गानवृष्टि.

१०

(गरणी. *)

ओदय इरी, मुञ प्राण ! मधुरकंडीं ओ मुञ वीष्ठा !
हे मुने लवनदान, अमृत सुर जगवी ज जीष्ठा,
ओदय इरी मुञ प्राण !

११

(साणी.)

मूर्छावश तुं तो थध, के र्हौं मरक्षसभीप,
लवन भागे आपडी, ते शुं येतवशे मुञदीप
अभीरस पूरी अमोले ?
ओले कदी मुञ प्राण !

१२

संलवनीं के शक्तिथी नूतन लवननूर
रेडुं तुञमां, ने वडो तुञ रग रग गानतुं पूर;

---

* ' दोयनभननो रे के जगडो दोयनभननो-ओ याल.

અમરજનભોગી તું વીણા,
ખોલે ફરી મુજ પ્રાણ.

૧૩

દિવ્ય લોકમાં જઈ વરચું અદ્ભુત જે સંગીત
ચોગબજે લઈ આવું તે, પ્રેરું તુજમાં તે રૂડી રીત્ય;

વહે અંકાર તું ધીરા;
ખોલે પછી મુજ પ્રાણ.

૧૪

ગૂઢ અશ્રુસાગર વિશે વિવશ તણાચું જાય
હૃદયું મુજ, તે માંહિંથી રેડું સુર મુજ અંગુલી માંદ્યા;

ઝોલે એહ તુજ તન્ત્રી દીના !
ખોલ્ય કંઈ મુજ પ્રાણ !

૧૫

પુંડરીકવિરહે મહાશ્વેતા રહી પોંડાઈ,
સરવર, ંયોમ, અને વનો, મોહમન્ત્રે જ ખાંધ્યાં કાંઈ

લઈ કર અનુપમ વીણા,
રેલી રહી દિવ્ય ગાન.

૧૬

પતિવ્રતા પદ્માવતી મૂંછિત મરણપ્રાય
સૂતી, ને જયદેવની વાગી વીણા, અને જે ત્યાંહિં

તણ સ્વપ્ન જાગી સતી એ,
પીધું ફરી સુખપાન.

૧૭

એ વીણાએથી કંઈ શતગુણ અદકું આજ
પૂરું તુજ તન્ત્રી વિશે રવમાધુર્ય મુજ સુખકાજ,

હૃદય મુજ ઠારતી વીણા !

ખોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ !

૧૮

નિપ્હુર જગ-અપવાદ, ને ફૂરા જગના ન્યાય,
એ સર્વે બૂલાવતી તુજ ગાનલહરી દહેરાય,

વહી સુર રસમય ઝીણા,

ખોલે યદા મુજ પ્રાણ.

૧૯

મઠ્ઠી એ આઘાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
તુજ હૃદયે હું, મુજ હૃદય તું,—એમ રચી સુખખન્ધ,

ફૂડી રસરેલ રચીશું,

ખોલે તું બે મુજ પ્રાણ !

૨૦

(માલિની.)

હજી નવ રવ દેતી, મૈન કાં રહેતી ધારી ?

જગજન સહ કીધો સંપ શું, ખેનો મહારી ?

શિશુપણ થકી બાંધ્યો સ્નેહ તે ખન્ધ તોડી .

અદય થઈ સખી શું ? નાગ્ય એ ! નાગ્ય થોડી. ૨૧

(કથાર)

ગાળે સિન્ધુજળ ગમ્ભીર,

નાચે ગારું સરિતાનીર,

બહુવિધ ગાન ગાય સમીર,
ને જળધાધ ધસતો ધીર;— ૨૨

એ સર્વેતણા સ્વરરંગ
કૌશલથી ભરી તુજ અંગ;
જીવનનાં વિવિધમુર ગાન,
સ્વર વળી મરણના સુમહાન; ૨૩

જાડાં ગીત એ ગા ભવ્ય,
ઢાળી ભાવનારસ દિવ્ય;
ધારી દીન સર્ખો પર પ્રેમ,
ઠ્ઠાલી ! મૈન તજ !—હા ! એમ ! ૨૪

(હરિગીત.)

હા ! એમ ગા તું મધુરો ! ગા તું, હૃદય તું મુજ ઠારતી,
રૂઢે જીવતી યુગ યુગ નિરન્તર પૂર્ણ યૌવન ધારતી;
ને ! આપણે જઈ ચન્દ્ર વસશું, ગાય ત્યાંહિં અખાધ તું,
ત્હાં ચન્દ્ર તુજ તન્ત્રી વિશે ભરશે અમી સુખ સાધતું.” ૨૫

(મન્દાકાન્તા.)

વાગી વીણા, જળ ચિર થયું, વ્યોમમાં ઇન્દુ થોભ્યો,
ધીરો ધીરો અનિલ સુણ્ણતો ને ! જીલો ગાન લોભ્યો;
ને જાંડું ત્હાં સકળ સ્થળ જે ગૂઢ ચૈતન્ય વ્યાપ્યું,
સંગીતે તે જળહર્ણો રહ્યું;—શાન્તિતું રાભ્ય સ્થાપ્યું. ૨૬

દીનબાળક

(ગરબી *)

માડી ! દીન બાળને લે ની સ્નેહ-ઉછંગમાં રે,
રૂહે મુજ સંગમાં રે,
માડી ! ૦

શિશુજન રમવા વન તહે મૂક્યો,
વિપથ ગયો નિજ મારગ ચૂક્યો,
કુસુમો વૌણ્ણતાં કંટક વાગ્યા અંગમાં રે,
માડી ! ૦ ૧

અંગ ઉઝરડા રુધિર વહંતો,
બાળક તુજ બેહાલ ભમંતો,
ચુમ્બન દર્ષે તું પાછો પ્રેર્ય ઉમંગમાં રે,
માડી ! ૦ ૨

કોકિલકૂજન પાછળ ભટકી
અબાણુ પડિયો ગર્ત જ અટકી,
મલિન થયાં સહુ ગાત્ર પડીને પંકમાં રે,
માડી ! ૦ ૩

નિરખીને પડતો આખડતો,
લે ની ભૈચકી શિશુ તું રડતો;

---

* ' કામણુ દીસેછે અલબેલા તહારી આંખમાં રે '-એ ચાલ.

રડતો રાખ્ય તું, દીન બન્યો સુખલંગમાં રે;
માડી !૦ ૪

કદમ ઘોઘાં નાંખી ક્ષણમાં,
પ્રેમ-અમી તુજ સીંચી વણમાં;
રમતો પાછો મૂક્ય બાળ સુખરંગમાં રે,
માડી !૦ ૫

જનની ! એમ નિરન્તર પ્રેમે
નોરખી, બાળક રાખ્ય તું ક્ષેત્રે;—
પ્રેમલ ગાનો ગાતી રૂઢેજે સંગમાં રે;

માડી ! દીન બાળને લેતી સ્નેહ-ઉછંગમાં રે,
વસજે સંગમાં રે,
માડી ! ૬

ઉત્સવપ્રસંગે.

(૫૬. *)

અરુણરંગી દીપાવો આજ પ્રભાત,
તહમે સહય હૃદય જગતાત !
અરુણરંગી૦—

ઘનંદળ શ્યામળ ચેરી દિશા સહુ, રજનિ તિમિર છે અગાધ;
પ્રેમકિરણ પ્રગટાવી મનોહર પ્રેરો ઉમંગ, ઓ નાથ !
અરુણરંગી૦ ૧

દિવ્ય આશ રંગશે ઘનદળને, દૂર જશે કાળી રાત્ય,
લક્તાહૃદય આનન્દ-ઉદય થઈ, ગાશે વિહંગની સાથ;
અરુણરંગી૦ ૨

ભારતલલના દળી દુઃખભારે, કોણુ ગ્રહે હેનો હાથ ?
ભારતભગિનીહૃદય બળ પ્રેરો, યાચિયે એ દિનરાત્ય;
અરુણરંગી૦ ૩

જનસેવામાં નિરંતર રહિયે અર્પણ કરો નિજ ભાત્ય,
એહ મનોરથ સફળ કરો પ્રભુ ! યાચે આ ભગિનીસાથ;
અરુણરંગી દીપાવો આજ પ્રભાત. ૪

---

* ' નાથ કૈસે ગજકે અંધ છોડાયો '—એ ચાલ.

ભાવનાસૃષ્ટિ.

(આતિ.)

સુખમય સન્ધ્યાસમયે
ભમતો ભમતો હું આવિયો પળમાં
માનસસરને કષ્ટે;—
અનુપમ લીલા નિહાળી તટ-જળમાં. ૧

(ઉચાર.)

જળમાં લહરિકુંડળ માંહ
હંસીહંસ ઉજ્જવળ કાય
કરતાં કેલિ તરતાં જાય,—
જાયે વ્યોમ શુદ્ધ સુહાય. ૨
તટવન વિશે પુણ્ય સુગન્ધ
વહતાં કુસુમ રમ્ય અનન્ત,
લોભકરંગ ફળ તરુડાળ
ઝરતાં રસ હીસે સહુ ઠાર. ૩

(દોહરો.)

સુગન્ધ એહ, સુવર્ણ એ, સુરસ એહ કરી જોર
ખેંચે મુજને, અવશ હું ખન્યો પ્રાણચોર. ૪

(ઉચાર.)

અડક્યો પાંખડી સુકુમાર,
ને જો ! કુસુમ તો તે વાર
થઈને શૂન્ય માંહિ વિલીન,
મુજને મૂક્યો અતિ દીન. ૫

ઉજ્જવળ કૃળ અડતાંવાર
પામ્યાં લોપ તે તત્કાળ !
આશાલંગ થાતાં, મૂઠ
બાણું તત્ત્વ નાહિં ગૂઠ.

૬

* * * *
* * * *

(ઉપનતિ *)

અસંખ્ય તારામણિહાર ધારતી
નિશા રમે વ્યોમ-ઉછંગ લાડતી,
તહેને દઢાલિહ્નનથી ન છોડતું
વિશાળ વક્ષે ધરી વ્યોમ કોડીહું;

૭

પ્રભાત તો દૂર રહું લપાઈને
જીવે ન બે કેલિનિમમ કાંઈ તે;—
હેવા અમોલા સમયે હું એકદા
સારી દઈ વિશ્વની સર્વ આપદા

૮

સૂતો ઊંચા પર્વતશૃંગ એકલો
સુષી રહ્યો શાન્તિ તણા ઊંડા સુરો;
નીચે પડી પર્વતમાળ કેટલી !

વાંકી ચૂંકી ખીણ અસંખ્ય તેટલી;

૯

* ઇન્દ્રવંશ તથા વંશસ્થવિલનાં ચરણોના મિશ્રણથી થયેલું
ઉપનતિ ઇત્ય.

આછા શશી ઓમનો ટોચ ટેકોને
 ઢીપાવતો ધુમ્મસગૂંછળાં નીચે;
 અનન્ત તારા નિજ નિત્યકર્મમાં
 નિમગ્ન, ઢીપે તહિ ઓમ માર્ગમાં. ૧૦

બન્યો હું શું અંશ જ દિવ્ય લોકનો !
 તારાતણા મંડળમાં હું એક કો !
 એ બાનમાં હું કમણો કરી રહ્યો,
 અપ્રાપ્ય એ લોક વિશે ફરી વળ્યો. ૧૧

(હરિગીત.)

તારાઅચિત એ ઓમ કેરી રાણીને હું સોધતો;
 ઢીઠી મનોહર શુકનારા, ત્હાં ધણો ધરો મોઢ જો !
 ઝુજ હૃદય ધારું દિવ્ય મણિ એ પ્રેરિયો એ મોહથી
 કર ઝડપમાં પકડી, -અને જો ! સરો પડી અટક થકી ! ૧૨

(સોરઠો.)

સહસ્રકોટિ ખંડ આલુરેણુ સમ ખરો પડ્યા,
 શૂન્ય વિશે જ અનન્ત તારારેણુ ગઈ શમી. ૧૩

* * * *
 * * * *

(મન્દાકાન્તા.)

પ્રાચીનૂળે કનકપગલાં શાં ઉષા છાપતી જો !
 આછા આછા મધુર અળતો પૂરતી ત્હાં રસીલો;
 ને સૂનેરી ઘનશકલ આ ભૂમિ ને ંયોમ વચ્ચે
 ંહેતું ચાલે, ચઢી ંટ તહિં હું વહું ંયોમપંથે. ૧૪

(ગાતિ.)

હૃદય સરશી ધારું
 લાવણ્યની પૂતળી ઉષાદેવી—
 એ લોભે મૃદુકરથી
 સ્પર્શી,—ને પીગળી ગઈ કે'વી ! ૧૫

* * * * *

* * * * *

* * * * *

(ઉપનંતિ.)

ઉષા થકી એ અતિશે જ ંઝીણી
 પાંખો સજી દિવ્ય અને નવીની
 ંડયો જ ંડયો મુજ આત્મપંખી
 અદૃશ્ય કે: લક્ષ્ય સુદ્ધર ંખી. ૧૬

અસંખ્ય તારાગણચક લેલી,
 *તેજે ઘડયા ધૂમસમૂહ છેલી,

---

* તેજે ઘડયા ધૂમસમૂહ=Nebulae

ઊડયો જ ઊડયો ગગનો વટાવી,
અન્તે ઊભો કેા નવભૂમિ આવી. ૧૭

ઊભો ત્યહાં કેા પરમસ્વરૂપ
પ્રચણ્ડ દીર્ઘિ ધરતો અનુપ;
લીધો મ્હને પંજર માંહિ પૂરી,
આન્ધાસતો વાણી વદી મધુરી; ૧૮

ઘડયું શશી-રશ્મિર્થા પાંજરું એ,
અલક્ષ્ય ઝીણા શળિયાતણું જે;
ન એ મ્હને બન્ધનરૂપ લાગે;—
ચાલ્યો મ્હા પૂરુષ દિવ્ય માર્ગે. ૧૯

(સોરઠા.)

લઈ ચાલ્યો એ દૂર, ઉજ્જવલ દેશો જ્ઞહાં પડયા;
અનુપમ જ્યોત્સ્નાપૂર રસતું ભૂમિ દિવ્ય એ. ૨૦

(ઉષાર.)

દર્શન દીકું અદ્ભુત ત્યાંહિ,
નયનો ઠારતું મુજ કાંઈ;
કુસુમો દિવ્ય દેહ ધરંત
ઊભાં સ્મિતસુધા વરસંત; ૨૧

તારામંડળોની રાણી
ઊભી દિવ્ય સખિયો આણી;

અદ્ભુત દિવ્ય કાય જ ધારી
 દીડી જો ! ઉષા લટકાળી; ૨૨
 લજ્જસ્મિત તણી મૃદુ યાય
 રેખા પળપળે પલટાય;
 દર્પણ અણુદોઠામાં જોઈ
 નિજ સૌન્દર્ય, રૂંટેતી મોહી ! ૨૩
 જાણે વિશ્વ સઘળું ત્યાંહિં
 કૌતુક પ્રેમભાવે કાંઈ
 હેની રહ્યું નિહાળી ખૂબી,
 લટકા એમ કરતી ઊભી. ૨૪

(અનુકૃત્.)

કાઠીને પાંજરામાંથી મુજને મૂકીયો તહિં;
 દિવ્ય એ પુરુષે કીધી આજ્ઞા નેત્રે વડે કંઈ. ૨૫

(ખંડકવિગીત.)

દિવ્ય એ સહુ મંડળી
 એકઠી તે ક્ષણ મળી,
 સ્મિત મનોહર વેરતી
 રચી રાસરચના ત્હાં ઠરી. ૨૬
 શુકંતારા સુન્દરી,
 સાથ સખિયોનો વળી,
 દિવ્ય કુસુમો સહુ મળી,
 ઊભી ઉષા ત્હાં ઊજળી. ૨૭

(વપનતિ.)

અને મચી દિવ્ય જ રાસલીલા,
 વાગ્યા સુરો વાદ્યતણા રસીલા;
 એ સુન્દરીઓ નવ તાલ ચૂકે,
 વિલાસથી શા ચરણો જ મૂકે ! ૨૮
 અનેક લહાં હું ધરીને શરીર
 ભજ્યો મહારાસ વિશે સલીલ;
 પ્રત્યેક એ સુન્દરીને ગ્રહંતો
 રમી રહ્યો રાસરસે વહંતો. ૨૯

(વસન્તતિલકા.)

આનન્દ એ સ્થિર સનાતનરૂપ દેતી
 સૌન્દર્યમૂર્તિ નવ જો ! સરતી કરેથી !
 આશ્ચર્ય એ મુજ મને ભૈષ્ણ્યું, અને જો !
 સંદેહ એ ઝટ મહાપુરુષે જ છેલો. ૩૦
 “હે વત્સ ! જે ખરી પડયા તુજ સ્પર્શ થાતાં
 સૌન્દર્યના કષ્ટ જ શૂન્ય વિશે સમાતા;
 દિવ્યપ્રભાવ થકી એ અલ્પરેણુમાંથી
 સૌન્દર્યસૃષ્ટિ રચી મહેં જ નવીન આહિ. ૩૧

(અનુક્રમ.)

સ્થાયી સૌન્દર્યની મૂર્તિ ગ્રહતાં ન જશે ખશી;
 દિવ્ય આ માલનાસૃષ્ટિ અહિયાં નિત્ય છે વશી. ” ૩૨

મૃત્યુને પ્રાર્થના.

(તોટક.)

પળવાર જ મોત ! તું થોભ્ય લલા !

મરતું મુજને હલ્ ના ગમતું;

ખીલતી બધી આશ હલ ન લણી;

• નિરખું તુજ ચક શિરે ભમતું. ૧

મુખકોશ હલ ભરિયા ન પૂરા;

હલ્ ગાન બધાં મુજ છે અધૂરાં;

મુજ અશ્રુ હલ સઘળાં ન ઢળ્યાં;

પળવાર જ થોભ્ય તું મોત લલા ! ૨

મરણનો ભય.

(લાવણી. *)

લેખની મુજ મનક્ષેત્ર જ લણે,

જતું ઉભરાઈ તર્કના કણે,

અને પરિપકવ ધાન્ય અંબાર

ભરે અન્યતણા ઢગ મોઝાર,

તેહ પૂર્વે મીંચાશે નેન,—

હૃદય મુજ ઘેરે જરૂકાં ભય એમ; ૧

* અણિલાલ દ્વિવેદીના 'ઉત્તરરામચરિત' માં 'પ્રિયે ૩ તે તે કમ્મ વૌસરાય' ઇત્યાદિ લાવણીઓ છે તે ચાલની.

ઉચ્ચ, અદ્ભુત, અનુપમ કો ગાન-
તણાં કંઈ ઝાંખાં ભવ્ય નિશાન
નિરખી તારકમય રજનીમુખે
ચિન્તતો હું કંઈ ભ્રૂંહાં કૌતુકે,—

અહેતુક કવિતભદ્રથી કાંઈ
ભવ્ય એ નિશાન કેરી છાય

આંકવા લઈ પીંછી સપ્રેમ
ભૂતળે હું નહિં થોભું, એમ;

૨

અને-ઓ ક્ષણભંગુર સુન્દરી !-
હૃદય મુજ ચિન્તા રૂહે ઊભરી,—

લાભ તુજ દર્શન કેરો ફરી

નહિં લઉં જીવન માંહિ ઠરી;

અને જે અનન્ય લયનો સાર,

પ્રેમ, રમતો તજી સર્વ વિચાર,

મોહની માયા એ પ્રેમની-

તણો રસ ચાખી સકોશ નહિં ફરી;

૩

ચિન્તન આ મન ઘમતાં,—વિશાળ આ ભવકંઠ

ઊભો હું એકલો વિમાસું, ને દેખું હું રૂંપંત

પ્રેમ ને કીર્તિ ઉભય થઈ લીન,

શૂન્ય, ગમ્ભીર શૂન્યમાં લીન.

૪

મૃત્યુનું મરણ.

(ગરબી ,*

વ્યોમ ચઢી ઉજમાળીં ઉષા મૃદુ બાળકોં શી હસે રે લોલ !
 હા ! પણ એ ક્ષણ વાર પછી જ વિલીન થઈ જશે રે લોલ. ૧
 માતમુખે નિરખી શિશુ કાલુંથું હાસ કરી રમે રે લોલ,
 ઝડપી લેશે કાળ કરાળ જ, બાળક કહિં શમે રે લોલ. ૨
 સિન્ધુ-ઉરે રહોં પોઠોં સુહાગણુ સન્ધ્યા કોમળી રે લોલ;
 સ્વપ્નમુખે રમતી રમતી જ જશે તિમિરે ઢળી રે લોલ. ૩
 પ્રેમોંયુગલ રમતાં આપ્લેષ વિશે અવિચારમાં રે લોલ,
 હા ! પણ અન્તે મૃત્યુ કરાળ ગ્રસે પળવારમાં રે લોલ. ૪
 મૃત્યુ રમે જગમાં અનિવાર, દયા ધરતું નહિં રે લોલ,
 મૃત્યુતણો કરવા વધ કોણુ સમર્થ દોંસે અહિં રે લોલ ? ૫

કાં ભ્રમમાંહિં ભમો એ ભાઈ ? સુણો સાચું કહું રે લોલ;
 તિમિરે જનમ્યું, તિમિર જતાં ક્ષણ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૬

---

* “ ગોરમા શિદ આપ્યો અવતાર કે નાગરીં નાત્યમાં રે લોલ. ”—એ ચાલ.

વ્યર્થ ભયે રચી મૂર્તિ ભયાનક, જગ પહીતું રહ્યું રે લોલ;
જ્ઞાનતણી તલવાર અડકતાં મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૭

ચોગમ નાંખી નજર નિહાળું હું—મૃત્યુ કચ્છાં રહ્યું રે લોલ !
માયાદેહ ધરતું એહ જ, મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૮

જોશું જીવનતત્ત્વ સનાતન, સત્ય પ્રકાશિયું રે લોલ;
અમરપણું પ્રગટયું, પછી તત્ક્ષણ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૯

જીવન પરજીવન બે એક સરિતનું બંધણુ છે રે લોલ;
રૂપ બદલતું જીવન તે પરજીવનમાં ધસે રે લોલ. ૧૦

જીવન-જ્યોતિપૂર વિશાળું જગોજગ રેલિયું રે લોલ;
જોતાં દિવ્ય નયનથી નિશ્ચય મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ. ૧૧

વિધુરનું માયાદર્શન.

(* લાવણ્યમયી.)

ઉવા ઝળકતાં કર પીંછી લઈ, આલેખી છબિ એક;
રંગ અનુપ કંઈ ઉવાતણા મહિં પૂર્યા આછા છેક,
વિવેક વડે વીણેલા; ૧

ને ઊંડા ઠેા અકથ ભાવથી હું ઊભો રહું જોઈ;
જાગૃત સ્વપ્ન વિશે રૂપ્યો, ને જો ! સહસા આ કોઈ
ઝડપી ઇખિ લઈને નાઠો ! ૨

વનવન ભમી સોધી વળિયો, નવ મળીં ઝો ! મૂર્તિ અમોલ;
હૃદયભાર વહીં મન્દગતિ હું લક્ષ્યહીન કરું ખોળ;—
અને જો ! આ શું દેખું !—૩

સન્ધ્યાકેરા સુવર્ણમન્દિરશિખરે ઉજ્જવળદેહ,
દિવ્ય મૂર્તિ ઊભી કો અનુપમ; એહ નહિં; પણ એહ
ગેહલક્ષ્મી મુજ પૂર્વે. ૪

મળી, મળી ફરી મૂર્તિ મનોહર; ક્ષણભર થોભ્ય તું આજ !
ઉર સંઘર્ષુ કંઈ રહસ્ય ઊડું, તેહ અર્પવા કાજ
તલપી રહું મન મુજ ઘેલું. ૫

દિવ્ય નિરાશાધુમસે રચિયાં અશ્રુખિન્દુ અણમૂલ,
તે થકીં ભીનાં અર્પું ચરણુ તુજ, સ્વીકાર્ય તું સુમધુર
સ્મરણુકુસુમો કંઈ મોંઘાં. ૬

---

* સ્વર્ગસ્થ ભીમરાવ ભોજાનાથની લખેલી લાવણ્યમયી “અ-
રણુ તરુણુ આ હૃદય થયો ” ઇ. ની પ્રમાણે.

અમિહોત્ર.

(શિખરિણી.)

લવે વિશ્વે લોકો—‘ પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો;
જવાનીએ કૂંકયો ક્ષણ વધ્યો પછી અમિ શમતો!—

શું બાણે તરવોને જગજન ભમે મોહવન જે ?

મહા મોંઘા અમિ દિન દિન નવી દીપ્તિ જ સજે. ૧

(ઇન્દ્રવણ.)

રૂપી જઈને ઘન અન્ધકારે

શીતે ધૂંલ સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્યહારે

સ્વર્ગે થકી ઊતરો ઈંક દેતો

આંચો અહિં દિવ્ય જ અમિ એ તો. ૨

(શિખરિણી.)

ઉતારી સ્વર્ગેથી મુજ હૃદય સ્થાપ્યો સ્થિર વસે

અમોલો એ વહ્નિન, દિન દિન વધાર્યો પછી રસે

ધોમિ ત્હે સંકોરી મૃદુ કર વડે, જીવનસખિ !—

કહી એ ના બૂલું સદય તુજ એ તો ઉપકૃતિ. ૩

(ઉપનતિ.)

રહી સદા એ સહધર્મચારે

આ વિશ્વયાત્રામહિં લક્ષ્મીભારે

સંકોરો સંવર્ધો જ દિવ્ય વહ્નિન,

અપૂર્વ બે આપણુ અમિહોત્રી. ૪

એ વહ્નિને લક્ષ્મી સંઘરીને,

હવિષ્ય મોંઘાં મારું હોમી પ્રીતે,

આલ્યાં જશું જીવનપાર ક્ષેમે,

પૂજશું ત્યાં એ સખિ ! અમિ પ્રેમે. ૫

४८ क.

तद्गुण.

परिप्राञ्जिका यशोधराः—

(अनुष्टुप्.)

“अरहंततष्ठा वंडा हृदये को समे पडे
पूर्वावस्थातष्ठी छाया ? लगवन् ! पूछूं आदरे. १

छाया अे अर्पती कांछं द्वाञ्छनो उर शुद्धने ?
निर्वाण्यशान्तिमां अथो पडतो लंग को क्षणे ? ” २

शङ्काओ दीनलावे अे निज्ञासु पूछती सती;
ह्यासिन्धु महात्मा त्हां शुद्ध हे विमला भति.

शुद्ध लगवान्ः—

(असन्निवृत्ता.)

“साध्वी ? तुं जे ! उदधिमां अति हर पेळं,
ज्हां युग्मतां उदधिन्धोम तडिं ठरेळं,
अेकात्र ध्यान धरतुं शशिनिग्म शोले,
लांगो पटो पसरौं कामुर्दीनो जलौधे.

४

ને ધન્ય આ પળ વિશે સહસા જ પેલી
 નૌકા અલક્ષ્ય સરતી તિમિરોદરેથી
 આવી કરે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ,
 ધારે અઘૌકિક ઇતિ ધરો શુભ વેશ;

૫

એ ચન્દ્રનો નવ કરંતી સમાધિલંગ,
 પોતે ધરે શર્શોની શાન્તિતણે જ રંગ,
 નૌકારવરૂપ ક્ષણ તેહ વિલુપ થાતું,
 ને કૌમુદીજળ વિશે જઈ એ સમાતું.”

૬

પરિત્રાજ્જિકા યથોધરા:—

(અનુકૃપ.)

“સત્ય, એ જોઉં છું સર્વ, અર્થ ના સમજું કંઈ;
 ભેદ હોનો બતાવો ને, ભગવન્ ! જ્ઞાનના નિધિ !” ૭

શુદ્ધ ભગવાન્:—

(વસન્તતિલકા.)

“ સાધવી ! ત્હને કહું હું આજ નિગૂઢ એક,
 અજ્ઞાન પામર લહી સકશે ન ભેદ;
 નિર્વાણુનું અકલ રૂપ ન મન્દ બાણે,
 શાન્તિજલે લહરિને સ્થિતિલંગ માને !

૮

નિર્વાણસિન્ધુજલમાં કદી ના વિકાર;
 આભાસ થાય કદી, અન્ય જ એ પ્રકાર;
 મહારા અગાધ હૃદયે બનિયા બનાવ,
 હૈમાંથી એક વરણું, સુણ્ય ધારી ભાવ:— ૬

(અનુબંધ.)

મથનો મહેં કર્યાં ઊંડાં યોધિવૃક્ષતળે રહી,
 ચિત્રો નાના પ્રકારોનાં પ્રગટયાં ને ગયાં શમી. ૧૦
 અન્તે આનન્દસિન્ધુના જળમાં યોળતું મહને
 પ્રગટયું તીવ્ર કેા ઊંડું સંવેદન કહું ત્હને; ૧૧
 ધામ્યો હું સહસા ત્હારે અપ્રમેય દશા નવી,
 ખરો નિર્વાણનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી. ૧૨

(વસન્તતિલક.)

નિર્વાણ એ અનુભવ્યો સતતપ્રવાહી
 વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાઈ;
 તો એ ઊંડા અનુભવો કદી લિત્તભાસી
 એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછી ભય નહાશી. ૧૩

જો એક વેળ બનિયું, ન બન્યું કદી જે:—
 હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહેમ, નવ લક્ષ ખીજે;
 ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યસોધરાની
 એ ધ્યાનમાં રકુરતી જો ! પ્રગટી જ છાની. ૧૪

૪૮ ઘ.

આભૂષણો વર્ણો દુહલ જ રાણીનેગાં
સર્વે ગયાં સરો, અને પ્રગટયાં જ ખીજાં,
સાઠાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૃદુલ કાન્તિ નિહાળી મૂકે તે. ૧૫

(અનુષ્ટુપ)

નોકા પેલી સરે જ્યોત્સ્નાપૂરમાં તે સમી સ્થિતિ
દિવ્યતા પામતી ત્હારી મધુરી મૂર્તિની હતી. ૧૬

(વસન્તતિલકા.)

એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્પુરંતી
નિર્વાણકૌમુદીજળે દોઠી મૂકે સરંતી;
નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી લંગ,
નિર્વાણકેરું ખની તું રહી દિવ્ય અંગ. ૧૭

અનુષ્ટુપ.)

દિવ્ય સંવેદનો હેવાં, અરહંત વિના ખીજા
છાગવે ના કદી, તો શી પૃથગ્જનતણી દશા ! ૧૮
નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા ખાદ્ય નિર્વાણલંગને;
તલકર્દમમાં ચ્હોટયા પામે શું ગિરિશૃંગને ? ૧૯

ધ્રુવડ.

ખંડહરિગીત.)

- રચી ભૂતાવળ કારમી
તિમિરમાં તારક તરે,
રજનિકુહરે ભર્મી ભર્મી
માયાવૌ ચિત્રે ચીતરે. ૧
- વિશ્વ દમતી શાન્તિ આ
હૃદયને ક્ષોભે ભરે,
ને અનુત્તર કારમા
પ્રશ્નો રચી પીડા કરે. ૨
- ધ્રુવડ ત્હાં તરુજુંડમાં
ઘેરું આવી એકલું,
ભીડી તારકવૃન્દમાં
જે લેહ ભાડા દેખતું. ૩
- પ્રક્ષવંભળે ધૂમતું
ચિત્ત મુજ યોગમ ભમે,
શાન્તિમાં નવ શાન્ત એ,
અંધારમાં ભાડું શમે. ૪
- “ અણુગણ્યા પ્રહ્લાણ્ડના
ગોળ નિજ પહ્લવ ભરી

પ્રકૃતિ ઘન અંધારમાં
ચાલી અનન્તપણા લાણી;

૫

કચ્છાંથી આવી ? કચ્છાં જશે ?
હેતુ ભાંડો શો હશે ?
વિસ્મયે પૂછું અહિં;
ઉત્તર પૂરો મળશે કહિં ?”
ઘુવડ બોલ્યો:—“કદી નહિ !”

૬

કદી નહિં ?—એ શી સુણું
વાણી કચ્છાંથી કારમી ?
મૌન ફરી રજનીતણું
વ્યાપી રહ્યું મુજને દમી.

૭

(અંડસિખરિણી.)

“મધુર મૃગતૃષ્ણા જગતણી
સતત લલચાવે નિજ લણી,
અને દોડું વેગે અમૃતસમ પીવા જળ તહિં;—
તૃષા મહારી શું ત્હાં કદી સમિત થાશે સુખ લહી ?”
—ઘુવડ વદતું ત્હાં—“કદી નહિં !”

૮

(અંડહરિગીત.)

“ઘુવડ કાળા થા પરું !
પ્રક્ષ નવ પૂછું તહને.”

વહી પાછા હું કરું
ઊડાં મનન ઘેરા મને.

૯

(ખંડશિખરિણી.)

“કલહકપટો દુષ્ટ જનનાં,
વળી વિષમ અન્યાય જગના,
• પૂરે મલાનિ મહારા હૃદયકુસુમે, મઢીંજ દઈ,
ખીલે પાછું શું એ કુસુમ કુમળું આ ભવ મહિં ?
—ધ્રુવડ તહિં યોદ્યું—“કઢીં નહિં !” ૧૦

(ખંડરિગીત.)

“રૂપ ! રૂપ ! ઉલૂક તું
અણુપૂછ્યો વચમાં લવે ?”
એટલું વઢીં મૂક હું
ખનીં ંયોમમાં નિરખું હવે. ૧૧

(ખંડશિખરિણી.)

“હૃદય તણીં તન્ત્રી તૂટીં ગઈ,
મધુર મુજ વીણા મૂક થઈ,
નમેરા આઘાતો વિકટ જગના એ સહીં સહીં;—
ફરી શું સંગીતે મધુર સુર લેશે રસ વહીં ?”
ધ્રુવડ વહતું—“એ કઢીં નહિં !” ૧૨

(૫૧ંડહરિગીત.)

“ બસ ! હવે ઝો ધૂક ! તું,
તાનભંગ તું શિદ કરે ? ”—
તાનલક્ષ્ય ન ચૂકતું
સુજ હૃદય પાછું ત્યાં ઠરે. ૧૩

“ પ્રેમમય ઉદ્ધાસમાં,
પાપહીન વિલાસમાં,
સુગ્ધ નિર્મળ હાસમાં,
શુચિ બાલ્ય વીતી જો ! ગયું; ૧૪

લલિત પ્રેમ વિકાસમાં,
સુન્દરીભુજપાશમાં,
ઉચ્ચ વિક્રમ-આશમાં,
યૌવન અમોહું જો ! વહું. ૧૫

બાલ્ય ઝો, યૌવન શું ઝો
દેખવું કરી આ ભવે ? ”
હૃદય સુજ છાતું રુવે;—
ત્યાં—“ કહો નહિ ? ”—ધ્રુવડ જ લવે.
“ મૌન ધર્યે ! ભૂંડા ! હવે. ” ૧૬

“ પ્રિય જનો હૃદયે વશ્યાં,
સંગ રડિયાં ને હશ્યાં,

કૂર કાળે એ અશ્યાં,
કરી લેટ એશું કેા સમે ? ૧૭

પુણ્ય કર્મો મન ધર્યાં,
કૃતિ વિશે નવ તે ઠર્યાં,
સુપ્રસંગો જે સર્થા,
આ જીવને કરી શું રમે ? ”
—“ કર્મો નહિં ! એ કર્મો નહિં.” ૧૮

ધ્રુવડવાણી ના ગણું
ચિન્તને હું ડૂબિયો;
પ્રશ્ન ઊઠો કરી સુહું
છમિ દિવ્ય કરતો ઊર્મો જો ! ૧૯

(ખંડશિખરિણી.)

“ લલિત મૃદુ હાસે મલકતી,
વસન કંઈ આછું અળકતી,
ઉષા રંગીલી આ કનકમય પાંખે ઊડી જતી,
ધસે પ્રેમે પૂષા; ભુજયુગલ લેશે કર્મો સતી ? ”

(ખંડહરિગીત.)

ધ્રુવડ બોલ્યો—“ નવ કર્મો ! ” ૨૦

“ ધૂર્ત ! છાનો રૂહે હવે !
તજ આત્મગૌરવ શું લવે ? ” ૨૧

(વસન્તતિલકા.)

“ મોઘી વિશુદ્ધ કર્ણો જો ! નર્વો માધવીની
વેરે સ્મિતો નવલ ચાંદનોશાં રસીલી,
તે કીટકંથાર્યો અભણ પડી વિનાશે,
શું એ પ્રકુલ કરો જીવનમાર્ગે જાશે ? ”

(ખંડહરિગીત.)

“ કર્ણો નહિં ! એ કર્ણો નહિં !
ધ્રુવડ ધ્રુવકે—“ કર્ણો નહિં ! ” ૨૨

“ કર્ણો નહિં ! શું કર્ણો નહિં !
ભૂત નવ ભાવિ ખને ?
સાત નીચે મયું વહી
તે પાછું નવ જાયે ચઢે ? ” ૨૩

“ પ્રેમગાનો રડીને
મધુર મુગ્ધાકાનમાં,
યુવક વચનો ફેડીને
આલ્યો પૌવા જળ આંજવાં; ૨૪

યુવક એ સુખસેવને
સાર્યો પ્રેમસુધા કંઈ
આખશે આ જીવને ?
—ધ્રુવડ બોલ્યો—“ કર્ણો નહિં ! ” ૨૫

“ અધર સંમુખ આવતાં,
 મુખ ખશેડે સુન્હરી,
 ચુમ્બનો અણચુમ્બિયાં
 આસ્વાદવાં શું કર્હી કરી ? ”
 ધ્રુવડ ક્ષે:—“ એ કર્હી નહિં ! ”
 “ કર્હી નહિં ! હા ! કર્હી નહિં ! ” ૨૬

ગૂઠ કોકિલા.

(ક્રુતવિલમ્બિત.)

તિમિર તારક સર્વ ગયાં શમી,
 ભૈંડો ઉઘા કંઈ કેશ સમારતી,
 શશિકલા ગગનાક્ષગણુમાં રમી
 નવલ શુકશું પ્રેમથી લાડતી ! ૧

કહિં ઉલૂક ગયો વનમાં છૂપી,
 નિજ કઠોર સુરો લઈ સંહરી;
 મધુર ગાનસુધા વરસાવતી,
 પરભૃતા સહકાર મહિં સુષ્પી. ૨

(ખંડહરિગીત.)

શશિકલા નવયૌવન
શુક ઝડો વર વરી,
ગીત મંગલ લગ્નનાં
એ ગાય કોયલ રસભરી. ૩

ગીતસુર શ્રવણે પડી,
હૃદયસુર શા મુજ સ્પુરે !
કોકિલા તરુએ ચઢી
મુજ પ્રશ્ન-ઉત્તર ચીતરે. ૪

(ખંડશિખરિણી.)

“ મધુર મુજ તૃષ્ણા સુખતણી,
વિમલ યશવાજ્ઞા રસભરી,
મહુને પ્રેરે નિત્યે ઉલટભર કર્તવ્યપથમાં,
થશે સિદ્ધિ શું આ જીર્ણો વિવિધ વિધનો જ વસમાં ? ”
પરભૂત વદે—“ ધૈર્ય તજ, માં ! ” ૫

(ખંડહરિગીત.)

કોકિલા આ કૂજતી
હૃદય સુખ જીર્ણું પૂરે !
વાણી એ મન રેચતી
મુજ હૃદયમાં ધ્વનિ શા ભરે ! ૬

(અંડશિખરિણી.)

“ ગગન ઘન અંધારપટમાં
વિરચીં અતિ જે ગૂઢ રચના,
લખી લેખો તારાગણ્ય થકીં ફૂંડા જ્યોતિ ઝરતા,
ઉકેલું હું કચ્છારે વિષમ કંઈ એ લેહ જગના ? ”
પરભૂત કહે—“ દિવ્ય પળમાં. ”

૭

(અંટહરિગીત.)

“ પ્રિય જનો મુજને તણ
ચાલિયાં નિષ્કુર બની,
ત્રણ ફૂંડાયા નવ હણ,
એ રૂઝશે, ફૂંડો, કયમ કરી ! ”
“ દિવ્ય લોકે જઈ રહી. ”—
કોકિલાવાણી વહી.

૮

વિષમ સંકટધૂમથી
હૃદય મુજ આકુળ બને;
વિશ્વમાયા ધૂમતી
બ્રમણે ચઢાવે જો ! મ્હને;

૯

લોપશે કેા ધૂમને ?
બ્રમણ શમશે કેા ક્ષણે ?
હૃદય નિર્મળ કંઈ બને ?

ને આત્મ મુજ શાન્તિ લાભે ? ”

કેાકિલા કહે—“ બે ક્ષણે

દિવ્ય ગાનો તું સુણે. ”

૧૦

(ખંડચિખરિણી.)

વિમલ સ્મિત પ્રાચી મુખ વિશે

ઉદિત રવિ પૂરે કંઈ રસે !

અને ગાનો ઊંડાં અનુપમ સુણ્યાં દિવ્ય ગણનાં,

અને આત્મા મ્હારો કંઈ તરો રહ્યો ગાનસરમાં. ૧૧

કૂલ ઠહેંચનારી.

કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો !
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો !

(સાખી.)

દિવ્યભૂમિની વાડીનાં કુલડાં વીણી આજ,
અણ્ણમોલાં વણ મૂલ હું ઠહેંચું પ્રેમ થકી જગમાં જ;
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો ! ૧

શિશુનાં સ્મિત અનિમિત્ત જે વેરાતાં જગમાંહિં,
ત્હેની બર્નો આ જૂઠ્ઠીની આપું લલિત કળી, લ્યો ભાઈ !
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો ! ૨

મુખ્યા નિરખી કાન્તને મલકાવે મુખ કાંઈ,
ગાલે રમતી જોળ ત્હાં લહરી, ત્હેની મધુર આ જાઈ
આપું, રસિયા લ્યો ! રસિયા લ્યો ! ૩

આંસુ ઢાળી શિશુ ચુમ્મતી નૂતન વિધવા દીન,
એ ચુમ્મનસૌરભલયાં આપું માલતિકુસુમ નવીન,
મીઠાં કુલડાં લ્યો ! કુલડાં લ્યો ! ૪

વિશ્વપિતાના ચરણમાં અર્પું કુલડાં એહ,
 ને રૂહેતાં અવશેષ તે ઠુંચું વિશ્વ વિશે ધરી સ્નેહ;
 મોંઘાં કુલડાં લ્યો, કુલડાં લ્યો.‡ ૫

‡ સાખીઓને છેડે ‘ મોંઘાં કુલડાં લ્યો ’ ઇ. પંક્તિ આવેછે તે આરમ્ભની પંક્તિની પેઠે ગાવાની છે. ‘ મોંઘાં ગોરસ લ્યો, ગોરસ લ્યો ’—એ ગરખીના મથાળાની પેઠે.

। । । ।
 કુલડાં લ્યો । કુલડાં લ્યો ।

। । । ।
 મોંઘાં કુલડાં લ્યો । કુલડાં લ્યો !

એમ તાલ છે. પ્રથમનો ‘ લ્યો ’ માંનો સ્વર પ્લુત છે, ચાર માત્રાનો પ્લુત છે.

કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ?

(તોટક)

વિરહું અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધરી
સઘળે સ્થળ પ્રેમ રહ્યો પસરી;
અહિં જીવન હેલું મનોહર છે,
તહિં કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ૧

લોધું ચુમ્બન એક ક્ષણે મધુરું,
નવ લુપ્ત થશે, ન રહે અર્ધરું;
સ્મૃતિમાં પૂરિયું સ્પુરશે ચિર એ,
પછી કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ૨

સ્મિત પ્રેમભર્યાં નયનો વરસે,
સ્થિર સ્નેહી-ઉરે સહુ એ ધરશે;
દુખમાં સુખ એ સઘળાં તરશે,—
પ્રિય ! કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? ૩

અહિં જીવનમાં અમોપાન પોંધાં,
ડગલે ડગલે ફૂલ વીણી લોંધાં,
રસ એહ સુગન્ધ જ એ સ્થિર છે,—
જન અજ્ઞ કહે સુખ નશ્વર છે. ૪

હૃદયે અતિ ગૂઢ રહ્યાં પૂરિયાં
 સુખ પેટીં સુવર્ણનીમાં ભરિયાં;
 કનકે ઘડીં કૂચીંથીં ભિષડશે,
 સુખ સર્વ જૂનાં કરીંથીં જડશે;—
 પછીં કોણુ કહે સુખ નશ્વર છે?   પ.

જૂના ઢવનિ.

† (Songs my mother taught me.)

(ગરબી)*

મુજ માડીએ શીખવિયાં જે ગીતડાં,
ગાતાં મુજને હૃદયે કંઈ કંઈ થાય જે;
સુર અનુપમ એ અમી ભરેલા મીઠડા;
ભૂત સમયમાં મુજને ખેંચી ભય જે;— ૧

બાળકડી હું માડી-કંઠે જૂલતી,
ચુમ્બન મોઘાં માડી લેતી ંહાલમાં;
ગીતતણી નવ સુરઘટના એ જૂલતી,
શીખવતી કંઈ રસ સાચવવો તાલમાં. ૨

.....
.....

શીખવું મુજ બાળકોને જૂનાં ગીત એ,
ને નયને છબિ જૂની તરતી પ્રીતમાં,
ને હૃદયે ંહે આંસુ છાની રીત્ય એ
શીખવતાં મુજ માડી-શીખવ્યાં ગીતડાં. ૩

† આ પંક્તિથી શરૂ થતા Dvorakના રચેલા ગીતની છાયા.

* (આસો માસો શરૂ પુન્યમની રાત્રે જે ”—એ ચાલ)

ત્યહારે અને હવે.

(વસન્તતિલકા.)

સન્ધ્યા તણ્યા ઉદરમાં રવિભૂતિ રૂપી,
 ને આ કિરીટરચના કિરણોની ઊભી !
 લાંબા પટા કંઈ ગુલાબી પિરોળું આછા
 આરાવલીસમ કિરીટ વિશે વિરાળ્યા. ૧

ને એ કિરીટશિખરે મણિ શુક્ર કેરો
 આશાતણી કણી સમે ચમકે અનેરો;
 નીચે ત્રિકાળતાલું ગાન ગભીર ગાતો
 આ સિન્ધુરાજ ઘન શાન્તિ વિશે સમાતો. ૨

(સ્તોત્રા.)

ગિરિટોચે રહીં આમ રચના જોતો સ્તબ્ધ હું;
 હૃદય વિશે ઉદામ ઊંડા ભાવ રહ્યા કૂદી. ૩
 અદૃશ્ય જો ! ત્યહાં, ગાન, જીજ્ઞવાં, ઝીણાં ઊપન્યાં,
 સુષુતો હું ધરોં ધ્યાન ધ્વનિ ઊંડા અશરોર એ. ૪

(૧.)

(ખડકરિગીત.)

“ હૃદય તું સુજ પ્રાણ તું,
 કોસુદી સુજ નેનગી,—

ચાક્ર હેવાં ગાન તું
ગાતો સુષ્ટી ઘેલી બની; ૧૫

ગાજ્યું ચૌવન પ્રેમમાં—
પ્રેમના આભાસમાં,—
કાળ સરિયો ક્ષેમમાં
હા ! ત્યાહરે સુવિલાસમાં ! ૧૬

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે, થાતાં ખાલી મધુર રસખ્યાલો, શઠ અરે !
તણ ચાલ્યો, ‘ ંહાલી ’ વચન ઉચ્યું વ્યર્થ જ ખરે;
લવ-અટવૌમાં અન્ધ તિમિરે
લટકું;—કર હા ! કોણ જ ધરે ? ” ૧૭

(૨.)

(ખંડહરિગીત.)

“ ધનનદી મુજ રેલતી
ક્ષેત્ર જુજવાં ભીજવે,
મિત્રગણ ચૌમેરથી
બે ! ત્યાહરે પગ મુજ ધુવે. ૧૮

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે એ સૂકાઈ સરિત મુજ સંપત્તિ તણી, ને
 ગયા મિત્રો ક્યાંહિં સ્તુતિવચન જૂઠાં ઊંચરીને ?
 ભવ-અટવીમાં એકલ ભમું,
 અનુભવ નવા શા અનુભવું ! ” ૩

(૩.)

(ખંડહરિમીત.)

“ બાહ્યમાં સુખરંગમાં
 ખેલું હું ઉદ્ધાસથી,
 વિશ્વ સહુ મુજ સંગમાં
 હસતું તદ્દા ચોપાસથી. ” ૧

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

હવે છાયા ઘેરી વિષમ જગના વાહનતણી
 મહને લેતાં ઘેરી, જગતરચના શ્યામ જ ખની;
 સકળ થળ ઘેરા સુર સુણું,
 સુણું રહન હાસે પશુ ઊંડું. ” ૧

(૪.)

(ખંડહરિગીત.)

“ યૌવને ધરો ગર્વને
 અર્ધ જ્ઞાને મત્ત હું;
 તુચ્છકાર્યો સર્વને,
 ત્યહારે ન જોતો સત્ય હું.

૧૨

* * * *

(ખંડશિખરિણી.)

ગયા મોહો લાધી સ્મૃતિ, મન હવે જ્યોતિ ઝળકયો,
 પ્રવેશી અંગારે દઢતર થયું ચિત્તખળ જો !
 મદ ધરો ન કોને અવગણું,
 હૃદય ખનિયું દીન દ્વિગુણું. ”

૧૩

* * * *

(૫.)

(ખંડહરિગીત.)

“ વિષમ જગઆઘાતથી
 યૌવને ધરો ખેદને
 વ્યોમતારકમાં મથી
 વસવા હું વાજ્રું તે દિને.

૧૪

* * * *

(અંડશિખરિણી.)

હવે સન્ધ્યારંગે, ઉડુ મહિં, વળી ઓમકુહરે,
સુણું તેડાં તહારાં જગજનનિ ઓ ! પ્રેમલ સુરે;

વિષમ જગતું ગાન વિખરે,
પરમ કંઈ સંગીત પસરે. ”

૧૫

* * * *
* * * *

(વસન્તતિલકા.)

હાવાં અનેક, બુજવાં, અશરીર ગાન,
તારાગણે, ગગન, સિન્ધુ વિશે મહાન,
વાળ રહ્યાં સતત યોગમ વારવાર;—
ને જો ! પછી વિરલ શો ખનિયો પ્રકાર ! ૧૬

પ્રત્યેક ગાન ખનિયું સ્વર એક એક,
ગૂંથાર્થે એ સ્વર બધા અવિરોધી છેક,
જો ! ઊપન્યું અનુપ ગાન મહાન ખીણું,
ગાળ રહ્યું પ્રકૃતિમાં સ્થિર એ સુરીલું ! ૧૭

સૌન્દર્યની દેવીને.

(ધ્રોળ.)*

આ શો અદ્ભુત દિવ્ય પ્રકાશ આ !
 દેવી ! રેલાવતી ચોપાસ,
 નિરન્તર રાસ
 રમે દેવી ! વિશ્વમાં. ૧

દેવી ! સૌન્દર્યની અધિદેવતા !
 સર્વ સૃષ્ટિ વિશે તુજ નૂર—
 તણું વહે પૂર
 અલૌકિક વેગથી. ૨

જ્ઞતા ગગડી અનન્તતા-આંગણે
 ગોળ બ્રહ્માણ્ડના અનાધાર,
 સહુ તહેની પાર
 ગાળે પૂર ઊજળું. ૩

અણુરેણુ અનન્ત આકાશમાં, x
 સર્વ વિશ્વ વિશે, તરે જેહ,
 તાહ પણુ તેહ
 વહે પૂર ઊજળું. ૪

* ' રામલક્ષ્મણુ વનમાં સીધાવતાં '—એ પ્રમાણે ચાલ.

x આકાશ = Ether.

શ્યામ રજનીતણા આવાસને
 ઘોળે કૈામુદીથી પૂર્ણચન્દ્ર
 ગાળે ત્યહાં મન્દ્ર
 અલૌકિક પૂર એ. ૫

તારાયમકિત તિમિરદુકૂલને
 ધારી વિશ્વ જે શાન્તિ-ઉછંગ
 પડયું, ત્યહાં અભંગ
 વહે ગૂઢ પૂર એ. ૬

જ્યહાં રજનીતણો વાસ ના વસે
 હેવા ભવ્ય જ જે સૂર્યલોક
 ત્યહાં વહે ઓઘ
 અમલ એહ પૂરનો. ૭

સૃષ્ટિ પૂર્વે નિષિડ અન્ધકારનું
 વ્યાપ્યું દશદિશ ગાહું પૂર,
 તાર્હિ પશુ નૂર
 વહે દેવી ! તાહરું. ૮

દેવી ! તું તો જીવનનું જીવન સાચું;
 તુજ તેજ વડે વિશ્વતેજ;
 પ્રગટ સત્ય એ જ
 નિરખ્યું તુજ નૂરમાં. ૯

ઊડે ગરુડ ઊડા નીલ ંયોમમાં,
રવિકિરણો કરંતો ભક્ષ,
રોપે નિજ લક્ષ

સતત તુજ નૂરમાં.

૧૦

ધન્ય જીવન, જો દીનદાસ હું

થઈ એહ ગરુડ-આરૂઢ

નિરખું અતિ ગૂઢ

નિરન્તર પૂર એ

૧૧

“ પ્રેમના સંદેશ ક્યાં ? ”

યશોધરા:—

“ તુજ પ્રેમના સંદેશ ક્યાં ? ”

યુદ્ધદેવ—

(ખંડહરિગીત.)

“ યોમ ભૂરા હાસથી
હસે નિર્મળ વેશમાં,
લખ્યા કોમળ કર થકી
સુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યાં. ” ૧

ચન્દ્રિકા સાગરપટે
સૂતી વેરી કેશ જ્યાં,
લેખની દિવ્ય જ લખે
મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યાં. ” ૨

મૃત્યુ ને જીવનતણા
તુડ્ગ પ્રૌઠ તરડ્ગ જે
ગૂઝતા કંઈ કારમા,
પ્રિય નાથ નિજ તે મહિં ધૂળે; ” ૩

યુવતિ ભાવ અનન્યથી
સેવતી સ્થિર આશમાં,
આંસુ હૃદયે શાયતી,

કુસુમો ખની જે ખીલતાં;—
મુજ પ્રેમસંદેશો ત્યહાં.

૪

ઇન્દ્રધનુ-પુરખો ધરી,
હિમશિખરના દેશમાં,
ઝાંખતી સ્મિત સુન્દરી
ગિરિદેવી—મુજ સંદેશ ત્યહાં.

૫

છાતી સરસું દાખતી
ખાળ નિજ નવયૌવના,
ચુમ્બનોમાં ઢાંકતી
કંઈ આંસુ ગૂઢા ભાવનાં;—
મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યહાં.

૬

ગૂંથતી સરિતા રસે
શુકને નિજ કેશમાં,
નાચતી ઉલટે હસે;—
મુજ પ્રેમના સંદેશ ત્યહાં.

૭

સ્વર્ગ સાથે જોડતું
મર્ત્ય જીવનને સદા,
શિશુ હસતું દોડતું;—
મુજ પ્રેમસંદેશો ત્યહાં.”

૮

આર્તનો પુકાર.

* ગીત.

દુરિતકૂપે પડ્યો હું હે જગત્રાતા !

લોભન લતા નીરખી મુજ પાય ચૂક્યો—

દુરિતકૂપે૦ ૧

શ્રવણ ન ધરી તુજ વાણી મંગલ,

કૂપમુખ અંધ બની

ચરણ મૂક્યો.

દુરિતકૂપે૦ ૨

કરુણ રુદન સુષી તાત ! ઉગારો,

નીરખવા દિવ્ય પ્રભા

હું અતિ લૂખ્યો—

દુરિતકૂપે૦ ૩

—•—

* મધુરરૂપે વિરાજો હે વિશ્વરાજા એ અંગાળી ગીતની ચાલ. રાગ-જંગલો, સોરઠ, અને કાંઈક અંશે ગૌડસારંગ-એમ મિશ્રણ જણાયછે. તાલ, ૮૫૫૦.

નૂતન વર્ષ.

* (ગરબી.)

આજ દિવસ અનુપ આનન્દનોરે લોલ,
ગાઓ સુરસ ગાન મધુર કંઠ,
ભગિની બન્ધુઓરે લોલ !

દૂર, દૂર, વાદ્ય દિવ્ય વાગિયાં રે લોલ. ૧

(સાખી.)

વાગે અનુપમ વાંસળી હેમાં એક અમૂલ,
વગાડનારો વિશ્વમાં સંતાઈ રહ્યો કેા ગૂઢ;

(મૂળ ચાલ.)

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

દૂર, દૂર, વાગતી એ વાંસળી રે લોલ. ૨

વાંસળી તણા સુરો ઉરે ભરી રે લોલ,

એકતાન થઈ મચાવી ગાન,

ભગિની બન્ધુઓરે લોલ !

દિવ્ય વાદ્ય સાથ સુર મેળવો રે લોલ. ૩

(સાખી.)

કાળી રજની જો ટળી, ઉષા હસે શાં હાસ !

ફૂલડાં વેરી આંગણે ઊભી રમવા અલૌકિક રાસ;

---

* “ વ્યોમમંડળેથી હમે ઉતર્યાં રે લોલ—એ ચાલ.

(મૂળ ચાલ.)

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય રાસ સંગ તાલ સાચવો રે લોલ ? ૪

(સાખી.)

અણુગણુ યુગનાં પગથિયાં ચઢિયા આપણુ કાંઈ,
ચઢવાં હજી બાકી ઘણાં, બળ અભિનવ પ્રેરે આંહિ,

(મૂળ ચાલ.)

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય વાદના સુરો મનોહરા રે લોલ. ૫

(સાખી.)

રગ રગ એ ઉત્સાહબળ ઠહેતું રહો ચિરકાલ;
ડગ ડગ તાલ ધરી રમો રાસ યુવતિ, યુવક, વૃદ્ધ, બાલ !

(મૂળ ચાલ.)

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય ગાન ઓ સમીપ આવિયાં રે લોલ. ૬

(મૂળ ચાલ.)

સુદિન આજ આ અકથ આનન્દનો રે લોલ,

એક સુરે ગાઓ મધુર ગાન,

ભગિની બન્ધુઓ રે લોલ !

દિવ્ય વાદ સંગ સુરો મેળવી રે લોલ. ૭

અણુકરમાયાં ફૂલ.

(અંક હરિગીત.)

પ્રેમના ઉદ્યાનમાં,
મુગ્ધ યૌવનકાળમાં,
આપણે સખિ ! કોડથી
વીણ્યાં કુસુમ કંઈ અવનવાં. ૧

પૂર્ણ યૌવન જે સમે
પ્રેમપથ દીપાવતું,
આપણે સખિ ! તે સમે
પીધું અમૃત મન ભાવતું. ૨

મુગ્ધવયનાં કુસુમમાં
એ અમીજ્વળ છાંટતો
પ્રોઠકાળે પ્રેમ ભે !
તાબાં કરી એ રાચતો. ૩

સિન્ધુના સંગીતને
સ્નેહથી સુણતાં, સખી !
આપણે બિભાં અહિં
ક્ષિતિજે રહ્યાં કંઈ નીરખી; ૪

ଗାନ ଘେରାଁ ଗାଉଁନେ
 ଅନ୍ତରିକ୍ଷେ ତେ ସମେ
 ପ୍ରେମ ଭିଲୋ କୁସୁମନୀ
 ପୃଷ୍ଠି କରେ; ତୁଁ ଜୀର୍ଣ୍ଣା ଶ୍ରେ.

୫

ଶୂନ୍ୟହୃଦୟ ମୁଖ୍ୟା.

ଗୀତ.*

(ସୋରଟ, ତ୍ରିତାଳ.)

ସୁଖେ ଆ ବସନ୍ତମାଁ ବୃକ୍ଷାଁ ଭାନ, ବିବଶ ତୁଁ କାଁ ଧନୀ ସଜନୀ ?
 ବୀର୍ଣ୍ଣରୀ ତୁଳ୍ପ ବାଣ ରହା ଠରୀ ଲାଣ, ବିବଶ ତୁଁ କାଁ ଧନୀ ସଜନୀ ? ସୁଖେ ୦୧
 ଦ୍ଵେଷିତୀ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଆକାଶେ, ଯନ୍ତ୍ରା ଶ୍ଵିତ ନିଜ୍ଞ ତେର୍ଥୀ ପ୍ରକାଶେ,
 ଢାଞ୍ଜିତୀ ମହିକା ଯୋପାଶେ ଢଗଲିଧେ ସୁଗନ୍ଧନୀ ସଜନୀ. ସୁଖେ ୦ ୨
 ଲେ ଶୁଁ ଅପୈୟା ଘୋର ଉଦ୍ୟାରେ, ପିଠିପିଠି କରୀଶା ମଧୁର ପୁକାରେ,
 କୁଝୁ କୁଝୁ ସହୁ କୁଞ୍ଜଗାରେ, ବାଷ୍ପୀ କୋକିଳା ତଣ୍ଡି ସଜନୀ. ସୁଖେ ୦ ୩
 ଢ଼େଷେ ଯନ୍ତ୍ର ଲେ ମଧୁରେ ଢାଶେ, ଆ ମୁଖ୍ୟନ୍ତ୍ର ମଲିନ କାଁ ଲାଶେ ?
 କରେ ଗାନ ପଂଖି ଉଦ୍ଵାଶେ, ଅଘୋରା ତୁଁ କାଁ ଘଣ୍ଟି ସଜନୀ ? ସୁଖେ ୦ ୪
 ଆଦ୍ୟ କୁଞ୍ଜ ବୀର୍ଣ୍ଣୀ ମାଳତି ଧିଳି, ମାଣା ଶୁଠିଧିଧି ଉତ୍ତ୍ୟ ଢ଼ଠିଳି !
 ଗୌତଢାଁ ଗାଢ଼ଗାଢ଼ିରସିଳି ! ସୁଖେ ଗାଞ୍ଜିଧି ରଜନୀ ସଜନୀ ! ସୁଖେ ୦ ୫

* 'ମିରେ ଘର ଆଜ ରଞ୍ଜିତୀ ରେନ, ପ୍ରିତମ ପ୍ରାଣୁନା ମହାରାଜ.'—
 ଐ ଯାଳ.

ગોપીઓનું સંમેલન.

ગીત.*

(ઝિંઝાટી, તાલ એકો, દાદરો.)

ગહન કુસુમકુંજમાં જ મૃદુલો મધુરો ંસો બાજે,
વિસરો ત્રાસ લોકલાજ સજનો આવો આવો રે.

ગહન૦

ધારો ચારુ નીલ વાસ,
હૃદય પ્રણયકુસુમરાસ,
હરિણુનેત્ર વિમલ હાસ,
કુંજવને આવો રે.

ગહન૦ ૧

ઢાળે કુસુમ સુરભિ ભાર,
ઢાળે વિહગ સુરવસાર,
ઢાળે ઇન્દુ અમૃતધાર
રજતશી સુહાર્તા રે.

ગહન૦ ૨

---

§ આખૂ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ંગાળીનું ભાષાન્તર.

* ‘આજ શ્યામ મોહે લોની ંસરી બળય કે’—એ ગીતની ચાલ.

મન્દ મન્દ ભુંગ ગુંજે,
 અચુત કુસુમ કુંજ કુંજે,
 ફૂટયાં સજની પુંજ પુંજે,
 બકુલ યૃથી જાતિ રે. ગહન૦ ૩

નેઈ દ્યો સર્ખી શ્યામરાય,
 નયન પ્રેમ ભેંછળી જાય,
 અમૃતસહન વહન છાય
 નિંદતી શી ચંદ જો. ગહન૦ ૪

આવો આવો સજનોવૃન્દ,
 નિરખી દ્યો સર્ખી શ્રી ગોવિન્દ,
 શ્યામને પદારવિન્દ,
 ભાનુસિંહ વન્દતો. ગહન૦ ૫

કિસા ગોતમી.

(રાગ સોરઠ.)

એમ કરતાં સાથ સહુ આવ્યો નદીકિનાર,
હેવે સમયે આવતી યુવતી કેા તે ઠાર રે. ૧

(લલિત છંદ.)

યુવતિ તે મળી શાક્યનાથને, ચરણપંકજે જોડી હાથને
નમન નમ્રતાભાવથી કર્યું, વદન આંસુડે ભીંજિયું ઘણું. ૨
નયન છે શીળાં જો કપોતીનાં, નયન તેહવાં એહ રોતીનાં;
યુવતિ ત્યાં પછી દીન વાણીએ વચન ઉચ્ચરી ભાવ આણીને. ૩

(ઢાળ.)

ભાવ આણી ખોલી વાણી વિનત વનિતા ત્યાં પછી,—
“એ નાથ ! આંહિં તહેમે જ આવ્યા ! દીનપર કરુણા કરી. ૪
પેલી તટતરુરાજિમાં મુજ પર્ણકુટીમાં હું વસું,
ને બાળ મુજ ઊછેરતી રહી, દુઃખ ભણ્યું નહિં કર્યું. ૫
નાથ એ વટરાજિમાં કરી તહે જ કાલ્ય દયા ઘણી,
હોંધું વચન બાળ ઉગારવા, ” બહુ દીન તે યુવતી ભણી. ૬
“બાળુડો મુજ ખેલતો ચાલી ગયો તરુકુંજમાં,
કંઈ કુંપળપર્ણુ વિશે જ દીઠો કુટિલ એક ભુજંગ ત્યાં; ૭

વીંટી વળિયો નાગ એ મુજ બાગુડાના કર પરે,
ને બાળ હેને ચીંઠવતો કંઈ હાસ ખડખડ શો કરે ! ૮

તીવ્ર જિંહાચુગલ ધરતો શીતળ હેનો ગોઠિયો
મુખ વિકસીને પુંકવાટ કરતો, ચીંઠવતાં જ્યાં ઊઠિયો. ૯

પણ હાય ! એ મુજ બાગુડો ક્ષણવારમાં પીળો થયો,
નિસ્તબ્ધ પડિયો, મહેં ન બાણ્યું કેમ એ રમતો રહ્યો. ૧૦

અધરપુટના બન્ધથી મુજ સ્તન તજ્યું વળી તે ક્ષણે,
કોઈ કહે 'વિષ ચઢ્યું હેને', 'નહિં જીવે' વળી કો લણે. ૧૧

પણ મહેં શુમાવાયે નહિં મુજ બાળ મોઘા મૂલનો,
ને ફરી વિકાસ થવા અહીંને કરમિયા એ ફૂલનો, ૧૨

માગ્યું ઔષધ સહુ કને, જે બાગુડાને લોચને
ફરી જોડી ગયેલું તેજ પૂરે, પૂરે મન મુજ મોહને. ૧૩

ચુમ્બનબિન્દુ એ સર્પતાલું કંઈ ફૂતું ઝીલું અતિ નહાતું,
વૈર ન મુજ બાળશું એ રાખે હું નિશ્ચય મન બાણું. ૧૪

માયાળુ મુજ બાળ હુતો અતિ, પ્રાણી વિશે ધરે પ્રેમ;
રમત રમતમાં સ્પર્શ કરતાં સર્પ ફૂલે હેને કેમ ? ૧૫

(વલણ.)

કેમ દૂભે મુજ બાળને ? પ્રેમભર્યો એ બાળ;
માતું નહિ હું એ કદી સર્પ ડસે કો કાળ રે. ૧૬

(ચોપાઈ.)

પછી કો મુજને વદિયો વેણ, કહું ઉપાય તુજને એ બહેન !
પુણ્યાત્મા કો ગિરિપર વસે,—જે ! ભગવાં ધરોં ચાલ્યો પહણે; ૧૭
જા તું એ ઋષિજનને યાચ ઐષધ કંઈ તુજ બાળક કાજ.
એહ સુણી કાલે તુજ પાસ આવી હું ધરોં મહોટી આશ. ૧૮

(વૈદર્ભી વનમાં વલવલે-એ ચાલ.)

આશ ધરી મહોટી નાથ હું આવી તહારી સમીપ,
કૂર અનિલે હોલવ્યો પ્રગટાવવા મોંઘો દીપ. આશ૦ ૧૯
દેવ સરીખું દીપતું તુજ ભાળ વિશાળ
નિરખી હું આવીને જીભી કંપમાના તુજ બાળ. આશ૦ ૨૦
આંસુ ઢાળીને ખશેડિયું શિશુમુખપટકૂળ,
લળોં લળોં તુજને પૂછિયું, ‘ઐષધ કિયું અનુકૂળ ?’ આશ૦ ૨૧
ને નાથ મહોટા એ ! તહેં મુને કાઠોં તરછોડોં નાહિ,
મીઠી મૃદુ નજરે રહ્યો નિરખોં પ્રેમે તું કાંઈ. આશ૦ ૨૨

ધીરા કોમળ કરવડે સ્પર્શ કરીને તે વાર
સુખપટ પાછું ઢાંકિયું, પછી કીધો ઉચ્ચાર;— આશાં ૨૩

‘જહેન ઉપાય બતાવું હું, જેથી દુખ તુજ રૂંચાય;
ને દુઃખ રૂંચે આ બાળતું;—પણ ઔષધ તું લાંબ. આશાં ૨૪

વેંઘે કહ્યું ઔષધ લાવતા વૈદ્ય સોઘે જે બાઈ!
સોધીને લાંબ તું કાળી કંઈ તોલો એક જ રાઈ. આશાં ૨૫

પણ બેજે બાઈ! જે ઘર વિશે મૃત્યુ પામ્યું કો હોય,
માત, પિતા, સુત કે સુતા, દાસ દાસી વા કોય; આશાં ૨૬

તે ઘરથી નવ લાવતી રાઈકણુ તું એક;
હેવી મળે કદી રાઈ તો,—ધન્ય તુજ કર્મરેખ.’ આશાં ૨૭

(સોરઠ.)

હેવું નાથ ! વધા’તા તમે ખરે !—એમ સુવતી થઈ દીન ઉચ્ચરે;
અતિ મૃદુલાવે સ્મિત કરિ નાથ ત્હાં દીધો ઉત્તર દયા અગાધમાં:
“સત્ય એ હું વધો કિસા ગોતમી ! પણ રાઈ ક્યહાં જે મહુને ગમી!”

૨૮

* (ગરબી.)

“નાથ ! ભટકી હું ઘેર ઘેર, ઉટજ ઉટજમાં રે:
આ વનમાં અને ઠેર ઠેર નગરમારગમાં રે; ૨૯

* ‘અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સારું રે’—એ ચાલ.

દાબી હઠકા સરીસો બાળ, બન્યો શીત અંગે રે,
માગતી ઘીન હું દ્વાર દ્વાર, ંહીલી સુખલંગે રે. ૩૦

‘કોઈ આપશે તોલો રાઈ, કાળી,—હું વીનવું રે,
આણી હૃદય દયા ઓ ભાઈ!—કરમ્યું ફૂલ ખીલવું રે;’ ૩૧

અને હૂતો જેને જેને ઘેર, સર્વેએ આપી રે;
રંકજન પર રંકની મહેર નિરંતર વ્યાપી રે. ૩૨

પણ પૂછ્યું મહે જેણી વાર—‘કઠી આ ઘરમાં રે
ભાઈ ! કોઈ મૂઉં ? નર, નાર, કે બાળચાકરમાં રે ?’ ૩૩

મળ્યો ઉત્તર તરત આ—‘ખડેન ! શી વાત આ પૂછે રે ?’
ઘણાં વહાં મરણને ંહેણ, રહ્યાં અલ્પ પૂઠે રે.’ ૩૪

ભરી શોકે દઈ આભાર દઈ રાઈ પાછી રે
ચાલી આગળ ખીજે દ્વાર, વિનંતિ યાચી રે. ૩૫

પણ ત્યાં પણ ઉત્તર મળિયો;—‘રહી આ રાઈ રે,
પણ દાસ હમારો પડિયો મરણમાં બાઈ રે.’ ૩૬

કોઈ કહે વર્ગો—‘લ્યો આ રાઈ, પણ આ સદનમાં રે
ગૃહનાથ ગયોછે બાઈ અકાલમરણમાં રે !’ ૩૭

કોઈ કહે—‘રાઈ આ જેણે વાવી તે વર્ષાવિરામે રે,
હજી લણવાવેળ નથી આવી, ને પહોંચ્યો સ્વધામે રે.’ ૩૮

(વલણ.)

નવ મજ્યું ધર મુજને કહીં મૃત્યુ વિનાનું એક;—
 થાકી પાછી હું વળી, પૂંછવા સત્યવિવેક રે. ૩૯

(ઢાળ.)

સત્ય અર્થ હું સોધવા પાછી આવી ત્હારી પાસ,
 નદીતટ દ્રાક્ષાકુંજ મૂકીં શિશુ, ધાવે ન, ન કરે જે હાસ. ૪૦
 દર્શન કરીં તુજ ચરણ ચુમ્બોને પ્રાર્થન કરવા કાજે,—
 કચ્છાં મળશે મુજને રાઈકણ જચ્છાં મૃત્યુ કદી નવ ગાજે; ૪૧
 પણ, હાય, મુજ બાળુડો હાવાં તો પડિયો હશે મૃત્યુહાથ;
 લોકે કહ્યું, ભય મુજ મન જે રહ્યું, સાચું પડયું તે નાથ !” ૪૨

(એપાઈ તણ ચાલની.)

પછી નાથ યોલ્યાછે વેણુ—“ સત્ય તત્ત્વ તું પામી એ જ્ઞેન !
 જડયું જે નહિં કોઈ જનને, દેવા શાન્તિ મજ્યું તુજ મનને. ૪૩
 કટુ અમૃત દિવ્ય જ એ તો, તુંને આપવા ધાર્યું તું મહેં તો;
 તુજ બાળ બ્હાલો તુંને હૂતો, એ તો મરણશરણ થઈ સૂતો ૪૪
 તુજ હૃદયશય્યા પર કાલે;—ફરી જીવન એ નવ આલે;
 આજે જાણ્યું તહે જગ આ વિશાળ તુજ હુઃખે ઢાળે આંસુધાર. ૪૫

અન્ય હૃદયોએ ભાગ લીધેલો શોક થાયછે હળવો બહેલો;
 મુજ રક્ત રેડ્યેથી રોકાય તુજ આંસુડાં, તો હું આંદ્ર ૪૬
 સદ્ય અર્પણ કરી હઉં ખડેન ! મુજ રુધિરતું રાતું બહેણુ;
 અને સોધી કાઢું તત્ત્વ ઉડું, જેથી ઉકલે મહાદુઃખ બૂંડું; ૪૭
 જેહ દુઃખે કરી પ્રેમ મધુરો શોકરૂપ બની થાય અર્ધરો,
 અને જેહ મનુજટોળાંને હાકી લઈ જાયછે બલિસ્થાને; ૪૮
 મૂક આ પશુચૂથને જેમ પશુના નાથ, મનુજને તેમ,
 રમ્ય કુસુમ અને તૃણભૂમિ એઃળંગાવી હાકી જાય ધૂમી; ૪૯
 ખોચાડે મહાબલિસ્થાનમાં તે તીવ્ર દુઃખ, જડયું જન્મ સાથે;
 હું એ ગૃહ તત્ત્વ ગોતું બાળ !—હવે શિશુને સ્મશાન ખોચાડ્ય.૫૦

રાજ્યારોહણ.

(શિખરિણી.)

હબરો વર્ષોના રવિ શર્શો ઊંચ્યા આથમો ગયા;
 અખંડભયોતે એ હૃદ્ય ગગનદીપો તપો રહ્યા;
 અને તેં તો નાનાવિધ અનુભવો શા અનુભવ્યા,
 દઢા દિલ્હી ! શા શા નૃપ તુજ ઉછંગે રમો શમ્યા ! ૧

*(નિશાણી પેઢા.)

ને ! પાંડવ કૌરવ રમણ ચઢાવી,
 ચન્દ્રવંશને બહુ દીપાવી,
 લુપ્ત કર્યા નિર્વાણુ વિશે સહુ
 ઉદય અસ્ત પલટાવીને. ૨

ને અનંગપાળ તુવાર ગવાયો
 તે પણુ તિમિરપટે જ સમાયો;
 વંશ અનેક ગયા ભસાઈ
 ચિત્રપટે ચૌતરાઈને. ૩

* આ છંદ માટે રણુપિંગળ ભાગ ૩ ને પૃષ્ઠ ૧૩૨-૧૩૩ જુવો.
 રચૂલ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:—પ્રથમ ચરણુ ચરણુકુલના ચરણુમાં
 આરમ્ભમાં ઉમેરેલી બે માત્રાવાળું (અર્થાત્-હેમાં ત્રીજી માત્રાથી તાલ);
 બીજું તથા ત્રીજું ચરણુ ચરણુકુલ છંદનું કરવું; અને ચોથું ચરણુ
 ત્રીજી સાથે બોલતાં સર્વેયાનું ચરણુ બને એમ કરવું; એ ચરણુમાં
 છેવટે મગણુ આણવો.

ને વીર અને શૂંઘાર રસોનો
 નાયક એક અબણ્યો કો'નો ?
 ચંદ કવિએ ગાયો પ્રેમે
 રસની રેલ મચાવીને; ૪

કચ્છાં ગયો આજ પૃથુરાજ જ શૂરો,
 સંયુક્તાનો પ્રાણ જ પૂરો ?
 ઘોરો મહમ્મદ હેનો જેતા,
 તે પણ ગયો તણાઈને. ૫

વર્ણો તુર્ક મુગલ ને તોળા મરેઠા
 વિજયે ચઢીને પડિયા હેઠા;
 નાદિર કાળસરીખો નાચ્યો
 રુધિરરેલ રેલાવીને. ૬

એ વિજયી નૃપ સહુ કેરી મૂર્તિ,
 કાળસિન્ધુમાં તરંગસરખી,
 બિછળી બિછળી શમી ગઈ સહુ
 ક્ષણભર જોર જણાવીને. ૭

(શિખરિણી.)

ગયા એ ઉદ્દેગો, તિમિરભરિયા એ દિન ગયા,
 પ્રસારી શાન્તિને અરુણ ગગને રંગ પૂરિયા;
 ફરી દિલ્હી ! તહે તો વસન સન્નિયાં ઉત્સવતણાં,
 અને તું ઉત્સંગે લઈશ નવ સમ્રાટ હમણાં. ૮

(નિશાણી પેડી.)

આ શુભ ટાણે આનન્દ વરસતાં
વાળે વાદ્ય અનેક સુરસ, તૃહાં
દીન જનોનાં રુદન જ છાનાં
સુષુપ્તે ભૂપ દયાલીનો. ૯

આ વિશાળ ભારતદેશ વશેલા
કોટિ કોટિ જન હૃદય ધૂપેલા
ભાવો ઊંડા પ્રેમતણા તે
વાંચી લેશે પ્રેમીલો. ૧૦

એ રાજતણો અધિરાજ આજે
ભારતસિંહાસને વિરાજે;
તેથી અધિક સિંહાસન રૂઢું
પ્રજાહૃદયમાં સ્થાપીને; ૧૧

સામ્રાજ્યમુકુટ શિર ધારણ કરતો,
રાજવિભવ તે ક્ષણ વીસરતો,
હૃદય વશેલા પ્રજાજનોને,
રીઝવશે સુખ આપીને. ૧૨

ને પ્રજાજનોની ઊંચી આશા
પૂર્ણ જ કરવા ઉત્સુક રાજ
કીર્તિ અચળ મેળવશે મોંઘી
પ્રેમસાંકળી સાંધીને. ૧૩

(પ્રમાણિકા.)

અસંખ્ય દીપમાળ, ને
 ધ્વજા, કમાનહારય, ને
 અનેક વાદ્ય સુસ્વરે
 ઉરે ધ્વનિ જગાડતાં; ૧૪
 પ્રચંડ તોપ ગર્જતી,
 જવલંત વ્યૂહ સૈન્યના,
 તુરંગમો ગજો ઘણા,
 સજેલ સાજ મ્હાલતા; ૧૫

(સારકો.)

. સ્વપ્રસૂષ્ટિસમ સર્વ રચના એહ જશે ઊડી,
 ભૂપ ન ધરશે ગર્વ, અચલ રહ્યો એ ધર્મમાં. ૧૬

(શિખરિણી.)

પરંતુ દીનોનાં હૃદયરુદનોને શમવતી
 દયાનીતિ તહારી, નૃપવર ! અહો શાશ્વત થતી;
 ખરી કૂચી લાધી જનહૃદયની એક તુજને;
 સદા તે સંભાળી ! સ્થિર ચલવજે રાજ્યરથને; ૧૭
 અને રૂહેશે સ્થાયી હૃદય હૃદયે મૂળ ધરતો
 ઘટા ઘેરી સર્વે દિશ પ્રસરતો પ્રેમવડલો;
 ન અંબાવાતો એ કહીં પણ તરુને ડગવશો !
 સદા શીળી છાયા મહિં ભરતભૂમિ સ્થિર વસો ! ૧૮

જીવન.

* (લાવણ્યમયી.)

રજનિ-ઉપાના પ્રદેશ મધ્યે ક્ષિતિજતટે લટકંત
 તારક કો, ત્યમ માનવજીવન ઉભયલોક-ઉપકંઠ
 ભમંતું જો કંઈ ભાસે. ૧

વર્તમાન નિજ સ્વરૂપકેરા જ્ઞાન વિશે સહુ અન્ધ,
 ભાવિ વિશે વર્ણો વિશેષ કાંકાં!—ગહેતો કાળ અનન્ત
 લઈ નિજ પટ ઊભરાતો. ૨

x (લાવણી.)

લઈ જાતો એ તો અતિ દૂર
 ઉઠધિ માનવબુદ્ધ્યુદ નિજ પૂર;
 પામતાં જૂના બુદ્ધ્યુદ લંગ
 ઊંચી નિકળે ખીજ નવરંગ,
 જમાનાકેરી ફેનિલ છોળ
 રહે પછડાઈ જ્યહાં ઉલ્લોલ;— ૩

(લાવણ્યમયી.)

અને વિનાશે પડિયાં મ્હોટા રાજ્યતાણાં ખંડેર
 સહજ સરંતા તરંગપેરે ઊંછળે એ લઘુલહેર
 સિન્ધુ એ અસીમ માંડિં. ૪

* સ્વ. લીમરાવકૃત “અરુણુ તરુણુ આ ઉદય થયો.” એ ચાલ.

x સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદીના ‘ઉત્તરરામચરિત’ની લાવણીના આરમ્ભની ચાલ.

ગોવર્ધનભાઈ.

(હરિણી.)

ધુમસરજમાં ઝાંખો ઢાંકયો ગભીર મહોદ્દાધ
વિષમસુરનાં ગાનો ગૂઢાં ગભાવી રહ્યો અહિં;
રજનિતિમિરે આછા વેર્યા અલૌકિક તારલા
જલધિજલમાં પેશી ઊડા યથેચ્છ રમી રહ્યા. ૧

ઉદધિસુરનાં આછાં બિચ્છો બની નભતારલા
ધ્વનિત કરતા એ ગાનોને શું બ્યોમગુહા વિશે !
ઉદધિનભને ભેળાં ગૂંથે અલૌકિક શાન્તિ આ,
જહિં શર્મા જતાં ગાનો સર્વે કરી ધ્વનિ કારમા. ૨

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

તરતું શાન્તિતણ્યા ધન પૂરમાં
અનુભવું શું અપૂર્વ સ્વરૂપ હું !
ગગન, તારક, સિન્ધુ સમગ્રમાં
પસરી સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જ જે રહ્યું. ૩

નિરખું એ સુજ મિત્રની મૂર્તિ આ,
સતત યોગમ વીટીં લિયે મ્હને;
વિરલ એહ સ્વરૂપ અમૂર્તતા
ધરી શું સ્પષ્ટ સહસ્રગણું બને ! ૪

(અનુહટૂપૃ .)

સિન્ધુરૂપ મ્હને મૂર્તિ ભાસતી એહ સર્વદા,
શાન્ત, ગંભીર, ગાનોમાં વીટેલી ધુમસે ઝીણાં. ૫

(ડરિણી .)

અનુભવ દિયે મોંઘા આજે સ્વરૂપ શું રાત્રિમાં !
મુજ હૃદયને યોળી પ્રેમે, રમે અહિં શાન્તિમાં;
તુજ મધુરતા સ્નેહે ભીની નિરન્તર વ્યાપતી
સતત મુજને લેજે ઘેરી, ઊંડું સુખ આપતી ! ૬

મહાભિનિષ્ક્રમણ.

(દોહરો.)

નાથસમીપ સૂંતી હતી, મૃદુ શય્યામાં જેહ;
અર્ધ ઊઠી ત્યાં રાણી એ, તજ પ્રાવરણે દેહ. ૧

કરતલ બે ભાળે ધર્યા, ઉર ઉછળે અવિરામ,
ગરગર અશ્રુ ઢાળતી, સુન્દરી એ ગુણધામ; ૨

સિદ્ધાર્થતણા કર પછી, ચુમ્બ્યો કંઈ ત્રણ વાર,
ત્રીજે ચુમ્બને કરુણરવ, કીધો મૃદુ ઉચ્ચાર. ૩

(હરિગીત.)

“ નાથ ! જાગો ! નાથ ! જાગો !

વાણી દો આશ્વાસની. ”

“ શું છે ? પ્રાણ ! શું ? ંહાલો ! શું છે ? ”

પૂછતો ઉદ્ધાસથી. ૪

(ગીતિ.)

તદપિ રુવે અવ્યક્ત જ, કંઠે વાણી રહી કાંઈ અટકી;
ડૂમો હૃદય ભરાયો;—અંતે રાણી વહી સુદીન બની. ૫

(દ્રુતવિક્રમિત.)

“ સૂતી હું નાથ ! સુખે મૃદુ નીંદરે;

શિશુ વહું ઉદરે તુજ તે રુદરે;

ભૂવન, મોહ, અને વર્ણો પ્રેમની,
દ્વિગુણ નારી વહી હૃદયે રહી; . ૬

મુખદ ગાન જ તેતણું હું સુણી,
મધુર નીંદરમાં શમતી ઘણી;
પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમાં
અનુભવી છર્ણો જર્ણો હુંતો હવાં.” ૭

* * * * *

(અનુવૃત્ત.)

વદે સિદ્ધાર્થ;—“ ઓ મ્હારી મધુરી પદ્મની કળી !
સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડાં, દીઠાં જે ત્હેં ફરી. ” ૮

રાણી ફૂલે:—“ સત્ય એ નાથ ! પણ એહ વિરામતાં,
ઘોર વાણી સુણી મ્હેં તો:—‘આવી એ વેળ’ એમત્ત્હાં. ૯

* * * * *

સુણી એ ઝખકી જાગી, સ્વપ્નનો સાર શો હશે ?
મૃત્યુ પામીશ હું ? કે-તું સુજને છોડીને જશે ?” ૧૦

(ગીતિ.)

સન્ધ્યાનું સ્મિત અન્તિમ, હેવાં મધુરાં સુહાગીં લોચનથી,
રડતી નારી ભણીં તે સિદ્ધાર્થ નિહાળીંને કરે વિનતિ. ૧૧

(ગરબી. *)

“ધીરજ ધાર્ય તું પ્રાણી મધુરી ! ઓ ધીરજ ધારે;
અવિચલ પ્રેમ છે સ્થાન, સતત આશ્વાસનું તહારે.

ધીરજ૦ ૧૨

(સાખી)

ભલે સ્વપ્ન તુજ ભાવિનાં ચિત્ર ચીતરે ગૂઢ.
ને દેવો ડેગતા ભલે નિજ આસન આરૂઢ;
તહપિ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ૦ ૧૩

વિશ્વ, શકે, ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણવા આજ
તત્પર જીભું લેઈ કંઈ ગૂઢ સમજવા કાજ;
તહપિ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ૦ ૧૪

દશા આપણી પલટીને ભલે તજે નિજ સ્થાન,
સત્ય વહુંછ, યશોધરા હૂતી ને છે મુજ પ્રાણુ;—
હૃદય એ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ૦ ૧૫

“ * લોચનમનનો રે કે જગડો લોચનમનનો. ” એ ચાલ.

દુઃખિત જગ ઉદ્ધારવા અવિરત કરતો ધ્યાન,
નિર્મિત સમય જ આવતાં, ભાવિ નિશ્ચય ફળશે મહાન;
ઠહાલો ! એ ધૈર્ય તું ધારે; ધીરજ. ૧૬

* * * * *
* * * * *

(અનુબંધ ૫.)

રાતી રાતી પડી નિદ્રા-મહિં તોય નિસાસથી
બિછળે ઉર, બાણે એ સ્વપ્નવાણી પ્રકાસતી;—
“વેળ એ ! આવી વેળ એ !” ૧૭

(વિષમ હરિગીત.)

એ સમે સિદ્ધાર્થે જાયા વ્યોમમાંહિ નિહાળતો,
ને, બે ! શરી તહિં કર્કે રાશિમાં રહ્યોછ વિરાજતો,
ને ગ્રહો ચિરકાળ પૂર્વે ભાખિયા ક્રમમાં જોલા,
વહતા જ:—“આવી રજનિ એ ! ઉદ્ધારવા જન જે ડૂબ્યા; ૧૮

માર્ગ વર્ય તું પુણ્યનો કે જગતકેરો વિભૂતિનો,
આ ક્ષણ જ નિર્ણય કઠિન કર્ય સુખદુઃખકેરો પ્રસૂતિનો;
રાજનો અધિરાજ ખનોને આણુ નિજ વર્તાવવા,
કે મુકુટગૃહ વિષુ શૂન્ય ભટકી જગતને જ ખચાવવા.” ૧૯

(વલણ.)

વિશ્વ તારવા કાજ આ આવી પળ અણમૂલ,
જેઈને સિદ્ધાર્થ એ સ્વગત વહે કંઈ ગૂઢ રે. ૨૦

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

“પળ અમોલ જ આવી હવે પળું !
જગત ઉદ્ધરવા વ્રત આકરું
અધર આ સુકુમાર જ પ્રેરતા,
મધુર નીંદરમાં સૂતીં આ પ્રિયા ! ૨૧

વિષમ એ વ્રત આપણુ યુગ્મને,
કરીં વિચુક્ત વિશેષ રુડું બને;
ગગનમૌન વિશે ઝળકી રહું,
નિરખું નિર્મિત શાસન ઊજળું. ૨૨

(ગરબી. *)

મહને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આંચો રે,
દુઃખરૂપ્યા આ જગજન ! આ હું આંચો રે; ૨૩

તમકાજ તબું મુજ રાજ્ય, સુખો બહુ વિધિનાં રે,
રાજમન્દિર સુખમય સાજ, રજનિદિન સુખનાં રે; ૨૪

* “જમુનાજળ ભરવું મ્હારે કુંવર કન્હૈયા રે”.—એ ચાલ.

(સાખી.)

તળું સર્વ એ આ ક્ષણે, સહુ થકીં દુસ્ત્યજ એક,
સાણીં મધુરોં ! તે તળું હવે તુજ ભુજવણીં ંહાલી સુરેખ. ૨૫

(મૂળચાલ.)

તોય ત્હારો પણ ઉદ્ધાર થશે જગસંગે રે,
અને તુજ ઉદરે આ વાર સ્કુરે જે ઉમંગે રે ૨૬

મુજ શિશુ અંકુર એ આપણા પ્રેમનો ગૂઠો રે,
થોભું આશિષ દેવા હેને, કાગું રખે હું તો રે; ૨૭

ઉદ્ધરીશ હું એ પણ બાળ; અરે સહુ થોભો રે,
પત્ની ! પુત્ર ! પિતા ! ક્ષણવાર, અને જગલોકો રે ! ૨૮

આ અવસરકેરું દુઃખ સહો મુજ સંગે રે,
જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે. ૨૯

કયોં નિશ્ચય દંઠ આ વાર, હવે હું ચાલું રે,
નવ પાછો કરું કો કાળ, અચળ પથ જાલું રે. ૩૦

(સાખી.)

સોધું સત્ય અતિ ગૂઠ તે મળતા લગીં કરું નાહિં,
અન્વેષણ અતિ તીવ્ર ને તપ ઉચ્ચ ક્ષણે જો કાંઈ." ૩૧

(ચાપાઈ ત્રણ તાલની)

કરી યશોધરાને પ્રણામ, સૂતી જે ભરનિદ્રામાં આમ,
કાંઈ ભાવ અવણ્યું ભરેલાં, નાંખ્યાં નેનો વદન પર ઘેલાં; ૩૨

હજી અશ્રુથી ભીનું વદન, લેવા છેઢી વદાયનું મન,
કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણ વાર, શય્યાકેરી ધરી ભક્તિભાર; ૩૩

એડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી:-
“ફરી આ રમ્ય શય્યા માંહિ, કરું શયન કદી હું નાંહિ.” ૩૪

ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આબ્યો વળી વેળ ત્રણ;
હેવું રાણીનું સૌન્દર્યપૂર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર; ૩૫

અન્તે બળ કરી છૂટ્યો શયનથી, ધાર્યો શોક પછી નવ મનથી;
આલ્યો, શ્યામરજનિમાં આલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો આલ્યો. ૩૬

પ્રભાતમાં પ્રાર્થન.

(શિખરિણી.)

ઊંડા અંધારાએ ભરો રજનિમાં સૃષ્ટિ શમતી,
જગાડે તું પ્રેમે મૃદુ કરવડે તે જગપતિ,
ધરી ધીરાં મીઠાં સ્મિત મૃદુ નિહાળે તુજ લક્ષ્મી,
અને એ ઉદ્ધાસે વિહંગગણુગાનો ગજવતી; ૧

કોંધી રક્ષા રાત્રે અવશ સ્થિતિમાં પ્રેમ થકોં તેં,
સ્તુતિગાનો ગાતી ઉપકૃતિ ફૂંચી ત્હારોં સ્મરોં તે,
અને આલે પ્રેમે અડગ નિજ કર્તવ્યપથમાં,
જ્યહાં ફેડે પેલો રવિ તિમિરનાં વૃન્દ વસમાં; ૨

હયાસિન્ધો ! ત્હારે શરણુ શિશુ આવી વિનવિયે,
હમે આ સંસારે અશરણુ ડૂબ્યા મોહતિમિરે;
જગાડો નિદ્રાર્થોં, ઉપકૃતિ કદી ના વોંસરિયે,
ધરો દિવ્યજ્યોતિ, સ્થિરપદ ધરી માર્ગ સરિયે; ૩

વહી આનન્દે આ જગતમહિં કર્તવ્યનોં ધુરા,
જઈશું ઉદ્ધાસે પ્રભુચરણુપાસે રસભર્યાં;
તણ અજ્ઞાનોને વિમલહૃદયે ધર્મ ભરશું,
અને પ્રેમે ત્હારાં સ્તવનગુણુગાનો ગજવશું. ૪

વીણાનું સ્વરમેલન.

(અનુબંધપૂ.)

- શિલાપૂર્ણ કિનારે આ તરંગો પછડાયછે;
 સિન્ધુના સુરમાં ફૂંડો ને, કિયા રાગ ગવાયછે ? ૧
- સન્ધ્યા આ સુષુતી ઊભો રાગ એ પારખી સકે;
 અને નીરવ આ વ્યોમ ઊંડા એ સ્વર ઓળખે. ૨
- મહારી આ ઉરવીણાને ધરું એ સ્વર ઝીલવા,
 તન્ત્રી ના કમ્પતી એછે કરું યત્નો નવા નવા. ૩

(દ્રુતવિક્રમિત.)

- મથન વ્યર્થ બધાં મુજ એ ગયાં,
 સુરતણા ધ્વનિ ના ઉર વાગિયા;
 કર્ણો સકું નવ કારણ એતણું,
 અનુભવું મન દુઃખ જ એ ઘણું. ૪

(ગીતિ.)

- “વીણાતન્ત્રી ત્હારી વણુસાડી ત્હેં પ્રમાદથી વત્સ !
 વ્યર્થ જશે શ્રમ ઊંધા, તન્ત્રીરચના ન સાધતો સત્ય”. ૫

(અનુબંધપૂ.)

- સુષી આકાશવાણી એ, કૌતુકે દષ્ટિ ફેંકતો
 બન્યો હું પહાવરો પૂરો, મૂર્તિ ના કાંઈ દેખતો. ૬

सन्ध्याना मन्दिरे अन्ते आधी आधी विकासती
आलेभाई छभि जिली, रेभा स्पष्ट थई छती. ७

(हरिणी.)

विकसित थई भूति ऐ तो सुलव्य मनोहरी,
गगन सघणुं व्यापी जिली अलौकिक सुन्दरी;
सुरधनुतण्णे साणुं गौरीतण्णी तनु दीपतो,
विविधवरणा तारा गूंथी धर्या उर डार ने ! ८

ललित कुसुमो नानारंगी-तण्णी सुरमालिका,
अनुपम वडे जे'भांथी, ने ! सुगन्ध अलौकिक,
अणुगणु कंठे माणाओ ऐ सहस्र लुजे धरी,
निरभती मुने प्रेमे देवी, भीठे स्वर उच्यरी. ९

(देरी. ×)

“अहो मुग्ध मनुजना भाण रे ! गूढ लेह अतावुं;
तणु हे तुं वृथा भ्रमणण रे, गूढ लेह अतावुं.
व्याभुं अगाध प्रह्लाण्ड विशे सहु गूढ संगीततनुं पूर,
अवणु करे के धन्य ज विरला अेह मधुर सुरो रक्षा हर रे;
लेह डेनो अतावुं. १०

× 'लहारु' गोकुण जेवाने आव्य रे, अधुराना ओ वासी !'—अ
याव.

ગદ્ગદ ગાતી સરિત શિલામાં, પંખી વનમાંહિ ગાય,
એ થર્કો ઊંડું સુરધનુના ને કુસુમોતણા રંગમાંહા રે
ગાન ગૂઠું બતાવું. ૧૧

સિન્ધુતણું ગાન ગૂઠ ગણે તું, તેહ અરણ્યસમીર
નિજ વીણામાં ઝીલી ગજવતો, ને જળધોધ સુધીર રે;
હેના ભેદ બતાવું. ૧૨

શ્યામ રજનિમાં વ્યોમપટે જે અણુગણુ તારકવૃન્દ
ચમકો રહ્યાં, ત્હાં નાદ અનાહત નિત્ય વાણુ રહ્યો અતિ મન્દ રે,
તેહ આજે સુણાવું. ૧૩

સરિત, સમીર, અને પંખીગણુ ગાન સનાતન ગાય;
સુર હેના બર્નો નાદ અનાહત જગદીશચરણુ રેડાય રે;
ભેદ તે હું બતાવું. ૧૪

જીવનપંથ વિચરતાં મનુજ કંઈ નિત્ય સહે સુખશોક,
હસિતરુહિતનાં ગાન અમોલાં, જે'ના ધ્વનિ પડતા દિવ્યલોક રે,
ભેદ હેનો બતાવું. ૧૫

અનન્તકોટિ પ્રહ્લાણ્ડતણો ગણુ જાતો અનન્તત્વ પાર,
અન્તિમ લક્ષ્ય લાણી નૃત્ય કરતો ગૂઠ સંગીતને અનુસાર રે,
ગાન તે હું ગજવું". ૧૬

(લલિત)

અજબ વેણ એ દેવી ખોલતી,
 મુજ કુતૂહલો તીવ્ર ખોલતી,
 સ્થિર રહી, ધરી મૌનભાવને;
 પછી નવીન જો ! દૃશ્ય શું અને !

૧૭

(વિષમ હરિગીત.)

વ્યોમના વિસ્તારમાં જો ! ચાંદનીના પટ પરે
 દેવી રહી ઊભી અતૌકિક નૃત્યલીલા આદરે;
 કૂહડી દેવી કરે વેગે, અને ઉરહાર જો !
 ઊછળી રહ્યો, ને ભુજ સહસ્રે ધૂમતી ફૂલમાળ તો.

૧૮

ને ઘૂમે ચોગમ કરંતો ઘેર સાળૂનો ઝીણો;
 તે વેળ હેના રંગ ઊછળે હર્ષ ધરતા શું ઘણો !
 નૃત્ય એ ચાલી રહ્યું ત્યાં નૃત્યમાંથી ઊપન્યું
 અવનવું ગાન અસંખ્ય સ્વરના મેળ સાચવતું ખરું.

૧૯

તારલા ઉરહારના એ ગાનના સુર ખર્નો ગયા,
 ને કરકુસુમગણ તીવ્ર કોમળ રૂપ ઝીણા ધારતા;
 ઇન્દ્રધનુના વિવિધ રંગો સાળૂમાં જે રાજતા
 તે મૂર્છના સ્વરની રચી ક્ષણક્ષણ મનોહર વાજતા.

૨૦

(અનુક્રમ)

એઈ આ રચના દેવી જન્મમાં ના દોઠી કદી,
સહસા હર્ષના વેગે યાચતો હું ઉલાસથી. ૨૧

* (હુમરી, ખમાચ જિહ્વાની.)

“અતિ અદ્ભુત આજ દોઠી લીલા શી દેવી ગાન મનોહરની;
ઓ દેવી ! પૂર્ય મનોરથને, ફળને મુજ આશ નિરન્તરની.
અતિ અદ્ભુત ૦ ૨૨.

પ્રહ્લાણ્ડતણી વીણા વાજે, ને સુર જોપને ત્હાં જે છાના,
તે સુરસંગે, ઓ દેવી ! આ સુર મેળવ્ય મુજ ઉરવીણાના.
અતિ અદ્ભુત’ ૦ ૨૩

(અનુક્રમ)

વદી દેવી:—“અહો વત્સ ! થઈ આજે પ્રસન્ન હું;
આપું માગ્યું તહને પ્રેમે, મનુજો માંહિં ધન્ય તું. ૨૪
વીણા તહારી હતી સોંપી જગમર્કટને જ તહેં;
બગાડી તાર નાંખ્યા એ કીડાશીલ જ વાનરે’.” ૨૫

(સોરઠો.)

એમ વદીને હાથ ઉરવીણા મુજ લીધોછે;
મેળવિયો શુભ ઠાઠ તન્ત્રી કેરો દેવિયે. ૨૬

* બિહાન આયે રામ જનકપુર દશરથજી કે લાલા રે’—એ ચાલ.

(વસન્તતિલકા)

વીણાવિશે અચલ ઠાઠ ફૂંડો જ સ્થાપી,
 દેવી વદે વળતી એ મુજને જ આપી;—
 “લે તું, રખે ફરીથી મકંટને જ દેતો,
 વીણા બની રહી હવે અતિ દિવ્ય એ તો”.

૨૭

(હરિણી.)

વચન વહોને હેવાં દેવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ;
 મુજ હૃદયમાં છાયા હેની અલોખ્ય રહી ગઈ;
 ઉદ્ધિસુરશું વીણા મહારી ધરી ધ્વનિ ઝીલવા,
 સ્વર મળી ગયા; ને ત્યાં રાગો ગવાય નવા નવા. ૨૮

દિવ્ય યોગિની.

(ઉપભતિ.)

હિમાદ્રિનાં શ્વેત અસંખ્ય શૃંગો
 ધરે રૂંડા ઇન્દ્રધનુષ્યરંગો;
 એ શૃંગમાંની અતિ ઉચ્ચ ટોચે
 કેા કન્યકા દિવ્ય ભૌભી શૌં સોહે !

૧

અનન્ત આકાશ, દિગન્ત સર્વે,
 ભરી પ્રભાથી રહ્યો એહ ગર્વે,
 લાવણ્ય ના ઢાંકતી અંગકેરું;
 દિવ્યપ્રભા એ જ હકૂલ હેતું.

૨

ભેતી હીંસે એ અનિમેષ નેને,
 સુહર કેા ગૂઢ જ તત્ત્વ તહેને;
 તથાપિ દૃશ્યો સહુ ઠામકેરાં
 પ્રત્યક્ષ કન્યાનયને પડેલાં.

૩

એ સુન્દરી અદ્ભુત દર્શનોએ
 તહીંન રહેતી કંઈ ગૂઢ ભેએ;
 ઊંડાણ ખેડી જ અનન્તતાનાં
 ગૂંથે અમોલાં કંઈ રત્ન છાનાં.

૪

અન્તઃસ્વરૂપે નિજ દૃષ્ટિ પ્રેરી
 ભેતી રહી આત્મછાઈ અનેરી;
 અદૃશ્ય કેા દર્પણમાંહિં રૂપી
 પ્રત્યક્ષ ભેતી નિજબિમ્બખૂબી;

૫

જે બિમ્બ કેા અદ્ભુતશક્તિયોગે
 અન્તર્ગુહાથી લઈ ખેંચી પોતે
 સુસ્પષ્ટ મૂકે નિજ સંમુખે એ
 ને ભેતી રૂહેતી સ્મિતથી સુખે એ.

૬

(ક્રુતવિલમ્બિત)

અલભ દર્શન સુન્દરી એઃતણું
 મર્થો રહ્યા કરવા મનુભે ઘણું;
 ગિરિતટે ચઢતા શ્રમ કષ્ટથી,
 તદ્દપિ દર્શન દિવ્ય થતું નથી.

૭

(કપભતિ)

ચઢી પ્રયાસે વિરલા જનો ત્હાં
 શૃંગોનો નીચે રહી નેન પ્રેરે
 ને સુન્દરીનાં સહુ અંગ મોઘાં
 સુવર્ણરંગી ધુમસો જ ઘેરે.

૮

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

ધુમસમાં પડી છિદ્ર કદી કદી
 નજર આવતી તેજતણી નહી;
 વિકૃતરૂપ થતી તહિં કન્યકા,
 પ્રગટ અર્ધ જ એમ થતી પ્રભા.

૯

(ઇન્દ્રવજા.)

માની લિયે દર્શન પૂર્ણ હેને,
 માને મનુષ્યો હોઈ સુન્દરીને;
 વાંકાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બ ધૂમે,
 કન્યા જ એ એમ ગણી શું ધૂમે !

૧૦

એ ધૂમથી સુન્દરતા અનેરી
 કન્યાતણાં અંગ વિશે ભરેલી
 જોઈ સકે ધન્ય મનુષ્ય કોઈ,
 ને તે ક્ષણે સ્તબ્ધ બને જ મોહી.

૧૧

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

કવિતહેવો કદી પ્રિય લકતને,
 નિજ વિમાન ચઢાવો, લઈ કને,
 જોઈ જઈ ગિરિશૃંગ જ મૂકતાં,
 અલભ દર્શન સુન્દરીમાં થતાં;

૧૨

(ઇન્દ્રવજ્રા.)

એ દિવ્ય બાલાતાણું પૂર્ણ તેજે
 દીપંત સૌન્દર્ય ત્યહાં જ સહેજે
 પ્રત્યક્ષ થાતું અચલ સ્વરૂપે,
 ને ધન્ય ભકતો રસમાંહિં ડૂબે. ૧૩

ને દિવ્ય એ સુન્દરીની છબિને,
 આ મર્ત્યલોકે લઈ આવી ધીમે,
 આછાં જ આછાં પ્રતિબિમ્બ પાડે;—
 તે ભેઈ હું થાઉં કૃતાર્થ કચ્છારે ? ૧૪

—XX—

વિયોગિની યશોધરા.

(ઢાળ.)

શોકભરિયાં દીર્ઘ વર્ષ અનેક વીતીને ગયાં,
 નિજ સુતતણ્યાં મુખવચન દર્શનશ્રવણને દુર્લભ થયાં; ૧
 શુદ્ધોદન રાજા દુખડૂપ્યો શાક્ય સામન્તના વૃન્દે,
 ગાળતો ન્યમ ત્યમ કરી નિજ કાળ મન અતિ મન્દે. ૨
 શોકભરી યેશી રહી, ને જીવનસુખ સહુ છાંડ્યું,
 મધુર રાણી યશોધરાએ વૈધવ્ય વિરલું માંડ્યું. ૩

- નાથ નિજ હૃદયડાતણો ભવંત પથુ નવ ભવતો,
એ દોહડું વિધવાપણું, નવ થાય રાય હજી છતો. ૪
- ઉદ્ભૂથો ચારનારા દેશ દેશ ભટકંતા,
કે લાભ-અર્થે વિષમ વાટે વણિકગણુ વિચરંતા, ૫
- સાધુ ત્યાગી કે દેખતાં જઈ રાજને ય જણાવે,
ને રાય તત્ક્ષણુ દૂત પ્રેરે તે જઈ પાછા આવે; ૬
- એકાન્તવાસી કહિં સંન્યાસી છોડયાં જે'ણે ઘરસૂત્ર,
હેવા અનેકતણી લઈ વાર્તા પાછા વળે સહુ દૂત; ૭
- પથુ ન મળે શુભ કેપિલવસ્તુકુલમૌલિતણી કંઈ ભાળ,
જે'માં વશી નિજ કીર્તિ અને નિજ આશ ગણે જ નૃપાળ. ૮
- દૂર ભમંત હશે અપ્પ ક્ષણુ, કે વીસર્યો નિજ જન,
કે ગાત્ર પામ્યાં પરિવર્તન, કે પહોચ્યો મૃત્યુસહન; ૯
- મધુર રાણી યશોધરાના હૃદયતણો એ વિરામ;
નવ લાગે કંઈ ભાળ ત્હેની શોધ કરંતાં આમ. ૧૦

(વલણુ.)

આમ વર્ષ વીતી ગયાં વાઘ્યો દુખ-ઉદ્રેક,
પથુ હેવે સમયે એક દિન કંઈ કૌતુક બનિયું એક રે. ૧૧

(ચાપાઇ.)

આવ્યો રમ્ય રમંતો વસંત, ધાર્યો ધરણીએ વસન હસંત;
આંખે ઝૂલે મોર રુપેરી,—રાણી યશોધરા શોકઘેરી. ૧૨

બેઠી ઉદ્યાનસરિતાને તીર, દીપે કાચશું નિર્મળ નીર;
પૂર્વે વીત્યા સુખના સમામાં, અહિં પ્રિય બે રહી સ્હામસ્હામાં, ૧૩

પદ્મકોશખચિત છે કિનાર હેવા જળદર્પણ મોઝાર,
નિરખંતાં નિજ પ્રતિબિમ્બે, મધુર અધર અધર જે ચુમ્બે; ૧૪

ગૂંચ્યા કરશું કર વર્ણો નીરખે જળબિમ્બિત બેડું હરખે;
હેવી ઉદ્યાનસરિતાને કંઠ, બેઠી યશોધરા સોતકણ્ઠ. ૧૫

આંસુડે નેનપુટતેજ લીધાં, ગાલ સુકુમાર ક્ષામ જ કીધા;
અધરૈષ્ટતણી રમ્યરેખ શોકાનળથી સૂકાઈ છેક. ૧૬

દિવ્ય કાન્તિ કેશતણી ડૂબી, એકવેણીધરા રાણી ભેલી;
બાંધ્યા સંસ્કારહીન સુકેશ, છાજે વિધવાજનનો વેશ. ૧૭

શ્વેત શોકનું વસન જ બહું નાંખ્યું ઉર ઉપરે જે આડું,
નાહું મેખલામણિખન્ધ તહેને, છાંડયાં ભૂષણ સઘળાં હેણે. ૧૮

સુણી પ્રિયનાં પૂર્વાશ્રમમાં પ્રેમાહ્વાનો ભેઠી સંભ્રમમાં
ચળતા ચપળ ચરણ જે હરણશા, પાટલપાંખડી પેર જે પડતા; ૧૯

તેહ ન્હાનકડા ને સુરેખ, આજ ચરણ થયા મન્દ છેક;
દુઃખભારે અલસગતિ ભય રાણી યશોધરા ક્ષીણકાય. ૨૦

અરુણોદયકેરી જ્યોતે રજનીતણી શાન્તિ ઉદ્ધોતે
થેરા તિમિર મહિંથી નિકળતાં જે'વાં રવિકિરણો અળહળતાં, ૨૧

હેવાં પૂર્વે હતાં જે લોચન, જ્યોતિર્હીન થયાં આ ક્ષણ;
પ્રેમદીપ હોલાયા એ આજે, પૂર્વ દીપ્તિ ન ત્હેમાં વિરાજે. ૨૨

પદ્મ રેશમ સરોંખાં ઢળિયાં, નેનભિન્ન ઉપર જઈ પડિયાં;
લક્ષ્યહીન લોચન એ ભમંત, નવ નોરખે વિલસંત વસંત. ૨૩

એક કરમાંહિં મૌક્રિકદામ ધારી સિદ્ધાર્થની અભિરામ;
રાખી સંઘર્ષ જેહ જતનથી, જેહ રાતે એ પળિયો ભવનથી;—૨૪

અહા વિષમય કે'વી એ રાત્ય, અશ્રુપૂર્ણ દિનોતણી માત;
પ્રેમપાત્ર ઉપર ખન્યો ફૂર, પૂર્વે કો દીઠો પ્રેમશૂર ? ૨૫

હેવી નિર્દયતા પ્રેમકેરી કળી કોણ સકે જ અનેરી ?
ઇહલવનખન્ધન માંહિં પ્રેમ પૂરવો રુચ્યો હેને નાહિં.— ૨૬

અન્યકર-અંગુલીએ વળગ્યો, હીંડે દિવ્ય સૌન્દર્યે અળક્યો
નિજ સુત ન્હાનકડો અલેતો, થાપણ સિદ્ધાર્થનાથની એ તો. ૨૭

નામ રાહુલ જે'તું રસાળ, વર્ષ સાતતણો દિવ્ય ખાળ;
હર્ષભરિયો નિજ માતની સોડેપગ પ્હાનિયે ફડખડ ઢોડે. ૨૮

રમ્ય વિશ્વ પડયું ચોપાસે, નિરખે કૂટતી કળી મધુમાસે;
યામે આનન્દ રાહુલ કુમાર, જે'ને હૃદયે નહિં દુઃખભાર. ૨૯

આમ કમલિનીઓને કિનાર, મન્દ ભમતાં રાણી ને કુમાર;
રાતાં ભૂરાં મીનને જળમાં નાંખીને તાન્દુલ કુતૂહલમાં ૩૦

દુઃખહીન રાહુલ હસે કોડે, નિરખી મત્સ્ય જે જળમાં દોડે;
રાણી ખિન્ન નયનથી નિહાળે, વેગે ઊડતી વલાકા તે કાળે; ૩૧

નાંખી નિઃશ્વાસ દીનવચનની વિનવે વિહંગને રાહુલજનની;
“ અહો ભુવન ભમંતાં વિહંગ, તમ ગતિ ગગને છે અલંગ; ૩૨

કદી જઈ ચઢો અકસ્માત, જાહિં ધૂખ્યા રહ્યા મુજ નાથ;
કૂહેને યશોધરાના પ્રણામ, પછી વીનવીને વહને આમ:—૩૩

‘ મુણુવા શબ્દ એક તમ મુખનો, લેવા લહાવો ક્ષણસ્પર્શસુખનો,
મરણોન્મુખ ભવતી છે દાસી; ’—કૂહેને એટલું ઓ નભવાસી.”૩૪

(વલ્લભ.)

આમ નિસાસા નાંખતી રાણી કરે ઉચ્ચાર,
ને રમતો મુદ્દમય કુંવર, ત્હાં અદ્ભુત ખન્યું તે વાર રે. ૩૫

(વિષમ હરિગીત.)

તેહ વારે રાજદારે થકી આવી દોડતી,
કો અંગના સુખરંગના સંદેશ લાવી કોડથી:—

“ રાણી! ઓ રાણી! આંબ્યા નવોન કે આપણા
પુરમાંહિ દક્ષિણ દ્વારથી બે વણિક હસ્તિનપુરતણા; ૩૬

ત્રિપુષ ને ભદ્રલોક હેવાં નામ એ ધનવાનનાં,
ગર્જત સાગરકંઠથી અતિ દૂર આંબ્યા બે જણા;
વસ્ત્ર પ્રિયકર આણિયાં અદ્ભુત જરીનાં ચિત્રનાં,
સૂને રશેલાં શસ્ત્ર, ને પિત્તળકટોરા કારમા, ૩૭

ખંડ હસ્તિદન્તના, તેજન, ઔષધ વનતણાં,
કંઈ પંખિયો વર્ણી અવનવાં, ભંડાર દૂર જ દેશના
લાવિયા, પણ એહ સર્વે રત્નને અંખાવતી
લાંબ્યા અમોલી એક વાર્તા, રાણી! તમ મનભાવતી! ૩૮

ભાળ લાગી એહની, તુજ નાથની, અમ રાજની,
આ ભૂમિકેરી બધી આશાતણા એ સિરતાજની;
નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ ંહેપારિયે,
ને પૂજિયો ચરણે ઢળી, અભિવન્દિયો શિર નામીને. ૩૯

ભાખિયું હૂંતું ભવિષ તે-અનુસાર બનિયો રાજ એ
જ્ઞાનીતણો ગુરુ, ભુવનવન્ધ, પવિત્ર, અદ્ભુત આજ એ;
પ્રુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અગાધ દયાગુણે,
જન તારતો, ઉદ્ધારતો, આહિ આવતો,—વણિકો ભણે.” ૪૦

(વલણુ.)

નાથ આવતો સાંભળી હરખે ઘેલી નાર
ઝટ ઊઠી તાળી વગાડતી હસતી તેણી વાર રે. ૪૧

(ગરખી x)

તેણીવારે ઊઠી નાર હરખે ઘેલી રે,
નેન જળખિન્દુની હારય પાંપણ્ય રેલી રે; ૪૨

રક્ત ઊંછળતું આનન્દભેર શું રગરગમાં રે,
જે'વી ઊંછળે ગંગાસેર પૌંગળી હિમનગમાં રે. ૪૩

ખોલી વચન જ એ તત્કાળ ભર ઉત્કંઠે રે;-
“ઝટ ખોલાવો આ ઠાર વણિક એ ખંને રે; ૪૪

મુજ શ્રવણ તૃપિત અત્યન્ત થયાછે આજે રે,
આણ્યો હેમણે શુભ જે ઉદન્ત તેહ-પાન કાજે રે. ૪૫

જાવ અન્ત:પુરમાં લાવો ભલા ંહેપારી રે,
વળી આટલું હેમને ક્હાવો,-જે 'વાત તહમારી રે ૪૬

જે ઠરશે સાચે સાચી, એ ંહેપારી રે,
તો રાણી તમપર રાચી અન્થિ તહમારી રે ૪૭.

---

x 'અમદાવાદ નામે આ જ શહેર છે સારું રે' એ ચાલ.

ભરશે સોનેંચે પૂર, વળી રત્નભારે, રે,
 નવ મળશે જે અણુમૂલ રાજભંડારે રે. ૪૮

અને ચાલો સહુ સાહેલી, વધામણી આપું રે,
 મુજ હૃદયે અતુલ હર્ષહૃલો કદી ને તે માપું રે. ૪૯

(વલણ.)

હર્ષ અને આભાર મુજ ને કદી માખ્યા નય,
 તેા હેવાં આપું ઇનામમાં રત્ન અમોલાં આંહિ રે. ૫૦

છાનાં અશ્રુ.

(અનુષ્ટુપ.)

હેયાના ગિરિમાં ઊડું એક ગૂઢ સરોવર,
આંસુડાંનાં અમીથી એ ભર્યું રહેતું નિરન્તર. ૧

(વસન્તતિલકા.)

અશ્રુતણા અમૃતનાં સ્તુતિગાન આજે
ગાઉં મહને પ્રિય ઘણાં કંઈ અશ્રુ લાગે.
ઊડું સરોવર કહી ઉભરાઈ જાતાં
એ અશ્રુનાં પ્રગટ જો ! ઝરણાં જ થાતાં. ૨

તો એ સરોવરતણું જળ નાહું ખૂટે,
જે સ્વર્ગના મધુર કાનનમાંથી ઊઠે.—
છૂપાં રહ્યાં જગતથી અમી આંસુડાં જે
મોઘાં અને મધુર તે સવિશેષ સાચે. ૩

(અનુષ્ટુપ.)

ગાઉં તે ગૂઢ અશ્રુનાં ગાન આજે ઉલાસથી;
એ આંસુમોતીડાં મોઘાં વિશ્વનાં મૌઙ્ગિકો થકી. ૪

(ગઝલ)

“ પિતાની પ્રેમશિક્ષાએ
નહિં મહું મેળવી મોઘી,

મોઠી માડીતણું મીઠાં
ન ચાખ્યાં ચુમ્બનો કોઠી; ૫

આઘ એ પ્રેમનાં ખીજે
વવાયાં નાહુ ઉરમાં આ;
કહો કચ્છાંથી લણું લ્હાવો
અમીનો શુષ્ક રણમાં આ ? ૬

જગતના લોકની ઠેશે
ચઢયો લમું એકલો જો હું !
પિતા જગનો, ચરણ ત્હોના
છૂપાં આસુંડાં વડે ઘોઉં. ” ૭

(અનુક્રુપ.)

નમાયાં ને નખાયાં જો એ પેરે ગૂઠ આંસુડાં
ઢાળે, તે ઝીલોને આજે અર્પું મૌક્તિકમાળ આ. ૮

(ગઝલ.)

“ અમીનાં નીરથી લરિયું
સરોવર ફરથી જોઈ,
અધીરી હું તૃષાપીડી
ધશી દોડી, મર્તિ જોઈ. ૯

કીધાં પાનો, નહિં કીધાં,
કદુ આસ્વાદ તો લાગ્યો;
શઠે લોળવી, ન જાણ્યું મહેં;
હવે મુજ આત્મ જે ! જાગ્યો. ૧૦

હૃદયમાં ઊપજ્યાં ઊડાં
અલખ આંસુડાં વડે કાંઈ
મલિનતા ઘોઈ હું છાની,
ન જોશો કોઈ ઓ લાઈ ! ” ૧૧

(અનુક્ર.)

ભાવાવી લોળીને દુષ્ટે ઝીકી અંધારખાડમાં,
અમોલાં આંસુડાં હેનાં લઈ ગૂંથીછ માળ આ. ૧૨

(ઉધાર.)

છાના અશ્રુના લંડાર
અણુગણ છે જગત મોઝાર;
લઈને દિવ્યપ્રેમસુદીપ
ધીરે સંચરું હું સમીપ. ૧૩

અણુગણ રત્નમાંથી કાંઈ
થોડાં હું નિવેહું આંહી,
જે'તું મૂલ પરખે કોઈ,
વિરલા જે ઝવેરી હોય:— ૧૪

નિષ્કુર જગતણા અન્યાય
 પ્રગટાવે ઊંડી ઉર લાઘ્ય;
 તેથી પીગળી ઉર ભય,
 છાનાં આંસુ ત્હાં ઉભરાય. ૧૫
 ધનથી મત્ત ધનિક અસંખ્ય
 પીડે દીન નિર્ભળ રંક,
 હેવાં રંક-ઉર ધુંધવાય,
 આંસુ ગૂઠ ત્હાં રેલાય. ૧૬
 જગમાં ઠામ ઠામ અપાર
 પ્રભુના નિરખતા ઉપકાર
 વિરલા સાધુજન અનિવાર
 રેડે ગૂઠ અશ્રુધાર. ૧૭
 * * *

(વસન્તતિલકા.)

ઝો ! દિવ્યલોકજનમ્યાં મૃદુ આંસુડાં ઝો !
 આઘાત આ જગતના થકી ઊપન્યાંછો;
 છો દીન નિર્ભળતાણું બળ એક સાચું,
 આજે તહમારું સ્તુતિગાન જગાવીં રાચું. ૧૮
 એ ગૂઠ આંસુતણી મૌહિતકમાળ ભાવે
 ધારું ઉરે, જગતણી નજરે ન આવે;
 છો અન્ધ વિશ્વ મુજને અતિ રંક લેખે,
 મહારું છૂપું ધન કઠી નવ કોઇ દેખે. ૧૯

ગૂઢ દર્શન.

(ખંડહરિગીત.)

વિશ્વનાં ઊડાણમાં
 ગાજતું સંગીત જે,
 કવિજનો છાના સુણે,
 જગજન સુણે શી રીત એ ? ૧

દિવ્ય હૃદયે ઊઠતાં
 પ્રેમનાં કંઈ ચિત્ર જે,
 જડ ફલક જીવનતાણું
 ધારી સકે શી રીત્ય તે ? ૨

સંત-ઉરમાં જે સ્પુરે
 ભાવજરણીં નિર્મળાં,
 મલિન હૃદયે તે ધરે
 શી રીત્ય માનવ વિશ્વનાં ? ૩

વિશ્વજન સુખમાં રમે,
 ભૂલોં મોંઘાં તત્ત્વને,
 દીન હૃદયો ત્હાં રુવે,
 એ રુદન શ્રવણે કય્હાં પડે ? ૪

તિમિરમાં સહુ નાચતાં
ભૂતસમ જગજન હસે,
જ્યોતિ અળકે દૂર જે
હેનાં કિરણ તહિ શું વસે ?

૫

દુષ્ટ નરપશુએ તણ,
મુગ્ધયુવતી છળ કરી,
દાખતી ડૂમો મથી,
ઉર હેતું વાંચે કો, હરિ ?

૬

ગૂઢ સઘળી વાત એ
તિમિરમાં લય પામતી;
વિશ્વમાયા મોહની
યોગમ ધૂમે શી દમામથી ?

૭

એક દિન, તો પણ, બધું
તિમિરપટ તૂટી જશે,
સૂત્ય સુન્દર રૂપતું
જ્યોતે અળકતું ઊગશે ?

૮

તિમિર લોપી વસ્તુ તે
પ્રગટ થાશે ક્ષણ મહિં;
ગીત દિવ્ય સમસ્ત તે
સુષુપ્તું નિરન્તર સ્થિર રહી.

૯

સ્વેચ્છાસ્વીકાર.

(શિખરિણી.)

સભ્યાં શસ્ત્રો શૂરે, દૃઢ કવચ ને ટોપ ધરિયાં,
મહાબાહુ ઊભો અડગ પગ રાખી ગગનમાં;
ન જીતાશે કોથી સખળ દૃઢ એ વીર જગમાં,—
રહ્યો ઊભો જે આ સ્મિત અનુભવે પુણ્યમતિનાં. ૧

(વસન્તતિલકા.)

એ પ્રેમભીની મૃદુ ભાવ ધરંતી દેત્રી
જે વીરને ભુજ વિશે લઈ ઊભો કે'વી !
એ પાંખ આછી કંઈ આંદનીશી સુહાતી
વિસ્તારી દિવ્ય લલના કંઈ મન્દ ગાતી. ૨

(ગરખી.†)

“ વસજે વીર ! અલૌકિક તેજભર્યા આવાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે; વસજે૦
સુન્દરતાનાં ઉપવન રૂડાં,
કોકિલ ગાન કરે જ્યહાં ઊડાં,
અમીઝરણુ જ્યહાં રમતાં દિવ્ય વિલાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે; વસજે૦ ૩

---

† ‘ કામલુ દીસેછે અલખેલા તહારી આંખમાં રે’—એ ચાલ.

જીવનપથમાં દૃઢ ચરણોથી
 ચાલી, નવ તું ડરચ મરણોથી,
 અન્તે વસવા આવ્ય અમરજનપાસમાં રે,
 નિરન્તર હાસમાં રે; વસજો"૦"૬

(ઉચાર.)

ગાતી દિવ્ય કંઠે એમ
 દેવી પુણ્યમતિ સપ્રેમ;
 હેના શીશને પરિવેષ
 વીંટી દીપવે મૃદુ કેશ. ૫

(અનુક્રમ.)

પણ જો ! વીરને ખીજી નીચે જિલેલો સુન્દરી
 વળગી, મોહપાશોમાં ખાંધવા શી મથે વળી ! ૬

(પ્રમાણિકા.)

અપૂર્વ એહ સુન્દરી
 વિલાસથી કરે ધરી
 સમીપ ખેંચવા મથે
 સુવીરને ખળે કરી. ૭

(શિખરિણી.)

રસીલી એ રંભાસરખી નયનોને નચવતી,
 વિલાસી અંગોથી સુભટ-ઉરને એ ડગવતી;

વસન્તે ખીલંતાં કુસુમ લઈ એ અંગ ઘડિયાં,
ખન્યો ઘેલો પેલો સુભટ, નયનો ત્હાં જ જડિયાં. ૮

(ગીતિ.)

સહસા કિન્નરકંઠીકંઠથકી ગાનધાર જો ! ંહેતી,
રગરગ રુધિર ઉછાળે, વીરતાણું ચિત્ત ચોરીં એ લેતી. ૯

(ગરબી. *)

“ આંહની શીં રેલોં રહી ંયોમમાં રે લોલ !
સરિત સરવરો રસંતોં આજ;
લાજ વીસરી રે લોલ
આલ્ય રસિક ! રાસ ફૂડા ખેલિયે રે લોલ. ૧૦

કુંજ કુંજ કુસુમગન્ધ રેલતો રે લોલ,
રસિક-ઉર હલાવતો સલીલ;
લીલ કાં કરે રે લોલ ?
આલ્ય રસિક ! ખેલ ફૂડા ખેલિયે રે લોલ. ૧૧

ઁજિદગોનો જામ ભર્યો ંરથી રે લોલ;
પાઉં ત્હને મધુર મધુ અમોલ;
ખોલ્ય ભય તણ રે લોલ,
આજ રસિક ! રંગરેલ રેલિયે રે લોલ. ” ૧૨

* ‘ ગરબે રમવાને ગોરી નીસરી રે લોલ. ’—એ આલ.

(દ્રુતવિક્ષમ્બિત)

ત્રિવશ વીર બન્યો સુર્ણી ગાનને,
ધર્યું શુભાશુભનું નવ ભાનને;
ડગહું કાંઈ ડગ્યો ન ડગ્યો હીંસે,
ઉર વિશે સ્થિરતા ન વસે વસે. ૧૩

(અનુષ્ટુપ્)

મોહની પાપવૃત્તિ એ વીરનો કર વેગથી
ઐચીને પુણ્યવૃત્તિના આશ્રેષ્ઠો છોડવા જતી. ૧૪

(દ્રુતવિક્ષમ્બિત.)

સુભટ છોડવા કર જો! મથે,
તદ્દપિ મોહનીનું બળ ના ઘટે;
વહન લોભક સુન્દરીનું હીંસે,
સુભટલોચન ત્યાં જડિયાં રસે. ૧૫

(અનુષ્ટુપ્)

તો એ ઊંડા ઉરે હેના અન્તઃક્ષોભ થતો હીંસે,
સ્પષ્ટ છાયા ખરે હેવી વીરને વહને વસે. ૧૬

(વસન્તતિલકા.)

આ યુદ્ધને સહય નેન થકી નિહાળે
જો! પુણ્યવૃત્તિ, પણ વેગ કરી ન વારે;
લેવા બચાવી મથતી નહિ વીરને એ;
છૂટે જ આત્મબળથી, -કઈ ધમ્મતી એ. ૧૭

(અનુક્રમ.)

અંધાશે વીર શું અન્તે મોહનીભુજપાશમાં ?
છૂટશે વા પ્રયાસે એ ?—કહી કોણ સકે હવાં ? ૧૮

(વસન્તતિલકા.)

ના, ના ભુવો ! સદય પુણ્યમતિ જણાતી,
જો ! દિવ્ય પ્રેમછબિ એ વહને સુહાતી !
એ યુદ્ધમાં વિજય આત્મબળે જ પામી
દેવી-ઉરે સુભટ એ વસશે વિરામી. ૧૯

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

શિથિલ બન્ધન મોહતાણું થશે,
મલિન પાપમતિમુખ લાગશે;
સુભટ પુણ્યપથે રમતો જશે,
વિજયહુંદુભિ દિવ્ય જ વાગશે. ૨૦

પુરૂવ અને ઉર્વશી.

(બંને વિમાનમાં બેસી પ્રયાણ કરતાં.)

પુરૂવ—

(ઇન્દ્રવજ્ર.)

“ આ મેઘકેરા ચઢીને વિમાને
ચાલ્યાં સખી ! આપણુ બે પ્રયાણુ;

કો વિશ્વમાં યુગ્મ હશે શું ધન્ય
હાવું, રમે જે રસમાં અખંડ ? ૧

સ્વર્ગીય દીપ્તિ તુજ આ નિહાળી,
જે'ણે દિશાઓ સઘળી ઉભળી,
તજ બધો ગર્વ જ દીન થાતી,
તે વીજળી આમ લપાઈ જતી ! ” ૨

ઉર્વશી—

(ઉંચાર.)

“ વલ્લભ ! આજ ભૂલ્યા, ખેલેલ !
વિદ્યુત ખેલતી એ ખેલ;
દેખી આપણા આસ્ત્રલેષ,
ધીરજ ધારી ના સર્કો લેશ; ૩

પ્રિય નિજ મેઘના ઉર માંહિ
એ તો લાડતી જ લપાઈ;—
પણુ ઓ દૂર પેલાં રમ્ય
દીપે ધવલ હિમગિરિશૃંગ ! ૪

અન્ધા ત્હાં રમે સવિલાસ,
નિજ મુખ જોઈ કરતી હાસ;
હેવાં દર્પણોમાં લોલ
જેવા ચુમ્બનો મુજ કોડ. ” ૫

પુરુવ—

“ બહાલી ! દૂર, નીચે દૂર !

જે, જે, સિન્ધુકેરું પૂર;

અળકે પટ વિશાળો કાંઈ

અદ્ભુત ચાંદની પથરાઈ. ૬

નીચે ઊતરી સખિ ! ત્યાંહિં

નોકા કનકની લઈ માંહિં

આપણુ જે જશું અતિ દૂર,

વહીશું એમ સુખને પૂર. ” ૭

ઉર્વશી—(વિમાન નીચું ઉતારીને)

(વસન્તતિલકા.)

“ જે ! ગન્ધમાદન વને સરમાં છૂંપેલા,

પુષ્પાર્થો હાસ કરતા કંઈ કુંજ પેલા

નીચે સુદૂર પડિયા; જાહિં ખેલ ખેલી

જે આપણે સુખતણી વરસાવી હેલી; ૮

જાયાં અશોકતરુ ડાળ હલાવી લહેરે

પ્રેમેથી, જે, રસિક ! આપણુને શું તેડે !

ને મન્દ મન્દ ઝરતાં ઝરણાંની રેખા

અંકાઈ, ભૂમિ હસતી તહિં ચિત્રલેખા. ” ૯

પુરૂરવ—

(ઉચ્ચેર.)

“ઠહાલી ! નામ વનનું છોડય,
મુજને લઈ જાયે દોડય;
પાછી ખની લતા તું જાય,
એ તો ના ફરી રહેવાય. ”

૧૦

ઉર્વશી—

(ગાતિ)

“ સંગમનીય મણિ ધર્યો કંઠે, કયમ વીસરો તહમે ભમથી ?
વિરહ ન ફરી ખમવાનો; કાન્ત! હવે ગતિ ધરો જ મનગમતી. ” ૧૧

પુરૂરવ—

(અનુદ્વૃપ.)

“ કચ્હારે મોઘો મણિ મહારો ખોવાશે—જાણું ના કંઈ;
પ્રતિષ્ઠાન લણી ઠહાલી ! સંચરાવ્ય વિમાનને. ” ૧૨

ઉર્વશી—

(દ્રુતવિક્રમિત.)

“ નગર પેલું પડયું ધન નીંદરે
પ્રિય ! જીવો કંઈ સ્વપ્નસમું તરે;
ધુમસનું પટ આણું ઉરે ધરે,
વિમલ ચાંદનો ત્યાં રમતી ફરે. ”

૧૩

પુરુષ—

“ સખિ ! તું જો ! યમુનાજળમાં પહોં
નગરોની પ્રતિમા સ્થિર આ ક્ષણે;
મુજ ઉરે છર્ખો જેમ રહી જડી
લલિત મુન્દરો ઉર્વશીની ફેડી. ”

૧૪

ઉર્વશી—

(વસન્તતિલકા)

“ જો ! રાજમન્દિર પહોં રમણીય ઊભું,
આ કૌમુદીજળ મહિં દીસતું જ ડૂબ્યું;
હેની અગાશો મહિં રમ્ય પડ્યા પલંગ,
વિશ્રાન્તિ ને સુખ તહિં મળશે અલંગ. ”

૧૫

પુરુષ—

“ ઓ ઘેલો ! એ સુખ વિશે દુખ ગૂઢ દેખું;—
બાંધ્યું પલંગચરણે શિશુ મેષકેરું;
એ મેષ કો હરો જશે—ભય એમ ભાસે,
ને ઉર્વશી મુજ સખી પછો ઊડો જશે ! ”

૧૬

(અનુક્રમ.)

સુખમાં ભાવિ દુઃખોની છાયા જોતો સદા ફેટું,
ભયનો ભાર ધારીને સુખાસ્વાદ જ ના કરું.

૧૭

(ઉધોર.)

માટે ચાલ્ય, મધુરી ! ચાલ્ય,
 ઊંચો ંચોમપથ તું ંલ્ય,
 જાઉં, આહિંથી હું જાઉં,
 ઉરમાં ઉર્વશી સ્થિર સાહું.

૧૮

અથવા હું બનું ઘનરૂપ,
 વિદ્યુત તું બને જ અનુપ;
 અન્તરમાં તહને હું શમાવું,
 ંશિષો ધૂમ બની ંડી જાઉં.”

૧૯

तिभिर विलोपन.

*५६.

(राग कश्मी निवलो, ताव अकताव, दादरो.)

जगज्जननि ! मोहुरजनि-तिभिर व्याप्युं जे ! विशाण;
विकट अटवी माहें अन्ध जनी लसुं दीन जाण.

जगज्जननि ! ० १

कृपाकौमुदीं मुददायिनीं तुज विकसतां दयाण !
अमृतसिन्धुतणो पन्थ विशद थशे ते ज काण.

जगज्जननि ! ० २

रहे पेंथीं अन्धकूप लष्ठी मुने जगज्जनण;
दिव्य ज्योति लष्ठी जडवा तुं शक्ति हे कृपाण !

जगज्जननि ! ० ३

होडीं व्यापुं जननि ! तुज उछंग, जे छ अमृतसार;
पछी लय न धरुं, केम दडे पछी लव-अंगार ?

जगज्जननि ! ० ४

मोंधुं प्रेम-अमृत जननी-हृदयकेरुं पीतां वार
तुम्ह जगततण्णा अर्थ सर्व लागिया असार.
जगज्जननि ! मोहुरजनि-तिभिर जेडीं गयुं हर !
रेदयुं दिव्य कौमुदीतण्णुं विशाण शान्तपूर.

दिव्यजननि ! ५

---

* “ प्रियधाम, पूर्णकाम, जपुं नाम लहमारुं ”—अे याव.

લક્તસંધને સંબોધન.

*પદ.

(રાગ ઝિંઝોટી, તાલ એકે, દાદરો.)

આજ લક્તસાથ નાથચરણ પ્રતે ધાઇયે,
વાંસરી વિષયવાસના જ લક્તિગાન ગાઇયે.

આજ૦

ધારીને ગભીર ધ્યાન
હૃદય પ્રેમલક્તિતાન;
ઇશકૃપાસુધાપાન
કરી કૃતાર્થ થાઇયે.

આજ૦ ૧

ઢાળે કુસુમ સુરભિ ભાર,
ઢાળે વિહગ સુરવ સાર;
ઢાળે ઇન્દુ અમૃતધાર,
રજતશી સુહાતી રે.

આજ૦ ૨

મન્દ મન્દ ભૃગ શુંબે,
અચુત કુસુમ પુંજ પુંબે,
કૂટયાં મધુર કુંજ કુંબે
બકુલ યૃથિ ભતિ રે.

આજ૦ ૩

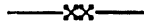
* “આજ શ્યામ મોહે લોની વાંસરી બળયકે” — એ ગીતની ચાલ.

નેઈં લ્યો પ્રભુકેરોં છાય,
મધુર પ્રકૃતિવહન માંદ્ય;
અમૃતસહન ભાષી જાય,
ભક્તતણ્યાં વૃન્દ જો.

આજ૦ ૪

આવો આવો ભક્તવૃન્દ !
નિરર્થોં લિયો પ્રેમસિન્ધુ;
તાતને પહારવિન્દ,
ભક્તસંઘ વન્દતો.

આજ૦ ૫

અવસાન.

(વસન્તતિલકા.)

અંધારમાં અણુકોં વીજ વિલીન થાય,
ઉદ્ધકા સરે ગગનમાં ગગને સમાય,
ઝીતધ્વનિ પ્રગટોં શૂન્ય વિશે જ હૂંપે,
આનન્દ માનવ-ઉરે પળમાત્ર થાભે.

૧

એ ઇન્દ્રજલસરચના ગમતી તથાપિ
ભારે ભર્યોં હૃદયને ક્ષણ હર્ષ આપી;
મૌનેથીં જીવનીં વળી શમિયા જ મૌને
અંકાર આ સુખ ઠરે કહોં ઘન્ધુઓને,

૨

ઝીલ્યા ગણું સફળ આ ઉર-ચન્ત્ર માંહિ
 દેવીતણા મધુર નૂપુરનાદ કાંઈ;
 ઊ ને પછી કેવિતનૂપુર મૂક થાય,
 ઝંકાર નૂપુરતણા નવ વ્યર્થ જાય. ૩

ને નાદ એ સરી જશે વહોં મન્દ મન્દ,
 નિઃશબ્દ શાન્તિ-ઉરમાં લય પામોં ધન્ય;
 તે નાદની સમ વિલીન થઈ હું જાઉં,
 ને મૌનના ગહન સિન્ધુ વિશે સમાઉં; ૪

તે વેળ એા રસિક બન્ધુ ! હું માગું એક,
 માં વીસરી કંઈ જતો મુજને તું છેક;
 જો એક અશ્રુ તુજ મહેં કદોં હોય લોહું,
 એકાદ અશ્રુતણું દાન જ યાયું તો હું. ૫

ટીકા.

અવતરણ—૫. ૧—૩.

આ કાવ્યસંગ્રહના નામનો ખુલાસો આ અવતરણમાં મળશે. એક બે શબ્દોમાં એ ખુલાસો આપી સકાય એમ નહોતું, માટે આ કાવ્યથી ખુલાસો આપ્યો છે. આ અથકિત માટે એક મિત્રે મ્હને કહેલું કે—“એટલી progressમાં ખામી જ કની ?”

આ પ્રકારના અરસિક પ્રશ્નો ઉત્તર હા ભણીને મૈાન જ રાખવું ઈક છે.

શ્લોક ૨ ચરણ ૩. હૂખ્હૂ=તદૂપ; અરખીમાં હુખ્હુ=તેનું તે જ, તે જ જાણે; એમ છે. (આ શબ્દના ‘હૂખેહૂખ’ ‘આખેહૂખ’ એમ અશુદ્ધ પ્રયોગો થઈ ગયા છે).

શ્લોક ૪—૫. આ વણનમાં પગથી આરમ્ભ કરી માથા સૂધી જવાનો ક્રમ અણુધાર્યો જ આવ્યો છે. યાકી, મનુષ્યનું વર્ણન કરતાં માથાથી શરૂ કરી પગ સૂધી જવું અને દિવ્ય વર્ગનું વર્ણન કરતાં ઉલટો ક્રમ રાખવો એ પ્રાચીન સંપ્રદાયનું અનુસરણ અહિં આપોઆપ અને અનભણતાં થઈ ગયું છે.

શ્લોક ૩ ત્રિભંગ—શરીરમાં ત્રણ ભાગમાં ભંગ—ભંગી—વાંક આવે હેવી સ્થિતિ. કૃષ્ણનું ત્રિભંગી અવસ્થાન સુપ્રસિદ્ધ છે. ઠીંચણ, કમર, અને ડોક ત્રણ ઠેકાણે વારા ફરતી સ્હામસ્હામા આવતા વાંક રાખીને સ્થિતિ કરવી તે ત્રિભંગ.

શ્લોક ૫ પૂર્વાર્ધ—‘કેશભાર’ એ ‘વીંટી વળ્યો’ નો કર્તા છે, અને ‘મુખચંદ’ તે કર્મ છે.

ઉત્તરાર્ધ—‘નયનો’—એ ‘વાંચે’ નો કર્તા.

શ્લોક ૬ પૂર્વાર્ધ—તન્ત્રી=તાર.

।હમગિરિનાં વનોમાં દેવદારનાં ઝાડોમાં જેમ વ્યોમમાં ઠરેલી પેલી ચંદા (ચન્દ્ર) પોતાનાં કિરણો નચવે તેમ એ દિવ્ય કન્યકાની આંગળિયો વીણાના તારમાં રમતી હતી. વીણા વગાડતી આંગળિયોને ચન્દ્રકિરણની ઉપમા આપીછે; દિવ્ય કન્યકાને ચંદાની ઉપમા.

શ્લોક ૬—૭—૮—૯.

આ દિવ્ય કન્યકા તે કવિતાની દેવી (Muse). એ વીણા વગાડતી હતી અને ગાન ગાતી હતી, પરંતુ એ વીણાના કે ગાનના સ્વર મહારાથી સંભળાતા નહોતા; કેમકે હું મન્દ છું (‘મન્દ’—શ્લો. ૭ ઉત્તરાર્ધ); એ સ્વર જાંચે ચન્દ્રમાં જ વિલીન થઈ જતા હતા.

આંગળીઓ હાલતી જણાતી અને દેવી ગાતી જણાતી હતી (મુખની ચર્ચાથી) પરંતુ સ્વર સંભળાતા નહોતા, માટે ‘એ નવીન દર્શન’ હું જોતો હતો, એમ કહ્યુંછે. શ્રવણ થયું તે તો માત્ર નૂપુર-ધૂધરી વાગતી હતી તેનું જ. (શ્લો. ૯).

નૂપુર=પગનાં ઝાંઝર.

શ્લો. ૧૦ કિંકિણી=ધૂધરી.

આ કાવ્યનો ભાવાર્થ આમ છે:—કવિતાની દેવીને હિમાલયના શિખરમાં જોભેલી કવિ દેખેછે; એ વીણા વગાડેછે અને ગાન કરેછે,

પણ તે કવિ—મન્દ્યુદ્ધિ કવિ—સાંભળી સકતો નથી.—ઉચ્ચ કવિત્વના પ્રદેશમાં પેસવાનો આ મન્દ માનવ કવિનો અધિકાર જ નથી. એ દેવીને વગાડતી અને ગાતી માત્ર દીઠી એટલી જ ધન્યતા-માત્ર સાંભળાયું શું ? દેવી નૃત્ય કરવા લાગી તે વખતે હેના નૂપુરનો અંકાર જ સાંભળાયો. એ અંકાર કવિતદેવીના ગાન કે હેની વીણાના નાદથી અસંખ્ય નહોતો. એ ગાન અને એ વીણાના સ્વરમાંથી ઝરતાં અમૃતમિન્દુ એ નૂપુરની ઘૂંધરીઓ ઝીલતી હતી. એમ પરંપરાથી આવેલા મધુર સ્વરનાં કવિના હૃદયરૂપી નાદ્યન્ત્રમાં (આમોફોનમાં) પડેલાં પ્રતિબિમ્બ ફરી જાગૃત કરીને આ કાવ્યસંગ્રહના આકારમાં રસિક વર્ગને અર્પ્યાં છે. પછી એ આમોફોનના દોષથી માધુર્યમાં ખામી આવે તો તે માટે મૂળ ધ્વનિને—નૂપુરઅંકારને—દોષ દેશો નહિં.

ઉચ્ચતમ કવિત્વનાં તત્ત્વોનો અધિકાર વિરલ કવિને જ હોય; એ તત્ત્વ કવિતદેવીના ગાનને વાદ્યમાં જ સમાયલાં છે. તે પ્રલક્ષ શ્રવણગોચર નથી થયાં, પણ દેવીના નૂપુરઅંકાર મારફત ચળાઈને સંસ્કારરૂપે રહેલાં, કવિહૃદયના નાદ્યન્ત્રદ્વારા પ્રગટ કરાયે છે. અર્થાત્ પરંપરાથી આવવાથી તેમ જ નાદ્યન્ત્રના જ દોષથી આ કાવ્યોમાં ખામી હોય તો તે ખાતે દોષ કવિહૃદયનો જ, કવિતત્ત્વોના માધુર્યનો નહિં જ.

ભારત જનીની અનુભાષા—પૃષ્ઠ ૪—૮.

આ કાવ્યનો ભાવાર્થ કાવ્યમાંથી સહેલાઈથી જ જણાઈ આવે એમ છે. થોડાક ધ્વજારા જ આપવા બસ છે. હિમગિરિ ઉપર તપ કરતી ઝભેલી દિવ્ય મૂર્તિ તે ભારત ભૂમિની અધિદેવી,—ભારત જનની. એ જનની પોતાનાં આળ—ભારતવાસીઓ—ની અધમ દશા માટે

શોક કરેછે અને પરમ પિતાની પ્રાર્થના—એ બાળકોના ઉદ્ધાર માટે—કરેછે. આમ કરતાં પડેલાં અશ્રુ હેના ઉર ઉપર ઠરી જઈને સ્ફટિક મણિની માળા બની રહેછે.

કવિ પણ આ શોક સાથે સમભાવ થઈ જનની જોડે જ તપ કરવાને ઇચ્છા બતાવેછે. પરંતુ ભારતજનની હેને વારેછે તે કર્તવ્યનો ખરો માર્ગ બતાવી કર્મવીર બનવાનું,—બંધુઓનો ઉદ્ધાર પોતાના પ્રયાસથી કરવાનું,—કર્તવ્ય માર્ગ સેવવો એ પણ વિકટ છે માટે કતવ્યનું તપ કરવાનું,—કહેછે. અને કુટલાક દુઃખના ઉદ્ધાર કાઢી, છતાં નિરાશ્વાવશ ના થઈને કવિને અશ્રુ ઠરીને સ્ફટિક બની ગયેલી માળા પ્રસન્ન થઈને આપેછે. એ માળામાં અદ્ભુત પ્રભાવ એ હતો કે કર્તવ્યમાર્ગમાં વિઘ્ન આવે તે વખતે આ માળા ફેરવે તો ભારતજનનીનું પ્રાર્થનાનું ગીત ફરી સંભળાય, અને વિઘ્ન દૂર થાય. મતલબ કે કર્તવ્ય કરતાં વિઘ્નો આવે તે વખતે ભારતજનનીનાં અશ્રુથી ભરેલું ગીત સંભારવાથી—અશ્રુ ઠરીને સ્ફટિકમણિ થયેલાં, અર્થાત્ શોકની દશા તજીને ઉત્સાહરૂપ પામેલા ભાવ, હૃદયમાં યોગવાથી—કર્તવ્યમાર્ગ સરળ થશે.

કડી—૧ પૂર્વાર્ધ—હિમાલયનાં શિખરો ગગન સૂઝી પહોંચતાં જણાયછે તેથી તારાઓની માળા ત્યાં ચઢેલી હોય એમ કલ્પના છે.

ઉત્તરાર્ધ—ચાંદની શિખરો ઉપર પથરાય, તેથી ચંદાને બાલિકાની પેટું રમતમાં અમૃતલેપ કરતી કલ્પીછે.

કડી—૩ 'લેખે' નો કર્તા 'દેવી' અને કર્મ 'કેશભાર' છે.

કડી—૬ દેવદારનાં વન અને ઝરણો (શ્લો. ૪, ૫) એ દેવી

બલેલા બંધા શિખરથી એટલાં દૂર, દૂર નીચે હતાં કે હેનાં ગાન ને
 ધુધુરવના ધ્વનિ કૃત દેવીના ચરણ આગળ જ પડતા અને તે
 એ સાંભળતી નહોતી; કાંઈક ધ્વનિની મન્દતાને લીધે, ને કાંઈક દેવી
 તપમાં નિમગ્ન હોવાને લીધે;

અનેરું—

માટે જ એ તપને ‘અનેરું’ કહ્યું છે.

અનેરું=શુદ્ધ જ પ્રકારનું, અસાધારણ પ્રકારનું. સં. અન્યતરં,
 પ્રા. અન્નચરં-શુભ. —અનેરું. (આ શબ્દનો ખરો અર્થ ના જાણવાને
 લીધે, ‘અનેરી આશા’, ઇત્યાદિ વિચિત્ર પ્રયોગો જોવામાં આવે છે;
 તેમ જ આ શબ્દ કેવળ કવિતામાં જ વપરાય હોવો છે તે વાત પણ
 બ્રહ્મી જવામાં આવે છે.)

શ્લો. ૭ ચરણ ૨. વાંસે=પાછળ; પછાડી.

કડી રૂઠ, રૂઠ—આજલગ્નને લીધે તીવ્ર દુઃખમાં આજકીઓ પડે
 તેથી રૂઠિ રાક્ષસી પોતે રચેલા યજ્ઞકુંડમાં જ હેમને હોમતી કલ્પી છે;
 અને વિધવાઓ દુરાચારને લીધે દ્વિગુણ ત્રિગુણ પાપના ગર્તમાં (આડા-
 માં) પડે છે, તેથી ત્હેમને એ રાક્ષસી (વિધવા તે મરણપર્યન્ત વિધવા
 જ રૂઠે એ કૂર ચાલ ચલાવનારી રૂઠિ રાક્ષસી) એ રીતે હોમે છે;
 અને પોતે તો નિષ્કુર હૃદયવાળી હોવાથી એ યજ્ઞમાં હોમતી
 આજકીઓ તથા વિધવાઓને જોતી જોતી અદૃહાસ-ખડખડાટ હાસ
 —કરે છે.

ઉદ્દેશોધન ૧—૨. પૃષ્ઠ ૯—૧૨.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ ના નોંહેમ્બરમાં 'આર્યન અધરહુડ' તરફથી અુબાધમાં 'આર્યન કોનફરન્સ' ભરાયું હતું, તે પ્રસંગ માટે આ ગે ગીત રચ્યાં હતાં. અનેનો ભાવાર્થ એક સરખો જ છે; માત્ર ગીતની ચાલ ફેરવીને રચના કરીછે.

ઉદ્દેશોધન—૧ પૃષ્ઠ ૯—૧૦,

કડી ૧, પં-૨. નવ જીવન=નવું જીવન.

કડી ૨. નિદ્રિત દેખી આવીં ત્હાં—ઇ.

અજ્ઞાન અને મોહની નિદ્રામાં પડ્યા હતા તેથી જ રૂઢિપદો ચોર (ચોરટી)ને આવવાનો લાગ મળ્યો. જ્ઞાનમાં જગૃત હોત તો ખોટી રૂઢિયો પ્રવેશ જ ના પામત. ચોર સલામતી ખાતર ઊંધતા ધરધણીને ખાંધી લેછે અને પછી હેની મિલકત ચોરી લેછે; તેમ રૂઢિયે પણ કર્યું. આપણી મિલકત—અમૂલ્ય જીવનનું તેજ.

કડી ૫. નીચેનાં વચનો જીવો:—

एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वमासीद् युधिष्ठिर ।

कर्मक्रियाविभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥

(મહાભારત, વનપર્વ, અ. ૧૮૦.)

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

(ગીતા, અ. ૪, શ્લો. ૧૩.)

આ પ્રકારનાં ખીજાં અનેક વચનો છે.

કડી ૭ — “સત્યમેવ જયતે ગન્વન્ને.”

અહિં સત્ય મેવ જયતે ગન્વન્ને—એમ તાલ આવશે. (સ
ની ખીજી માત્રા ઉપર અને મે ની પહેલી માત્રા ઉપર તાલ.)

ઉદ્દેશોધન—૨. પૃષ્ઠ ૧૧-૧૨.

પ્રથમનું ઉદ્દેશોધન કોનકર-સના આરમ્ભ વખતે ગવાયું હતું.
આ ખીજું ઉદ્દેશોધન એ કોનકર-સના અંગે થયેલા સોશિયલ મેંધ-
રિંગમાં ગવાયું હતું.

આ ગીત ખમાયચ રાગમાં ગવાયછે; તાલ દીપચંદી.

કડી ૫, પં.-૪.

સત્યમેવ જયતે; અહિં તાલ આ પ્રમાણે છે:—

સત્યમેવ જયતે (સ મે તે સર્વેની પ્રથમ માત્રા ઉપર; જની
તો એક માત્રા છે; સ્ (પછીના સંયુક્તાક્ષરને લીધે) એ માત્રાનો
છે, પરંતુ હેને ટૂંકાવી એક માત્રાનો લેતાં પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ
એમ કહેવાની જરૂર નથી; એ માત્રાનો લેધ્યે તો તો ખીજી માત્રા
ઉપર તાલ ગણવો.

મહારાં રમકડાં: - પૃષ્ઠ ૧૩-૧૮.

આ કાવ્યની કલ્પના સ્પષ્ટ થવા માટે નીચેની મહારી નોંધ ઉપયોગમાં આવશે:—

“મહારા કવિત્વના આલ્યકાળમાં તારા, ચન્દ્ર, મેઘ,—એ મહારી કવિત્વવૃત્તિનાં પરિચિત રમકડાં હતાં; ‘ચંદા’ કાવ્યમાં જેમ ચંદા તારા વગેરે જોડે સ્વચ્છન્દ રમતી જોઈછે તેમ મહારી કવિત્વવૃત્તિ પણ નિર્દોષ, આનન્દમાનથી પ્રેત, આલ્યગુણથી એ ઉત્તમ લોકના પદાર્થો સાથે સમાનભાવથી રમતી હતી.

આ ‘કુસુમમાળા’નાં કાવ્યોના સમયની સ્થિતિ હતી. પછી ‘હૃદયવીણા’ના કાળમાં હું ગયા, ઝીણા, આકાશમાર્ગમાંથી નીચે પડ્યો ! પડ્યો કહું ? શા માટે ? કાંઈ જ નહિં. મહારી કવિતા જુદા પ્રદેશમાં વહી; ગમ્બીર પ્રવાહમાં પડી; જે આલ્યકાળમાં મહારાં રમકડાં હતાં,—જેને સ્વચ્છન્દ અડકતાં હું ડરતો નહોતો,—તે હવે મહને ગમ્બીર ભાવની સૂચનાઓ કરનારાં જણાયાં, અને માન, ભય, વગેરે મિશ્ર ભાવથી (awe થી) તે તરફ મહારી વૃત્તિ ગ્હી. આલક, (buoyant) આલક, શુભ થયો; The still sad music of humanity તું ગમ્બીર શ્રવણ કરનારો પૂર્ણાવસ્થાનો પુરુષ તે સ્થળે આવ્યો.”

શ્લોક. ૧, ચરણ ૧-૨.

માતા પ્રેમથી ને મૃદુ ભાવે પુત્રને સુખ્યન કરીને જગાડે, તેમ
 પ્રકૃતિયે મહને સુખ્યન કરીને (મહારા આત્મામાં કવિત્વભાવ પ્રેરિને)
 જગાડયો (સર્વ વિશ્વ અને વૃત્તાન્ત તરફ કવિત્વદૃષ્ટિથી જોવાની
 શક્તિ મહારામાં ઉદ્ભૂત કરી.)

શ્લોક ૩, પૂર્વાર્ધ.—

પાલણમાં સતેલું બાળક ઉપર લટકાવેલાં લખોટિયો જેવાં
 ખેલમણાં પકડીને રમે તેમ રજનીના પટ ઉાર લટકાવેલા તારાઓ
 ફેરવતો કવિ કદ્યોએ.

શ્લોક ૪.

ચન્દ્રનું બિમ્બ ક્ષયવૃદ્ધિથી નહાનું મહોટું થાયછે તે પ્રકૃતિ
 ગૂઢ શક્તિથી કોઈક કળ દાખીને જોળે. નહાનો મહોટો કરતી હોય
 એમ કલ્પના છે.

કળ = (૧) ચાંપ કે હેવી યુક્તિની યોજના.

(૨) કલા; કળા.

એમ શિલ્પ અર્થે લઈ સકાશે.

શ્લોક ૫ પૂર્વાર્ધ.

સન્ધ્યાકેરી (સન્ધ્યાની) સરિતામાં મેઘની રેતીમાં (રેતી જેવાં
 પથરાયલાં વાદળાંમાં) રમું.

શ્લોક ૬.

સૂર્ય જિજ્ઞેષ્યે એટલે તેા ઉષા લુપ્ત થઈ જાય; ઉપાનું લક્ષ્મી સૂર્ય જોડે થાય એટલે એ વિલીન થઈ જાય; તે વિલીનતા થતા પહેલાં ઉષા એકલી હોય તે વખતે હેની સાથે હું રમું.

શ્લોક ૭. પૂર્વાર્ધ.

ધૂમકેતુના મૂળ ગોળ ભાગ (nucleus) માંથી લાંબા તેજના લીસોટાનો સમૂહ નીકળે છે તેથી રુપેરી પુવારો ઉડાવતો ધૂમકેતુ કલ્પ્યો છે. એ દેખાવમાં કવિનો આત્મા તક્ષીન યાય છે માટે એ પુવારામાં સ્નાન કરું છું એમ કલ્પના છે.

ઉત્તરાર્ધ:— યાજ્ઞક પુવારા વગેરેમાં આનન્દથી નહાતું હોય તે દૂર જાબી જાબી માતા જોતી જોતી હસે, મલકાય, પોમાઈ જઈને સ્મિત કરે, તેમ કવિને ઉપર પ્રભાણે આનન્દ ભોગવતો જોઈને પ્રકૃતિ મનમાં મલકાતી કલ્પી છે

શ્લોક ૮. ચરણ ૨.

સિન્ધુ વેરાન જેવો શૂન્ય માટે સિન્ધુનું રણ. (desert, seas એ વચન પરિચિત છે.)

ચરણ ૪.

એકલ તરંગ = દરિયામાં છૂટો એકલો જ પડેલો મોજો; તરંગમાળમાંનો નહિ; પણ છુટા એક.

શ્લોક ૯ પૂર્વાર્ધ. —

બહુ જ જોરવાળો પવન પર્વતનાં શિખરોને પથુ જાણે ડોલાવી
નાંખતો હોય એમ કલ્પના કરીછે.

ઉત્તરાર્ધ.—વનમાં વૃક્ષોમાં વગેરેમાં પવનનો ધ્વનિ થાય તે
વેલુ—વાંસળી—વગાડી એમ કલ્પના છે.

શ્લોક ૧૨—૧૭ તથા ૧૯—૨૨, તેમ જ ૨૪.

ઉપર આ કાવ્યની ટીકાના અવતરણમાં સૂચવેલો કવિત્વના
બાલકાળનો નાશ અને પ્રૌઢ કાળનો આરમ્ભ આહિં આ વર્ણનમાં
બિમ્બિત કર્યોછે.

શ્લોક ૧૬.

ગીતા અ. ૧૧ શ્લો. ૨૭ થી ૩૨ વાંચી જોવાથી ભગવાનનું
અંધરરૂપ (વિરાટ સ્વરૂપ) જણાશે. એ વિરાટ સ્વરૂપ વિશે કહ્યુંછે કે,

કાલોઽસ્મિ લોકશ્ચક્રત્ પ્રવૃજ્ઞો
લોકાત્ સમાહતુંમિહ પ્રવૃત્તઃ

(ગીતા, અ. ૧૧, શ્લો. ૩૨.)

તેથી આહિં મરણરાક્ષસને વિરાટ સ્વરૂપવાળો કલ્પવાનું સરખા-
પાણું સમજાશે.

ભગવાનના ઐશ્વર્ય (વિરાટ સ્વરૂપ)નાં મુખોમાં સકલ વિશ્વ-
ના પદાર્થો પેસતા બતાવ્યાછે (ગીતા, શ્લો. ૨૭-૨૯ ખાસ જીવો)
તેમ અહિં અચ્યુરાક્ષસના વિકાસેલા મુખમાં કવિનાં રમકડાં દેખાતાં
વર્ણવ્યાંછે.

કીડનદ્રવ્ય = રમકડાં; કીડન = રમવું; દ્રવ્ય = પદાર્થ; રમ-
વાની વસ્તુ.

શ્લોક ૨૦.

મૃત્યુ અને જીવનમાં મળતા અનેક દુઃખપ્રસંગો (હૃદયને આ-
ઘાત આપનારા ક્ષોભ) ને પરિણામે કવિનાં રમકડાંની મૂળ વિલાસ-
મય છાયા લુપ્ત તો ન થયેલી પણ તેના ઉપર ઘેરી છાયાનો પટ
બેઠેલો (માટે કારમા રંગ અર્પેલા કલાછે;) આ પરિણામથી એ
પદાર્થોની સૂચકતા વધવાથી કીમત વધીછે; માટે ‘અમોલાં અદકાં
બન્યા.’ ઉપર ઉતારેલી મ્હારી નોંધના સંધાનમાં લખ્યુંછે કે:—
“આ રૂપાન્તર થવામાં લાભ થયો કે હાનિ તે શું કામ તપાસું ?
છતાં મહને તો લાભ જ થયો લાગેછે. પ્રકૃતિ અને ઈશ્વરના જગતનું
પૂર્ણ સ્વરૂપ જોવા માટે આ બંને અવસ્થાની જરૂર છે. અને સત્ય તે
આ રીતે બહુરૂપી જ છે. માટે આ લાભ જ ગણુંછું.”

શ્લોક ૨૧—૨૨.

આ કારણથી એ રમકડાંનું દ્વિવિધરૂપ અને હેની કીમત આ
શ્લોકોમાં સૂચવ્યાંછે.

શ્લોક ૨૩-૨૪.

ગઝલ—આ શબ્દનો ફારસીમાં તો અર્થ ode, અથવા તો sonnet, અમુક પ્રકારનું ગીતકાવ્ય, એમ છે; કેાઇ છન્દનું એ નામ નથી. પરંતુ ગુજરાતીમાં ૩૯ યઠ જવાથી છન્દનાં કેટલાંક ૩૫ માટે આ શબ્દ વપરાયછે તેથી સ્વીકાર્યોછે.

શ્લોક ૨૫, ઉત્તરાર્ધ.

પ્રૌઢબાળ; રમકડાંના દ્વિવિધ સ્વરૂપને પ્રતિરૂપ કવિતું સ્વરૂપ દર્શાવનારા આ શબ્દો છે. બાલ્યકાળતા સંસ્કાર તબ્યા વિના- પ્રૌઢબાળની છાયા લીધી માટે પ્રૌઢબાળ.

શ્લોક ૨૬.

કેટલાંક બાળકો હેવાં હોયછે કે પોતાને પ્રિય રમકડાં ઊંધમાં પણ હાથમાંથી છોડતાં નથી; એક બાળકી તો હેવી જોઈ હતી કે ઊંધમાં ને ઊંધમાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં રમકડું બદલે, પણ ૬૯ પકડેલું છોડે નહિં.

■ શ્લોક ૨૫-૨૭.

પ્રકૃતિમાનની સંગતિમાં જ હમેશાં રહીને અહ્લુત આનન્દ અનુભવવો, તથા મરણપર્યન્ત પ્રકૃતિની પ્રેરણા તથા યોધ આત્મામાં

ઉતારવાં, તે જ પ્રકૃતિના ઉછંગમાં સ્પર્ધિને સ્વપ્રસુખ અનુભવવું, તથા પ્રકૃતિનાં મૃદુ ગમ્ભીર હાલેડાંનાં ગીત સાંભળવાં.

દિવ્ય આશા.—૫૪ ૧૯-૨૦.

આ જીવનમાંની સુદ્ર આશાઓનું પરિણામ બહુધા નિરાશા, દુઃખ ઇલાદિમાં આવેછે. પરંતુ પરજીવનની પારમાર્થિક આશા, તેમ જ આ જીવનમાંની ઊંચા દિવ્ય ભાવોની આશા કાયમનાં સુખ, આનન્દ આપેછે. આ દિવ્ય આશાને સ્વર્ગમાં વસનારી, પણ મનુજ લોકમાં ઊતરી આવીને સર્વને કુસુમો આપતી, સર્વને મધુર માન સંભળાવતી, અર્થાત્ સુખ આનન્દ આશ્વાસન આપતી દિવ્ય સુન્દરી કહીએ. તે પોતે આ કાવ્ય બોલતી દર્શાવીએ.

કડી ૩, પં. ૧

આ જીવનના આઘાત, દુઃખ વગેરે તે કડોર શોર.

કડી ૪.

જમતૂના મોહક પદાર્થો રખૂ કરનારી લોભાવનારી દુષ્ટ વૃત્તિ તેના હાથમાં ખીન (વીણા) છે; પરંતુ એ લોભનોનું કૃત્રિમ માધુર્ય હેના બેસુરા ધ્વનિ, દિવ્ય આશાએ આપેલાં સુખના ખરા માધુર્ય આગળ, દિવ્ય વાદનાં તાન લેવાય તે વખતે તદ્દન અંધ પડી જાયછે, મૂક થાયછે.

દિવ્ય આશા જમતૂનાં પ્રલોભનોને બળહીન કરી નાંખેછે—એ તાત્પર્ય.

કડી ૫, પં. ૧.

‘ગભીર લોહ.’—ખીજી કડીઓમાં આ ઠેકાણે આવતા ‘રે લોહ’ શબ્દોમાંનો ‘રે’ એક માત્રાનો જ ગવાયછે, એટલે ‘ગભીર લોહ’માં ‘ગભીર’નો ‘ર’ એક માત્રાનો કર્ણુક્ષતિ નહિ કરે.

સાચકાળે સિન્ધુ શાન્ત ગમ્ભીર ગાન કરતો હોયછે, અને આકાશમાં સૂર્યાસ્તના વિવિધ રંગ પ્રગટેછે અને વિલીન થાયછે (માટે ‘ રંગ રમે રાસ ’), તે સમયે એકઠી જગેઠી તારાકણીનું રૂપ ધારણુ કરતી દિવ્ય આગ્રાને અહિં ચીતરીછે. એ શાન્ત પરિસ્થિતિમાં સુન્દર તારાકણી કવિહૃદયમાં દિવ્ય આશા જેવા જ ભાવ પ્રેરેછે તેથી આ કલ્પના કરીછે.

દૂર, દૂર, સુદૂર એ.—પૃષ્ઠ ૨૧-૨૨.

શૂન્ય અસીમ સાગર, સન્ધ્યાનો વિલક્ષણુ પડદો, તારા જડેહું રાત્રિનું ઊંડાણુ, સુવર્ણરંગી હિમાલયનાં બરફવાળાં શિખર,—એ સર્વ દૂર, દૂર રહેલી, અગમ્ય રચનાઓને જોતાં વાંત હૃદય એ પદાર્થોની પણ પ.ર, અતિ દૂર રહેલી કોન ગૂઢ વસ્તુ, વાતો, કવિ દોખેછે; અર્થાત્ એ રચનાઓ ઉપર ધ્યાનરથ નજર નાંખતાં ગૂઢ સત્યો, સ્થિતિયો આ જીવનથી અતિ દૂર રહેલી-ના બોધ ઊંડા થાયછે. અને મૃત્યુએ હરી લીધેલાં પ્રિયજનો, અને પરજીવનની ભૂમિ, એ આ ધ્યાનસ્થિતિમાં પ્રત્યક્ષવત્ થાયછે. આ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે.

શ્લોક ૨. જવનિકા = પડદો.

શ્લોક ૩. વિતાન = ચંદરવો; canopy.

શ્લોક ૫-૬-૭.

પાંચમા શ્લોકને અંતે ભાવધટના કહીછે તહેનું વ્યક્તરૂપ શ્લો. ૬ તથા ૭ માં બતાવ્યુંછે.

શ્લોક ૬.

‘હૂં તેમ અદ્દર એ’; આ જીવનમાંથી ગયેલાં માટે દૂર; ભાવ-કષ્ટનાખળે નયનસંમુખ સ્ફુરે (હાલે) માટે અદ્દર. તદ્ દૂરે તદ-નિતિકં એ વચનને આર્કિં નવા રૂપમાં મૂક્યુંછે, જે ક હેનો મૂળ અર્થ તો હાના કરતાં અતિશય પ્રાઠ કક્ષાનો છે.

શ્લોક ૭.

પરજીવનનું દર્શન આ જીવનમાં તો ગ્વમના પ્રકાશવાણું જ સંભવે, આ જીવનના સંકોચ જ હેવા છે. આ જીવન પાર ગયા પછી સ્વમ તે પ્રત્યક્ષ થઈ સ્વમનું વર તજી પોતાના સુગમ્ય તેજથી પર-જીવન પ્રગટ થશે.

ચિત્રવિલોપન—પૃષ્ઠ ૨૩-૨૬.

દત્તાગિરિ બિંધાની ઉત્તરની હદ સાવિત્રી નદીની છે. હેના મુખ આગળ ઠેક સમુદ્ર કિનારે આનકોટનો કિલ્લો-પર્વત ઉપર-તથા જામ છે અંગ્રેજ અમલ શરૂ થતાં ત્યાં લસ્કર રહેતું હતું. ત્યાં કબરસ્તાનમાં એક કબર ઉપર નીચે પ્રમાણે લેખ છે:—

“ Here lie the remains of Mary Sophia Marcia, aged 26 and Ellen Harriet, aged 32 days, the beloved wife and daughter of Arthur Malt of the Bombay Civil Service. They, with thirteen boatmen and attendants, were drowned on the bar of the river Savitri on the night of the 6th, December 1853. ”

આ નદીના મુખમાંનો bar-દાંડો-જરાક વિષમ છે; સમુદ્રનું વહેણ અને નદીનું વહેણ એ સહામસહામાં મળી વિષમ તરંગો થાયછે.

આ કરુણ વૃત્તાન્ત ઉપર આ કાવ્યની રચના છે; હેમાં નાયિકા નવી જન્મેલી પુત્રીને લઈને પતિ કને આવતી હતી; એ તો ઉઘાડી રીતે ખરી વાત છે; પણ પતિ કિલ્લામાં હતો, અને સમય સુધાસ્ત પછી તરતનો હતો, વગેરે કેટલાક ભાગ તથા બધાં વચન કલ્પિત છે, એ ફહેવાની જરૂર નહિ પડે.

શ્લોક ૧.

શુકનો તારો અને સન્ધ્યા એ ચિત્રનાં અંગ કલ્પનાથી મૂક્યા પછી વિચાર આળ્યો કે તા ૬ ફી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ નો વૃત્તાન્ત છે તો તે અરસામાં શુક સાંઝનો તારો હશે કે સહવારનો ? નહિ હોય તો પણ એ કલ્પિત રંગરેખા જરૂરની છે, માટે રાખવી. એ ચિત્રરેખામાં કાવ્યની નાયિકા અને હેની બાલિકાનું સામ્ય, એ નાયિકાના ભાવનું પ્રતિબિમ્બ, અને તે વખતે થવાના કરુણ બનાવની પૂર્વચ્છાયા, વગેરે ધ્વનિ સમાયા હોવાથી એ અંગનો ભાગ કેરવો નહિ એમ ઠરાવ્યું.

પણ સુયોગે તપાસ કરતાં જણાયું કે, ઈ. સ. ૧૮૫૩ ના મેની તારીખ ૧૩ મીથી ૧૮૫૪ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮ મી સુધી શુક્ર સાંજનો તારો હતો, (થોડા દિવસ સૂર્યની બહુ સમીપ હોવાથી અદૃશ્ય હોય તે બાદ કરતાં). એટલે ૬ ફી ડીસેમ્બર ૧૮૫૩ ને દિવસે એ સાંજનો તારો, અને હેવી સ્થિતિમાં, હતો કે સૂર્યાસ્ત પછી બહુ વખત થોભેલો નહિ; આ આકસ્મિક સંયોગ પણ વૃતાન્તના વર્ણન જોડે મેળમાં જ આવેછે; હોડી ડૂબી તે પહેલાં થોડીવાર શુક્ર જણાતો હતો; ડૂબી પછી એ પણ તરત અસ્ત પામ્યો.

શ્લોક ૧, ચરણ ૪.

‘રવિનાથ’ એ ‘જોતી રહી’નું કર્મ છે.

શ્લોક ૧.

સન્ધ્યા, શુક્રતારાકણી, અને રવિનાથ (પતિ રવિ)—એ ત્રણ દ્વારા આ વાર્તાની નાયિકા, હેની આળકી, અને હેનો પતિ (કિલ્લામાં અદૃશ્ય રહેલો) ધ્વનિત થાયછે.

શ્લોક ૨.

સન્ધ્યાની વતમાન સુખમાં સંલગ્નતા, સમીપના ભાવિ—અનુભવવાનાં સુખો—નાં ગાન સાંભળવામાં નિમગ્નતા, અને તેથી પાર રહેલું લયકાળનું ચિત્ર તે તરફ અલક્ષ;—આ સર્વે વાર્તાનાયિકાની સ્થિતિનાં ધ્વનન કરેછે; પોતાની આળકી તરફ પ્રેમમાં તક્ષીન,

તરત જ પતિને મળવાની આશામાં ઉઘાસભરેલી, અને તે પછી
ડૂબવાનો અકસ્માત થવાનો છે તે ભાવિથી અજ્ઞાત્રી આ નાયિકા હતી.

શ્લોક ૨, ચરણ ૨-૪.

ભાવિ (ચ. ૨) તે સમીપનું આ જીવનનું ભાવિ. લયકાળનું
ચિત્ર (ચ. ૪) તે દૂરનું ભાવિ.

શ્લોક ૬.

હવે ખત્રાસીઓને સંબોધવું મૂકી દઈને પોતાની બાળકી ભણી
વળીને સ્વગત બોલે છે;—

“લાડકી મુજ” ધલ્યાદિ.

એક માસની છતાં અગણ્ય દિવસની લાગવાનું કારણ ગાઠ પ્રેમ
અને સતત લાલન.

શ્લોક ૭—૧૫.

આ બાળકીને સંબોધીને વચન છે પરંતુ માંહિં માંહિં (શ્લો.
૯, ૧૧, ૧૪, ૧૫) સ્વગત વચન તેમ જ બાળકીને સંબોધીને એમ
મિશ્ર ૩૫ છે.

શ્લો. ૮, ઉત્તરાર્ધ.

પહેલ વહેલી જ લહેને ત્હારા પિતા જ્જેશે તેથી ત્હેના ચિહ્ન-
૩૫ સુખનો ત્હેને કરશે. ‘આંકતાં’ (= °નું ચિહ્ન પાડનારાં) એ
‘સુખનો’નું વિશેષણ છે.

શ્લોક ૧૦.

પતિપત્નીનાં હૃદયેને સાંધનારી પ્રેમસાંકળીને વધારે દૃઢ કરીને
ખીડનારી કડી—સુવર્ણની કડી (કીમતી)—એ આળકી હતી; એમ
તાત્પર્ય છે.

‘ઉત્તરામચરિત’નો નીચેનો શ્લોક સ્મરણમાં આવશે:—

અન્તઃકરણતત્ત્વસ્ય દમ્પત્યોઃ સ્નેહસંશ્રયાત્ ।

આનન્દઅનિયરકોયમપત્યામિતિ ષઢ્યતે ॥

સ્નેહના યોગથી રૂડી દંતી—ઉત્તરત્ત્વની

આનન્દઅનિય ખંધાયે એક મોઢી અપત્તની.

શ્લોક ૧૧.

આનકોટના કિલ્લા ઉપર વાર્તાનાયિકાનો પતિ દૂરથી આવતી
હોડીમાં રહેલી પત્નીની તરફ નિશાની તરીકે પોતાનો ધોળો રૂમાલ
ઊંચો પવનમાં હલાવેછે તે ફરફરતો નાયિકા દેખેછે. એ જોવાની સાથે
હેનાં હૃદયમાં પણ ઉલ્લાસ, મળવાની આતુરતા, ઇત્યાદિ ભાવ સ્ફુર-
વાથી હૃદય ધબકેછે, ધરધરેછે, અને પ્રેમના ગૂઢભાવ (મન્ત્રો)
હૃદય અનુભવેછે,—એ ભાવ હૃદયમાં વ્યક્ત, મૂત્ત, રૂપ જાણે પામતા
તેથી પ્રેમમન્ત્રો ભણેછે; હૃદયમાં પ્રેમના ભાવ અનુક્ત વાણીમાં
પ્રમટ થાયછે.

પવનમાં ફરફરતો રૂમાલ અને પ્રેમેલ્લાસાદિક ભાવમાં ધરધરતું

હૃદય એ ઉપમાનોપમેય છે, કારણકાર્યનો સંબંધ છતાં. પવન તેમ જ ઉદ્ધાસાદિક ભાવ વ્યકત્ય છે; સ્પષ્ટ શબ્દમાં દર્શાવ્યા નથી.

શ્લોક ૧૨.—ચરણ ૧.

‘હા’ એ બે માત્રા વધારાની છે—ચોથા ચરણના માપનું જ પ્રથમ ચરણ છે; તે સહેતુક છે. ‘હા’ એ ઉદ્ગારમાંથી પ્રગટ થતા ભાવની તીવ્રતા દર્શાવવા માટે આમ મધરચના જરાક ફેરવી છે.

પુલ્પુલ—કાલું મીઠું લવતી આળકીને પુલ્પુલ કહ્યું છે.

ચરણ ૨. ફૂળનું—પક્ષીઓના જેવા ગાનને ફૂળન કહે છે.

કલરવ—કાલો મધુર (કલ) અવાજ (રવ).

ચરણ ૩. એ અમી-તહારું કાલું ફૂળન.

શ્લોક ૧૩.

આળકીનાં મીઠાં ફૂળને લીધે જ આ લોકમાં સ્વર્ગનું તેજ જળક્યા જેવો આનન્દ થાય એમ ભાવ છે.

શ્લોક ૧૪, પૂર્વાર્ધ.

માતાઓ વહાલના ઊભરામાં અણુસમઝણાં આળકીને પોતે જ સમઝે હેવી વસ્તુઓ ખતાવી તહેમાં આનન્દ મેળવતાં કહ્યે છે એ સુપરિચિત છે.

પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં એ શુકકણ્ણી કરતાં પોતાની આળકીને અધિક સુંદર કહેવા માટે પૂર્વાર્ધમાંની વાતનો ઉપયોગ થયો છે.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૪.

આનન્દસિન્ધુમાં હું ખૂડી એમ કહેવાની સાથે જ નાવ ઊતરી
જઈને પરેખરા સિન્ધુમાં પોતે તથા બાળકી ડૂબી જાયછે, તેથી
આ વચનમાં આગામિસૂચકતા છે.

શ્લોક ૧૭.

નાવ ઝડપથી ડૂબેછે ત્હેને પ્રતિરૂપ ભુજંગી છન્દની ત્વરિત
પદગતિ છે.

શ્લોક ૧૮.

ચરણ ૩—સિન્ધુના ઉદરમાં સન્ધ્યા અને શુક્ર લીન થયાં અને
આમ આ વાર્તાનાયિકા અને હેની બાળકી પણ સિન્ધુમાં ડૂબી ગયાં
એમ વ્યઙ્ગનાદ્વારા એ ચિત્રોનાં પ્રતિબિમ્બ સૂચવાયછે.

ચરણ ૪.—આ : કરુણુ યનાવનું ગૂઢ ધ્વનન કરતાં ગાન
સિન્ધુએ ગાયાં એમ ધ્વનિત અર્થ છે.

વિરાગિણીની વીણા—૫૪ ૨૭-૩૨.

આ કાવ્યમાં જગત્ના અન્યામમય આધાતોને લીધે વિરકત
શ્રમેલી કોષ્ઠક યુવતી વિજન સ્થળમાં નદીકિનારે ખેશીને વીણા
લઈને ખેટેલી કાંઈ ગાન કરતી દેખાયછે. વીણા એ યુવતીની એકલી

જ સખી હતી; જગત્ હેને અન્યાયથી દૂભતું હતું, પણ વીણા હેની અચલ મિત્રભાવથી રહેલી સુખદુઃખની ભાગિની હતી; સુખમાં આનન્દમય ધ્વનિથી વૃદ્ધિ કરતી અને દુઃખમાં સમભાવવાળા કરુણ ધ્વનિથી આશ્વાસન આપતી; સુખ અને દુઃખના ઊભરા વીણાના ધ્વનિમાં કઢાતા હતા. તે છેક સૂધી સુસ્વર વાગતી હતી; અને આજ એકાએક સંગીત હેમાંથી નીકળી જ સકતું નથી. તેથી એ યુવતિ પોતાની વીણાને સંબોધન કરીને અનેક ભાવ દર્શાવે છે.—હાવા અનુભવ કવચિત્ સંગીતકલાના સેવકોને થાય છે; અમે કર્યું ધાર્યું સંગીત-કંઠમાંથી કે વાદ્યમાંથી-ઉત્પન્ન થાય જ નહિં; પ્રેરણાજનિત ઊર્મિ આવે જ નહિં. એ અનુભવ પણ અહિં પ્રસંગવચ્ચાત્ પ્રગટ કર્યો છે. આ વિરાગિણીને તો આ પ્રસંગ-પોતાની કરુણ વૃત્તાન્તની સ્થિતિને લીધે, એકલી એક વીણા જ હેના પક્ષમાં રહેલી તેથી-વિશેષ વિષમ અને દુઃસહ બન્યો છે. તેથી જ વીણાને કહેલા સંબોધનમાં અનેક અનેક ઉદ્ગારો આવે છે.

શ્લોક ૧, ૪.

અહિં ‘મધુર રવ,’ ‘ગીત-અમીરસ’ કહા છે તે વીણાન ધ્વનિના નહિં; વીણા તો ‘સહસા મુક’ થઈ છે (શ્લો. ૬); એ રવ અને ગીત તે યુવતિના કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. વીણાને સંબોધન કરેલું તે લાંબું ગીત જ છે. આમ વિરોધ નથી તે જણાશે.

શ્લોક ૧.

‘પલાણીને’ નો કર્તા ‘રવ’ અને કર્મ ‘અનિલ’ છે.

શ્લોક ૨, ચરણ ૩.

આસન યોગમાં—યોગના આસનમાં.

શ્લોક ૩, ચરણ ૩, ૪.

ચીરમાં પૂરે—એમ અન્વય છે.

શ્લોક ૬.

વિપન્ની, પરિવાદિની.—આ વીણાના વાયક શબ્દો છે; પરંતુ અમરકોશ પ્રમાણે સાત તારવાળી વીણા તે પરિવાદિની છે. હૈમાદ્રિ પ્રમાણે નારદની વીણાનું નામ મહતી અને તુમ્બુરુની વીણાનું નામ કલાવતી. અહિં વિપન્ની અને પરિવાદિની શબ્દો વીણા સામાન્યના વાયક લેવાના છે.

શ્લોક ૯.

માત—લાડમાં ને વહાલમાં છોકરીને, સખીને, મા એમ સંબોધન કરવામાં આવે છે.

શ્લોક ૧૧ ઇત્યાદિ તેમ જ પૂર્વના શ્લોકોમાં પણ વીણાને સજીવ માનીને વચનો કહેલાં છે.

શ્લોક ૧૩. જેમ જીવન પામ્યાથી શરીરમાં રગેરગે લોહી વહે છે, તેમ વીણાની રગેરગમાં (તન્ત્રીઓમાં) ગાનનું (મધુરસ્વરનું) પૂર વહે, એમ કલ્પના છે.

શ્લોક ૧૬.

પુંડરીકના મરણને લીધે મહાશ્વેતા એકાન્ત વનમાં અચ્છોદ સરોવરના કિનારા ઉપર મહાદેવના દહેરામાં રહી વીણા સાથે ગાન ગાતી અન્નાપીઠે સાંભળી એ વૃત્તાન્ત 'કાદમ્બરી' કથામાંનો સુપ્રસિદ્ધ છે.

‘બાંધ્યાં’—નો કર્તા ‘મહાશ્વેતાએ’—અધ્યાહત.

મહાશ્વેતાએ કરમાં અનુપમ વીણા લઈને, અને દિવ્ય ગાન રેલી રહીને, મોહમન્ત્રવડે કાંઈ બાંધ્યાં.—એમ અન્વય છે.

કર = કરમાં. સમ્પ્રીતો પ્રલય ‘એ’ લુપ્ત.

શ્લોક ૧૭.

જ્યદેવની પત્ની પદ્માવતી પૂરેપૂરી પતિવ્રતા હતી. એકવાર રાજાની રાણીઓ પાસે પદ્માવતી બેઠી હતી અને કોક સ્ત્રીને વર ગુજર્યાની વાત થતાં કોઈ બોધ્યું કે હેની સ્ત્રી સતી થવાની છે. આ સાંભળી પદ્માવતી બોલી:—“એ સતી તે કે’વી ? ખરી પતિવ્રતા હોય તો પતિનું મરણ થયું જાણવાની સાથે જ હેના પ્રાણ છૂટે.” રાણીઓ આ વાત મનમાં રાખી રહી. કેટલોક કાળ ગયા પછી રાજા કને જ્યદેવ કવિને પ્રવાસે મોકલાવ્યા; બીજે દિવસે રાણીઓએ પદ્માવતીને પહોંચે એમ વાત ચલાવી કે જ્યદેવને રસ્તામાં વાઘે મારી નાંખ્યા ! તરત જ પદ્માવતી મૂર્છા પામી મરણોન્મુખ થઈ. રાણીઓને વાત જાણતાં ગભરાટ થયો, સવારો દોડાવી જ્યદેવ બહુ દૂર ગયા નહોતા ત્હેને બોલાવી આણ્યા, પોતાની પત્નીને

મરણ્યમૂર્છામાં પડેલી દીડી એટલે હાથમાં વીણા લઈને જ્યદેવે પોતાની એક અષ્ટપદી ગાવા માંડી; એક એક કડી ગવાતી ગઈ તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે મૂર્છા ધટતી ગઈ, અને અષ્ટપદી સમાપ્ત થતાં પૂણું બાનમાં આવીને નવું જીવન પામી પતિને ભેટી.

આ રસિક દંતકથાનો ઉલ્લેખ આ શ્લોકમાં છે. ‘ગીતગોવિન્દ’-નો અનુપમ કવિ જ્યદેવ સર્વને જાણીતો હોવો જ જોઈયે.

“તજ સ્વપ્ન જાગી”—મૂર્છાવસ્થા તે એક પ્રકારની સ્વપ્નાવસ્થા જ માની છે.

શ્લોક ૧૮.

શ્લોક ૧૬ માં તથા ૧૭ માં મહાસ્વેતાની અને જ્યદેવની વીણાઓનું વર્ણન મૂકવાનો ઉદ્દેશ આ શ્લોકમાં જણાશે. એ વીણાઓ કરતાં પણ સોગણું અધિક માધુર્ય તહારામાં આજ હું પૂરીશ; એમ વીણાને કહે છે.

શ્લોક ૧૯.

આ વિરાગિણીના વિરાગનું કારણ હેના પૂર્વ વૃત્તાન્તમાં છે; નિર્દોષ છતાં અન્યાયી જગતે દોષિત ઠરાવેલી એ પૂર્વવૃત્તાન્તનો સાર છે. આ હેના પૂર્વવૃત્તાન્ત તરફ ધશારા શ્લો. ૭ માં તથા ૧૫માં છે; આ (૧૯ માં) શ્લોકમાં ‘નિષ્કુર જગ-અપવાદ’ અને ‘કૂરા જગના ન્યાય’ એ વચનોથી એ પૂર્વ વૃત્તાન્તનું કાંઈક વિશેષ સ્પષ્ટતાથી દર્શન થાય છે.

શ્લોક ૨૦.

સુખબન્ધ—સુખની ગૂંથણી; બંનેના અન્યોન્ય હૃદયમાં વસવાથી જણાતો પ્રેમ—તે જ સુખબન્ધ.

શ્લોક ૨૧, ચરણ ૨.

જગજન સાથે સંપ કરીને તું પણ મ્હને તજે છે કે શું? મૌન ધારે બોલે નહિ—એટલે તજ જ ગણાય.

ચરણ ૩. બન્ધ.—સ્નેહનો બન્ધ; સ્નેહની અનિથ.

શ્લોક ૨૧—૨૪.

વીણાને ગાવાનું સૂઝતું નહિં હોય; ધણીવાર માનારાઓને ‘શું ગીત ગાઉં?’ એમ સંકોચ થઈ આરમ્ભ કરી સકાતો નથી એમ અનુભવ થાયછે; તેમ વીણાને થયું હશે;—આમ માની હેને ગાનના વિષયો, અને ગીતના નમૂના, આ શ્લોકોમાં સૂચવેછે.

શ્લોક ૨૪, ચરણ ૨.

ભાવના (ideal)ના રસનો એ વિષયો ઉપર ઢાળ ચઢાવીને ગા; કેવળ ભાવનાહીન શુષ્ક વિષયમાં રસ ના હોય.

ચરણ ૪. “હા! એમ!” આ બોલેછે તેની પૂર્વક્ષણે એકાએક વીણામાંથી મધુર સ્વર નીકળેછે (અલખત યુવતીના વગાડવાને પરિણામે જ; પણ વગાડવાનો પ્રયત્ન કરતા છતાં અચાર સૂચક

તે સ્વર ન્હોતા નીકળતા ને હવે નીકળ્યા,—કોઇ ધન્ય ક્ષણની ઊર્મિ-
પ્રેરણા-ને પ્રભાવે). અને પછી આગળના શ્લોકમાં કહેછે.—

“હા ! એમ ગા તું મધુરી ગા તું.”—ઇ.

શ્લોક ૨૫.

આ શ્લોકમાં વીણાને હેના સુર પ્રગટ થયા પછી થોડુંક પ્રેમ-
સંબોધન કરેછે—અને પછી વીણા વાગ્યાનું પૂરું વર્ણન શ્લોક ૨૬
માં આવેછે:—“વાગી વીણા”—ઇ.

અર્થાત્, વીણામાંથી સ્વર-જ્વેષ્ટતા મધુર સ્વર-પ્રગટ થવાની સાથે
ક્ષણભર વગાડી, પાછી બંધ પડી શ્લોક ૨૫ મામાંનાં વચનો વીણા-
ને કહેછે—તેટલી જ વાર બંધ રહી પછી તરત જ પૂર્ણ પ્રભાવે
વીણામાંથી સંગીત જગાડેછે; એટલે ત્હારે

“વાગી વીણા”—ઇત્યાદિ.

ચરણ ૩. વિરાગિણીના પૂર્વવૃત્તાન્તનો અહિં પણ નિર્દેશ
આપેછે. જગતના આધાતથી દૂર રહેવા, એ આધાતની પીડા પણ
ના સંભવે એમ, વીણાને લઈને ચન્દ્રમાં વસવાની વિલક્ષણ ઇચ્છા
અહિં પ્રગટ કરાઈછે.

‘ગાય ત્યાંહિં અબાધ તું,’—ચન્દ્રમાં જઈ વશીશું એટલે ત્હને
જગતની આધા-મ્હને કે ત્હને—નહિં નડે; એટલે સ્વર બંધ પડી જઈ
ચૂક થવાની આધા (પીડા) પણ ત્હને નહિં થાય.

ઉત્તરાર્ધ:—ચન્દ્રમાં નિવાસ કરવો; ત્હાં વીણાને બાધા-પીડા-નાર્હિ યાય એ શ્રદ્ધા, અને ચન્દ્ર એ વીણાના તારમાં અમી ભરવાથી અઘૌકિક માધુર્ય સધાશે એ વિશ્વાસ;—આ સર્વ વિરાગિણીની ઉત્કટ દુઃખદશાને પરિણામે છે. પરલક્ષી કાવ્ય હોવાથી આર્હિ અસત્ય ભાવા-રોપણનો દોષ પ્રવેશ પામતો નથી. આ વિશે રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેએ કરેલી ટીકા આ સ્થળે ઉતારવા લાયક છે:—

“ચન્દ્રમાં નિવાસ, અબાધિત ગાન, ચન્દ્ર ત્હારી તન્ત્રીમાં અમી ભરશે,—એ સઘળી કલ્પનામાં શુષ્ક દૃષ્ટિએ અસત્ય જ છે. લાગણીનો વેગ અત્યન્ત હોઈને બુદ્ધિની મર્યાદા ઉલ્લંઘી જવાય ત્હારે હેવા ચિત્ત-ક્ષોભની દશામાં વિકારભરેલી દૃષ્ટિથી હાવાં ચિત્ર ચીતરાય એ સ્વા-ભાવિક છે, પણ તેથી એ અસત્ય તે સલ થતું નથી, કવિ હેવી ચિત્તક્ષોભની દશા પામે એ ત્હેની કવિતામાં ન્યૂનતા છે, અને આ કાવ્ય જે આત્મલક્ષી હોત,—પોતાના ભાવનું કથન થયું હોત—તો તે અસત્યભાવારોપના દોષમાંથી બચી સકત નાહિ. પરંતુ કવિએ આ શબ્દો એક પાત્રના મુખમાં મૂકેલા છે.

“નિષ્કુર જગ-અપવાદ ને ફૂરા જગના ન્યાય” થી કંટાળેલી, દુઃખમાં ડૂબેલી, એકલી પડેલી, વિરાગિણીને સુખદુઃખમાં ભાગ લેનાર, આશ્વાસન આપનાર, જગતની પીડાઓ બૂલાવનાર, બાળ-ચણુની મીડી સખી વીણા શિવાય ખીજું કોણુ હતું ? સંસારથી વિ-રાગિણી બનેલી સુન્દરી વીણાની રાગિણી બની હતી, ત્હેના રસમય ઝીણા સુર હેને આનન્દ આપતા હતા.

“મઠી એ આધાત સહુ, વળગીને તુજ કંઠ,
તુજ હૃદયે હું, મુજ હૃદય તું, એમ રચી સુખખન્ધ;
રૂંડી રસરેલ રચીશું.”

એમ તે ઇચ્છતી હતી. સૌન્દર્યની ભાવના હેનામાંથી નષ્ટ થઈ જાય છે. અમૃતરસ ઝરતા ચન્દ્રની સુન્દરતા એ જોઈ સકે અને ચાહી સકે હેમાં નવાઈ જોવું નથી. દુઃખમાં દિલાસો આપનાર, પ્રેમ રાખનાર, જગતની નિષ્કૃપતા વીસરાવનાર પોતાની પ્રિય સખી વીણાને મૈત્ર્ય ધરી રાખતી જોઈને એ વિકારવશ ચિત્ત કોમળ ચન્દ્રની સાથે પોતાનો અને પોતાની સખીનો નિવાસ થાય, અને ચન્દ્રનું અમૃત પોતાની સખીના ઉપયોગમાં આવે, વળી ત્હનું ગાન આમ ફરીથી બાધિત થાય નહિં હેવી કલ્પના કરે હેમાં શી નવાઈ? વિરાગિણીના ક્ષોભ પામેલા હૃદયના ભાવનું કથન આમ સંપૂર્ણ સલથી ભરેલું છે.”

(‘વસન્ત,’ જ્યેષ્ઠ, સંવત્ ૧૯૬૪, પૃષ્ઠ ૨૨૬).

સહૃદય તત્ત્વપરીક્ષા કરીને રસિક રીતે અને સામર્થ્યથી આ કાવ્યના આ અંશનું રહસ્ય બતાવવા માટે રા. મોહનલાલનો આ સ્થળે પ્રસિદ્ધ રીતે ઉપકાર માનું છું.

શ્લોક ૨૬.

વિરાગિણીએ વીણા જોડે ‘શ્લિષ્ટપણુ થર્કો બાંધ્યો સ્નેહ’ (શ્લો. ૨૧, અ. ૩) અર્થાત્ બાળપણથી જ વીણાનો અભ્યાસ હેને હતો; તેથી જ આ શ્લોકમાં વર્ણવેલી, પ્રકૃતિના પદાર્થો ઉપરની, અદ્ભુત અસર થાય હેવું સંગીત વીણામાંથી એ પ્રમટ કરી સકી—એમ હેતુ છે.

વીણા વાગી તે પહેલાં શાન્તિ પસરેલી હતી; એ શાન્તિમાં વીણાનો નાદ જાગ્યો; છતાં એ નાદે સર્વ પ્રકૃતિને હેવી તક્ષીન કરી, કે પાછી શાન્તિ જ પસરી રહી; સર્વત્ર વ્યાપેલું ઊંડું ચૈતન્ય-શાન્ત. ચૈતન્ય-સંગીતમાં પોતાની દીપ્તિ બતાવીને શાન્તિરૂપ છતાં નાદરૂપે ચમક્યું-અને વળી અન્તે સંગીતની અસર તરીકે શાન્તિનું રાજ્ય સ્થાપ્યું;-એમ શાન્તિ, શાન્તિભંગનો આભાસ અને વળી શાન્તિ-એમ આ નાદસૌન્દર્યનો પ્રભાવ અદ્ભુત હતો. આમ આ શ્લોકની કલ્પનાનું કૃણ છે.

‘જળ ચિર થયું,—ઇન્દુ થોભ્યો, અનિલ-ગિભો,’—આ કલ્પનામાં પણ અસત્યભાવારોપણ જોવું વાજબી નથી, આ અસત્ય-ભાવારોપણનો વિષય જ નથી; આ વિશે ‘અસત્યભાવારોપણ’ વિશેના મહારા લેખમાં—

ગર્જતો અટકી રહે, ઘડો ઘડો સિન્ધુ મહાન
ઊંડું, વિશાળું, નિર્મળું સાંભળવા એ ગાન.

એ શ્લોક વિશેની ચર્ચા ખાસ્ત જીવો. (‘વસન્ત,’ સં. ૧૯૬૨, પૃષ્ઠ, પૃ. ૪૪૧ થી ૪૪૪).

પ્રકૃતિ ગાનને આ રીતે સાંભળી રહેતી વર્ણવવાનાં દષ્ટાન્તો ધણે સ્થળે મળશે. પરંતુ જૂની પદ્ધતિનાં કાવ્યોમાં ભાગ્યે જડશે. માટે હેવા એક કાવ્યમાંથી નીચેનું દષ્ટાન્ત ધ્યાન ખેંચે હેવું છે:—

(કૃષ્ણની મોરલી સાંભળીને).

“જતાં વળતાં ચંભયાં નદીઓ કેરાં નીર;

* * * *

પવન રલા મુરછાઈને..... ”

(લોબડીના કવિ મીઠા ઢાઢી કૃત રાસ. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૦૪-૫).

તે જ પ્રમાણે એકવિન આર્નોલ્ડ કૃત ‘ The Light of Asia’ માંની નીચેની પંક્તિઓમાં પણ આ પ્રકારની કલ્પના છે:—

“ And round him came into that lonely place
Bands of bright shapes with heavenly eyes and lips
Singing in lovely words the praise of Love
To music of invisible sweet chords,
So wifhing, that it seemed the night stood still
To hear them, and the listening stars and moon
Paused in their orbits while these hymned to Buddha
Of lost delights. ”

(Book VI P. 164.)

આ કલ્પનાના સંસ્કાર મહારા મનમાં અતિ નિગૂઢરૂપે વખતે રલા હશે તે આ કાવ્યમાં આ રીતે પ્રગટ થયા હોય એ અસંભવિત નથી, જો કે મહને એ રચતી વખતે હેતું બાન નહોતું.

દીનબાળક—પૃષ્ઠ ૩૩-૩૪

જગજનનીને સંબોધીને કરેલી આ પ્રાર્થનાનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાશે. આ જીવનમાં પાપપુણ્યનો સ્વીકારત્યાગ માનવની સ્વેચ્છા ઉપર છે; તો પણ દયામય પ્રભુ હેને વિપથ જતો રોકે છે, અથવા તો વિપથ ગયેલાને હેનાં પાપ ધોઈ નાંખીને પાછો સુપથે ચઢાવે છે, એમ પ્રભુની ન્યાય અને દયાના મિશ્રણવાળી નીતિના પ્રકાશમાં આ કાવ્ય વાંચવાનું છે.

શ્લોક ૩, કોકિલકૂજન-ધત્યાદિ.

પ્રલોભનતું પ્રતિરૂપ કોકિલકૂજન છે, પાપનું પ્રતિરૂપ ગર્ત (ખાડો) છે; ધત્યાદિ જોઈ લેવું.

ઉત્સવ પ્રસંગે—પૃષ્ઠ ૩૫.

મુંબાઈના સેવાસદનના એક વાર્ષિકોત્સવ માટે આ ગીત રચ્યું હતું.

શ્લોક ૩. ભારતભગિની—સેવાસદનની ભાવિ સેવિકાઓ; અથવા તે ભાવનાને અનુસરતી સર્વ સમાજસેવિકાઓ.

ભાવનાસૃષ્ટિ—પૃષ્ઠ ૩૬—૪૨.

આ જીવનમાં મનુષ્યની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા માટે ઉત્તમ

ભાવનાઓ (ideals) નિર્માણ થયેલી છે. એ ભાવનાઓની સમીપ મનુષ્ય જમ જમ જાય છે તેમ તેમ તે દૂર ખસતી જાય છે, અથવા તે સિદ્ધ થઈ તો પોતાનું ભાવનાસૌન્દર્ય તણ દઇને સિદ્ધ થયેલી ભાવના તે ભંજ પામતી જણાય છે. (“ ઉચ્ચભાવનાધ્વંસ” (Decline of High Ideals) એ વિશેનો મરહુમ મણિલાલ દ્વિવેદીનો ભેષ ઈ. સ. ૧૮૯૦ ના ફેબ્રુઆરીના “પ્રિયવંદા”ના અંકમાં આવેલો સર્વેના સ્મરણમાં હશે. હેમાંના સિદ્ધાન્તને સ્પર્શ કર્યા વિના અત્રે ઉપરની કલ્પના ચૂકી છે.)

આ કાવ્યમાં એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન છે કે આ જીવનમાં ભાવનાઓનો સ્પર્શ કરતાં વાત તે મનુષ્યના હાથમાંથી સરી જતી જણાય છે; પરંતુ આખરે ભાવનાઓનું સ્થિર સૌન્દર્ય આત્મજીવનમાં કોઈ ક્રમે ગયા પછી સાધ્ય છે. માનસ સરતી સમીપનાં કુસુમ, ફળો, શુકતારા અને ઉષા-એ આ ભાવનાઓનાં પ્રતિરૂપ તરીકે લીધાં છે.

શ્લોક ૪.

કુસુમફળચોર—કુસુમ અને ફળનો ચોર (બન્ને);—એ ચોરી લીધાં, (શ્લોક ૫ તથા ૬ માં એ ચોરી અને હેનું પરિણામ વર્ણવ્યાં છે).

શ્લોક ૬ ઉત્તરાર્ધ—

ગૂઢતત્ત્વ તે એ જ કે આ જીવનમાં ભાવનાઓની શાશ્વત પ્રાપ્તિ નથી થતી, સ્પર્શ થતાં સરી જાય છે, પણ અંતે આત્મ-જીવનમાં સ્થિરભાવનાના સૌન્દર્યનો લાભ મળશે જ.

શ્લોક ૭-૧૧.

પર્વતના શિખર ઉપર રહીને તારામંડળ વગેરેનો દેખાવ વસ્તુતઃ હેવા જ પાછલી રાત્રના સમયમાં જાતે અનુભવેલો ચીતર્યો છે, અને તે વખતની કેટલીક વૃત્તિયો પણ અનુભવ્યા પ્રમાણે પ્રતિબિમ્બિત એ વર્ણનમાં કરી છે.

શ્લોક ૭ થી ૧૦ સૂધીનું વર્ણન આ પ્રમાણે વાસ્તવિક દોઢલા દેખાવનું છે; શ્લોક ૧૧ ના પૂર્વાર્ધમાં કહેલી વૃત્તિ તે વખતના અનુભવનું પ્રતિબિમ્બ છે; ઉત્તરાર્ધમાંથી કલ્પનાસૃષ્ટિ શરૂ થાય છે, અને શારીરિક નહિ પણ આત્માનું જ કમણુ અને પ્રવાસ આગળ ઉપર ચાલે છે. પૂર્વાર્ધમાંની વૃત્તિ તે વાસ્તવિક દ્રશ્યા અને કલ્પના-પ્રવાસની વચ્ચેનું પગથિયું છે. શ્લોક ૧૨ માંના પૂર્વાર્ધની વાત માત્ર વાસ્તવિક અનુભવની છે—“ તે તરફ ધસ્યો” એટલા ભાગ શિવાય.

જે સ્થળકાળના સંસ્કાર વાસ્તવિક અનુભવના અર્હિ કલા તે સ્થળકાળની મ્હારી નોંધપોથીમાંથી ઉતારા આપ્યાથી સખળ ભાન થશે એમ ધારી તે આપું છું:—

“પાલગઢ* તા. ૧૫-૧૨-૦૮ મંગળવાર.

આજ રહવારે પાલગઢના કિલ્લા ઉપર થઈને ડુંગરની પેલીપાર તકાવીની જમીનો તપાસવાની હતી તે માટે હું ગયો. અઢવ એકાઠ ઠેકાણે લપસણો છે. બાકી કંઈ નથી. પેલી*મર ગિતરવાનું બહુ જ વિષમ કેટલેક ઠેકાણે છે.

*

*

*

* રત્નાગિરિ જિલ્લાનું સહ્યાદ્રિના પર્વતપાદ નીચેનું એક ગામ.

સ્હવારે પૂણ્યાપાંચે બિપડયો હતો. ચન્દ્ર હતો—વદ ૬-૭ મનોઃ કિલ્લા નીચે ઝાડીનો ભાગ હતો તે શિવાય અજવાળું હતું. કિલ્લાની પર્વતમાળની ટોચ ઉપર પ્હોચ્યા ત્હારે ૬ વાગ્યા. પેલી મર બિતરવાનું લપસણું હતું તેથી સૂર્યનું અજવાળું ઇષ્ટ હતું. તેથી અહિં કલાક થોભવું પડ્યું. ”

(અહિં લાંબી ખુરશી—મજૂરાએ બિચકીને લઈ જવાની Sedan chair જેવીમાં હું પડયો પડયો બંચે જેતો હતો.)

“ આ જગા અદ્ભુત હતી; એ બાજુ પર્વતનાં શિખરઃ—એક ઉપર પાલગઢનો કિલ્લો; એની વચમાં—જ્યાં હું હતો ત્યાં—લાંબી તળાવની પાલ્ય જેટલી જ પ્હોળી અને આશરે બસે કદમ લાંબી પર્વતની ટોચની ધાર; એ બાજુ નીચે શીધી, ઢળતી કરાડો. ઉપર ચન્દ્ર બરોબર માથા ઉપર હતો; આકાશમાં તારા હેમનું નિત્યકર્મ-પ્રકાશ રેડયે જવાનું—કરતા હતા. અને અત્યાર સૂધી હું સોધતો હતો તે—પૂર્વમાં—પ્રભાતના તારાજડિત આકાશની રાણી, શુક્રતારા, હતી. શું હેનું પ્રબળ તેજ હતું ! ચન્દ્ર અને શુક્રનું તેજ, નીચેની પર્વતમાળાઓ ગૂંચવાયલી પડેલી, માંહિં ધુમસ આધું પથરાયલું, બધી ખીણો—સર્વત્ર વિલક્ષણ શાન્તિમાં રહેલી સૃષ્ટિમાં—છવાયું હતું. અને આ ઉન્નત સ્થાનમાં રહેલો હું પણ જાણે આ આકાશના તારા-મંડળમાંનો જ એક હોઉં, એ જગતનો એક અંશ હોઉં, એમ લાગતું હતું. ”

શ્લોક ૮ ચરણ ૪.

સારી દષ્ટિ—સરાવી (ખશેડી) દષ્ટને; દૂર કરી દષ્ટને ‘સર’નું પ્રેરક ‘સાર.’

શ્લોક ૧૬-૩૨

શુકતારા અને ઉષા એ સૌન્દર્યની મૂર્તિઓના પરમાણુ શુન્મમાં ગયા પછી, કવિના આત્માને પરમ સુરુપ દિવ્ય પાંજરામાં ખૂંચે (શ્લોક ૧૮), તે પાંજરું સૂક્ષ્મ અથવા લિઙ્ગ દેહને રચાને છે (શ્લોક ૧૯). અન્તે દિવ્ય ધામમાં સ્થિર ભાવનાઓનો પરિચિત સંપર્ક થતા પહેલાં આ પાંજરામાંથી પણ આત્મા છૂટો થઈ (શ્લોક ૨૫), ભોગાયતનની અપેક્ષા વિના જ, છતાં કેવળ આધ્યાત્મિક પણ વ્યક્ત સ્વરૂપે, રહેલો બતાવ્યો છે. પૂર્વે વેરાઈ ગયેલી ભાવનાઓના પરમાણુમાંથી પાછી એ જ ભાવનાઓ, પણ સત્ય રૂપે, ઘડાઈને ઉપસ્થિત થયેલી આલેખી છે (શ્લોક ૨૧-૨૪; શ્લોક ૩૧-૩૨); તે આત્માને એ અતિપૂર્ણ શુદ્ધ સ્થિતિમાં અનુભવગોચર થાય છે (શ્લોક ૨૬-૨૯).

શ્લોક ૧૧ ઉત્તરાર્ધ:—કલ્પના કરતાં વધારે તીવ્ર સંવેદનથી આત્મા તારાગણોના અપ્રાપ્ય લોકમાં પણ કમણો કરીને ફરી વળ્યો એમ તાત્પર્ય છે.

શ્લોક ૧૪, ચરણ ૩.

પર્વતટોચ ઉપર રહી તીવ્રસંવેદનબળે તારામંડળમાં ફરી વળીને પણ શુકતારાને અડકવા જતાં બ્યલ્લરેણુ હળર કડકા થઈ શુકતારા છિન્નભિન્ન થઈ; તે સાથે જ ઉચ્ચ ઉચુંબનની અશકિત થઈ. પણ વળી ઉષાને જોતાં, તહેની પાસે ખેલોચવાના સાધન તરીકે ધનશકલ (વાદળાનો કડકો) વાપર્યો. તે ઉષા પણ પીગળી ગઈ, પછી અધ:પતન થવાને બદલે આત્મા ગગનો વટાવી ઊડ્યો. (શ્લોક ૧૬-૧૭).

શ્લોક ૧૯, ચરણ ૩. સ્થૂલદેહરૂપી પાંજરું આધ્યાત્મિક સંવેદનવાળા આત્માને અન્ધનરૂપ લાગે; પણ આ લિહ્ગદેહનું પાંજરું હેવું સૂક્ષ્મ હતું, શશિકિરણોના શળિયા હેવા અલક્ષ્ય હતા,—કે એ અન્ધનરૂપ પાંજરું નહોતું લાગતું.

શ્લોક ૨૨, ચરણ ૧.

તારામંડળોની રાણી—શુકતારા.

ચરણ ૨. દિવ્ય સખિયો—બીજી તારા સખીઓ; બીજા તારા.

શ્લોક ૨૩-૨૪. અણુદીઠા દર્પણમાં પોતાનું સૌન્દર્ય જોઈ પોતે જ પોતાના ઉપર મોહી રૂહેતી (શ્લોક ૨૩ ઉત્તરાર્ધ). પોતાના અસાધારણ સૌન્દર્યનું પોતાને ભાન હોય હેવી સુન્દરીના મુખ ઉપરની ભાવચ્છાયાનું આ ઉપદ્રેક્ષાગર્ભ વર્ણન છે. વગર દર્પણે પોતાનું મુખ જોતી હોય એમ મકલા મકલા કરે; એમ લટકા કરે, જાણે બધું જગત હેના સૌન્દર્ય ઉપર મોહી જતું હોય. હાવી આત્મભાનમાં લીન થયેલી સ્ત્રીઓની જોડે સરખામણી અહિં કરી છે. એક દક્ષણી નાટકમંડળીમાં સ્ત્રીનો વેશ લેનાર એક નટ આ પ્રકારના હાવભાવ મુખચર્યાવાળો મહેં જોયેલો છે.

શ્લોક ૨૯, ચરણ ૧. કૃષ્ણગોપીઓમાં પ્રત્યેક એ ગોપી વચ્ચે એક કૃષ્ણ એમ બહુતા કરીને રાસ રમ્યાની કથા છે તે ઉપરથી આ કલ્પના મૂકાઈ છે.

મૃત્યુને પ્રાર્થના. પૃષ્ઠ ૪૩.

સૌ. સરોજિની નાયડુકૃત The Golden Threshold નામના કાવ્યસંગ્રહમાંના નીચેના કાવ્યનું આ ભાષાન્તર છે:—

Tarry a while, O Death, I cannot die
 With all my blossoming hopes unharvested,
 My joys ungarnered, all my songs unsung,
 And all my tears unshed.

ભાષાન્તરમાં કેટલીક છૂટ લીધેલી છે તે આ જોડે સરખાવવાથી જણાઈ આવશે, ઉદાહરણ—પ્રથમ શ્લોકનું ૪ થું ચરણ ગાંઠનું ઉમેરેલું છે; અને ૨ જ શ્લોકના ૪ થા ચરણમાં સમાહારરૂપે આરમ્ભના ચરણનું પુનરાવર્તન છે.

મરણનો ભય. ૫૪ ૪૩-૪૪

“Terror of Death” એ નામ આપીને Palgrave ના Golden Treasury નામના સંગ્રહમાં કીટ્સ (Keats) નું એક sonnet છે * તહેનું આ ભાષાન્તર છે. એ ‘સોનેટ’ નીચે ઉતારુંછું:—

When I have fears that I may cease to be
 Before my pen has gleaned my teeming brain,
 Before high-piléd books, in charact'ry
 Hold like rich garners the full-ripened grain;
 When I behold, upon the night's starr'd face,
 Huge cloudy symbols of a high romance,
 And think that I may never live to trace
 Their shadows, with the magic hand of chance;

* Book IV. CCXLIII.

And when I feel, fair creature of an hour !
That I shall never look upon thee more,
Never have relish in the faery power
Of unreflecting love—then on the shore
Of the wide world I stand alone, and think
Till Love and Fame to nothingness do sink.

કડી ૨ પંક્તિ ૧—મૂળમાં romance શબ્દ છે તેનો ભાવાર્થ અહિં 'ગાન' શબ્દમાં પૂરો ઉતારી સકાતો નથી. આપણી ભાષામાં જ romance શબ્દનો એક સુસ્થિત શબ્દ જડવો કઠણ છે. કોઇ આ ઠેકાણે સુધારો સારો કરે તો સ્વીકારવાને તૈયાર છું.

પંક્તિ ૫—અહેતુક કવિત મદુ—Magic hand of chance-
નું આ સારરૂપ ભાષાન્તર છે. કવિતાની પ્રેરણાને chance (અણુધાર્યા બનાવ) નું નામ કવિયે આપ્યું છે તે એ માટે જ કે કવિત્વની પ્રેરણા કવિની ઇચ્છાને વશ નથી, આવી જા્ય ત્હારે આવી જા્ય. માટે 'અહેતુક' શબ્દ યોજ્યો છે.

પંક્તિ ૭—પીછી—મૂળમાં આ શબ્દને પ્રતિરૂપ શબ્દ નથી. કવિની તો લેખની જોઇયે પરંતુ ચિત્રકળાના સાધનનો રૂપકદ્વારા ઉપયોગ અહિં કર્યો છે; trace શબ્દ ચિત્રકળાનો છે તેથી ખાસ.

કડી ૩ પંક્તિ ૫—અનન્ય લયનો સાર—

આ 'પ્રેમ' નું વિશેષણવચન છે. મૂળમાં આ મતલબનું વચન છૂટું નથી. પરંતુ unreflecting (રમતો તજી સર્વ વિચાર) એ અર્થમાંથી—એ વિચારનું નિદાન—પ્રેમી યુગલની અનન્યલીનતા

તે ઉપરથી—આ વિચાર વિકસાવ્યો છે. પ્રેમપાત્ર શિવાય અન્ય કોઈનું ભાન ના રહે હેવા લય (તક્ષીનતા—હૃદય, આત્માની પરસ્પરમાં રૂપવાની સ્થિતિ) નો સારરૂપ—પ્રેમ. પ્રેમનું તત્ત્વસ્વરૂપ આ અનન્યલય. આમ ભાવાર્થ છે.

પંક્તિ ૭—મોહની માયા—faery power નો ચરિતાર્થ આ શબ્દોમાં મૂક્યો છે; faery શબ્દનું યથાર્થ ભાવાન્તર થવું કઠણ છે.

કડી ૪—પ્રેમ અને ક્રીતિ ઉભય ગંભીર શૂન્યમાં (નાસ્તિપણ્યામાં વિનાશમાં, શૂન્યકારમાં) રૂપી જતાં હું દેખું છું;—આમ અન્વય છે.

મૃત્યુનું મરણ. પૃષ્ઠ ૪૫-૪૬

Marie Corelli (મારી કોરેલી) નું છેલ્લું નોવેલ, નામે Life Everlasting વાંચ્યા પછી એક મિત્રની સૂચનાથી આ કાવ્ય પ્રેરાયલું છે. એ મિત્રે ‘ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ ’ એ ધ્રુવપદ સૂચવ્યું અને કહ્યું કે એ પીજ લઈને કાવ્ય રચાય તો ઠીક. થોડા દિવસ પછી મહાબળેશ્વરના પ્રેરણાજનક સ્થાનમાં આ કાવ્ય તરત રચાયું.

આ કાવ્ય વિશે દક્ષિણમાં એક મિત્રની સુશિક્ષિત પુત્રી જોડે વાત કરતાં મ્હને હેણે નીચેનો તુકારામનો અભંગ બતાવ્યો:—

મરણ માર્ગે મરોન ગેલેં । મજ કેલેં અમર ॥ ૧ ॥

ઠાઘ પુસિલેં બુડ પુસિલેં । વોસ વોસલેં વેહમાઘા ॥ ૨ ॥

બાલા હોતા ગેલા પૂર । ઘરિલા ઘીર જીવર્ની ॥ ૩ ॥

તુકા મહાને બુનાદીર્ઘે । જાલેં સાચેં ઉજવણે ॥ ૪ ॥

(તુકારામાઘી ગાથા, ભાગ ૨, અમંગ ૩૫૮૦)

આ અભંગની પ્રથમ પંક્તિમાં મૃત્યુના મરણની કલ્પના છે તે અહિં સરખાવવા લાયક છે.

કડી ૧—૨. ૩-૪.

પહેલી કડી અને બીજી વચ્ચે, તેમ જ ત્રીજી અને ચોથી વચ્ચે, અંદર જણાવેલા પદાર્થોનો ઉપમાન અને ઉપમેયનો સંબંધ કાંઈક ગૂઢ રીતે વ્યક્ત્ય છે. વ્યોમમાં ચઢેલી ઉષા અને માતાના ખોળામાં રહેલું બાળક, એ વચ્ચે સામ્ય છે; તેમ જ સિન્ધુના ઉર ઉપર સૂતેલી સન્ધ્યા અને પ્રેમીયુગલ એ વચ્ચે સામ્ય છે. આ રીતે ઉપમાના પ્રદેશમાં જ ઉદ્દેશ અટકતો નથી; પરંતુ મૃત્યુનો પ્રભાવ જડ ચેતન સર્વની ઉપર છે એ દર્શાવવા બંને જગતમાંથી પદાર્થો લીધાછે,— ઉષા, શિશુ, સન્ધ્યા, પ્રેમી માનવ.

કડી ૪, પંક્તિ ૧.

અવિચારમાં—ભૂતભાવિના વિચાર ભૂલી જઈને માત્ર વર્તમાનમાં જ સુખ માનીને; unreflecting એ શબ્દ પાછલા કાવ્યના મૂળમાં છે અને જેનો ભાવાર્થ “ રમતો તણે સર્વ વિચાર ” એ વાક્યથી પ્રગટ કર્યોછે તે ભાવ અહિં છે.

પ્રથમ ૧ થી ૫ કડીમાં મૃત્યુની દુર્ઘટતા બતાવનારા વિચારો છે. પછી કડી ૬ થી ૧૧ માં હેનો ઉત્તર આપી મૃત્યુને જ મારી નાંખ્યુંછે.

શ્લોક ૬-૭

“તિમિરે જનમ્યું તિમિર જતાં ક્ષણ—છ.”—અજ્ઞાનરૂપી અન્ધ-કાર જઈ જ્ઞાન પ્રગટતાં મૃત્યુ નાશ પામે; ભયથી અન્ધકારમાં જેમ ન્હાનાં છોકરાં આધોડ જીવેછે તેમ માણસો વ્યર્થ ભયથી અજ્ઞાનના અન્ધકારમાં મૃત્યુની ભયાનક મૂર્તિ ચીતરેછે; પણ જ્ઞાનની તલવાર અડકતાં વાંત (મારવાની જરૂર જ નહિં, અડકતાં વાંત) જ એ આધોડની મૂર્તિ ઊડી જાયછે, મૃત્યુ મરી જાયછે.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।
હિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥

(ગીતા, અધ્યાય ૪, શ્લોક ૪૨.)

આ વચનમાં અજ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંશયને જ્ઞાનની અસિ= તલવાર વડે છેડવાનું કહ્યુંછે, તે સંશયને બદલે મૃત્યુ (સંશયથી જ ઉત્પન્ન થયેલા) મૃત્યુને લાગૂ પાડતાં આ કડીઓના અર્થ ઉપર વિ-શેષ પ્રકાશ પડશે. આ કડીઓ રમ્યા પછી આ શ્લોક જોયો એ સ્વીકારવું જોઈયે.

કડી ૮ પંક્તિ ૨.

માયાદેહ—ખરી દેહ નહિં પણ illusion, ખોટી માયા-જાળની રચનાથી રચાયેલી દેહ; ભ્રમણાથી રચાયેલી દેહ.

કડી ૯-૧૧.

માનવનું જીવન તે અમરપણાથી ભિન્ન છે જ નહિં; અમર-

પણું એ વ્યાપક સ્વરૂપ છે, ત્હેમાં આ દુનિયાનું જીવન તે એક એટ-
રૂપ છે, અને હેને પરજીવન સાથે જોડનાર મૃત્યુ છે, તે માત્ર અવ-
સ્થાન્તર જ છે. જીવનનું આ તત્ત્વ જોવાને લીધે અમરપણું પ્રગટ
થાયછે; એટલે મૃત્યુ વસ્તુ લુપ્ત થાયછે. આમ જીવનરૂપી જ્યોતિની
રેલ સર્વત્ર વ્યાપેલી દિવ્યનયનથી જ્ઞેતાંવાંત મૃત્યુ લુપ્ત જ થાયછે.

કડી ૧૧.

જગોજગ—દરેક જગાએ; ઠામઠામ. અથવા અસંખ્ય, સવ,
જગતોમાં, બ્રહ્માણ્ડમાં.

વિદ્યુરનું માયાદર્શન.—પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ ના પછીના શુભારમાં ‘અપહૃત કુમુદ’ નામની
વાર્તા પ્રગટ થઈ હતી; ત્હેના કર્તાએ હેમાં પોતાની મૃત પત્નીને
મઠે અર્પણકાવ્ય રચી આપવાની માગણી મ્હને કરી હતી. આમ
કૃત્રિમ રીતે ઊર્મિ ઉત્પન્ન થવાની અશક્યતા લાગવાથી મ્હે વારંવાર
ના કહી; અને એ વાત મનમાંથી કાઢી નાંખી. પછી કેટલેક મહિને
એકાએક એ સ્થિતિની કલ્પના મનમાં જોરથી સ્પુરી આવતાં સમ-
લાવની વૃત્તિ પ્રગટ થઈ અને એ સ્થિતિમાં આ કાવ્ય રચાયું. તે
‘અપહૃત કુમુદ’માં અર્પણ તરીકે પ્રગટ થયુંછે આ સ્થિતિને પરિ-
ણામે આ કાવ્યમાં ગુણદોષનો પ્રવેશ થયો હોય તો નવાઈ નહિં.

કડી ૨ પંક્તિ ૨-૩. કોઇ નાંઠો;—મૃત્યુ તે આ-કોઇ.

કડી ૩ પંક્તિ ૧. ઝો-આ સંબોધન શબ્દ નથી; પણ
દુઃખોદ્ગાર દર્શાવનાર શબ્દ છે.

કડી ૪ પંક્તિ ૧. સન્ધ્યાકાળનાં સુવર્ણમય વાદળાંવાળું આકાશ—
તે સન્ધ્યાનું સુવર્ણમન્દિર.

ત્યાં પોતાની મૃત પત્નીનું સ્વરૂપ ભાવપૂર્ણ કલ્પનાત્મકે જીવે-
છે,—તેથી એ માયાદર્શન.

પંક્તિ ૨-૩. જ્ઞેતાંવાંત પ્રથમ તે એ માનવદેહમાં હતી તે
નથી તેથી ‘એહ નહિ’—એમ ભાસ થાયછે; પરંતુ તરત જ ઓળ-
ખાયછે તેથી ‘પણ એહ ગૃહલક્ષ્મી મુજ પૂર્વે’—મ્હારી પૂર્વ સમયની
ગૃહલક્ષ્મી એ જ એમ જ્ઞાન થાયછે.

કડી ૬ પંક્તિ ૧. મરણ પછી આ જીવનમાં તો ફરી સમાગમ
નહિં જ એ નિરાશા, પરંતુ પરકાળમાં મળવાની આશાની સેર
હેમાં વહેતી તેથી દિવ્ય નિરાશા.

અગ્નિહોત્ર—૫૪ ૪૮.

આ કાવ્ય વર્ષગાંઠયને પ્રસંગે ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં તે નિમિત્તે
ભેટ તરીકે લખી મોકલ્યું હતું.

હમણાં ટેનિસનના In Memoriam માંની નીચેની
પંક્તિયો જ્ઞેતાં એમ ક્ષણભર થાયછે કે આ કાવ્યના મથાળા તરીકે
એ મૂકી હોત તો ઠીક:—

“I long to prove
No lapse of moons can canker Love,
Whatever fickle tongues may say.”

(xxvi—st. 1.)

પણ આ પંક્તિઓમાંના વિચારનું સરખાપણું માત્ર—‘લવે વિશ્વે લોકો પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો’ એ ભાવ જોડે સાહજિક છે, અને કાવ્યનું તે મુખ્ય હાર્દ નથી. મુખ્ય હાર્દ તો “અગ્નિહોત્ર”ની કલ્પના કાવ્યના ઉત્તરાર્ધમાં છે તે જ છે. તેથી કાવ્યને મથાળે ટેનિસનની પંક્તિઓ ના મૂકતાં અહિં પ્રથમ શ્લોકના પૂર્વાર્ધની સાથે વિચાર-સામ્ય નોંધવું જ બસ ગણ્યું.

શ્લોક ૨. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે અગ્નિ પ્રગટતા પહેલાં જે ભૌતિક સ્થિતિ હતી તે સાથે પ્રેમની સ્વર્ગીય હૂંફ વિનાની માનવહૃદયની સ્થિતિની સરખામણી આ શ્લોકમાં રહેલા ૩૫કમાં ઉદ્દિષ્ટ છે.

શ્લોક ૩.—ચરણ ૩. સંકારી મૃદુ કરવડે=અગ્નિને હાથવડે સંકારવામાં મૃદુતા હોય તો હોલાઈ ના જાય; આ પ્રેમને સંકારવામાં પણ વૃદ્ધિંગત હેને કરવા માટે મૃદુ હૃદયભાવની અપેક્ષા છે.

શ્લોક ૪-૫. અગ્નિહોત્રીનો અગ્નિ સતત રાખવાનો, નિત્ય યજન કરીને હવિષ્ય હોમવાનો ધર્મ છે, અને તહેમાં હેની પત્ની પણ સહાયભૂત હોય છે. એ પૂજ્ય અગ્નિ કરતાં પણ આ પ્રેમરૂપી અગ્નિનું યજન વધારે મૂલ્યવાળું છે માટે “અપૂર્વ એ આપણુ અગ્નિહોત્રી.”

અગ્નિહોત્ર એ પ્રકારનાં છે; કામ્ય અને નિત્ય; કામ્ય અગ્નિહોત્ર અમુક ફળ માટે અને અમુક મુદત માટે જ હોય છે, નિત્ય અગ્નિહોત્ર જીવનપર્યંતનું છે. આ કાવ્યમાંનું અગ્નિહોત્ર નિત્ય અગ્નિહોત્ર કરતાં પણ વધારે કાળનું છે; કેમકે—જીવનાન્ત થયા પછી પરકાળમાં પણ એ પ્રેમના અગ્નિની પૂજા કરીશું એમ મનોરથ બતાવ્યો છે.

અગ્નિહોત્રીના અવસાન પછી એ જ ગાર્હપત્ય અગ્નિવડ અન્ય સંસ્કાર થાયછે; આમ આ જીવનમાં જ લૌકિક અગ્નિહોત્રનું નિ-યન્ત્રણુ છે; પરંતુ, આ અપૂર્વ અગ્નિહોત્રનું અત્રૌકિક સ્વરૂપ હેવું છે કે-

ચાલ્યાં જશું જીવનપાર ક્ષેમે,
પૂજશું ત્હાં એ સખિ ! અગ્નિ પ્રેમે.

શ્લોક ૫-ચરણુ ૨. હવિષ્ય—અગ્નિમાં હોમવાના પદાર્થ; પ્રેમના અગ્નિને અંગે પરસ્પર સુખાર્થે પોતાનાં ગૌણુ બનાવેલાં સુખ ઈલાદિ હવિષ્ય, બલિ.

ચરણુ ૪. ત્હાં-પરજીવનમાં.

તદ્ગુણ—પૃષ્ઠ ૪૮ ક્-૪૮ ઘ.

આ કાવ્યનું પૂર્ણ હાર્દ પ્રગટ થવા માટે અમરહંત, નિર્વાણુ, ઇત્યાદિનાં બૌદ્ધમતે શાં શાં સ્વરૂપ છે ત્હેના વિવેચનની કાંઈક અપેક્ષા રૂહેછે. માટે એ મતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં થોડુંક ઊતરવું પડશે.

બૌદ્ધમતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ પાંચ સ્કન્ધ (સંઘા) વડે બંધાયલુંછે:—

- (૧) રૂપ:—ભૌતિક શરીર, આકાર;
- (૨) વેદના:—એટલે Sensation;
- (૩) સંચા (સજ્ઞા):—એટલે Perception;

(૪) સંસ્કાર (સંસ્કારો) :—એટલે Discrimination;
અને (૫) વિજ્ઞાન (ચિજ્ઞાણ) :—એટલે Consciousness.

૩૫ તે શરીરના ભૌતિક અંગ તથા ગુણનો સમુચ્ચય છે; અને વેદના, સંગ, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તે ચાર માનસિક સ્કન્ધનો ગણ છે અને તેને 'નામ' એ સંગ છે; અને મળી 'નામરૂપ' એમ સંગાથી મનુષ્યનું વ્યક્તિરૂપ દર્શાવાય છે.

આ પાંચ સ્કન્ધ શિવાય મનુષ્યમાં બીજું કશું સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ નથી એમ મનાય છે. હવે મનુષ્યને પુનર્જન્મ હોવાનો સિદ્ધાન્ત તો ઐદ્ધમતે સ્વીકાર્યો છે; તો માત્ર આ સ્કન્ધમય મનુષ્યનું મરણ પછી વ્યક્તિત્વ પાછું શી રીતે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. મરણની સાથે પાંચે સ્કન્ધનો વિનાશ જ થાય છે, તો નવું નામરૂપ શી રીતે બંધાય છે? આ માટે ઐદ્ધમતમાં કર્મનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું છે કર્મમાં † સારાં, નહારાં, તેમ જ બંનેમાંથી એકે નહિં હેવાં નાન્ય-તરૂપનાં કર્મનો સંગ્રહ થાય છે. મનુષ્યના જન્મમરણની પરંપરા તે યજ્ઞકારણની શૃંખલા છે—એ અવશ્યંભાવિતાવાળી શૃંખલામાં એક અંકોડો ઉપાદાન છે; ઉપાદાન એટલે જીવનને વળગી રહેવાની વાસના; તજ્ઞા (તૃણા)—જીવનની તૃણા—થી ઉપાદાન ઉત્પન્ન થાય-

† સુક્કં સુક્કવિપાકં (શુક્લં શુક્લવિપાકં)—સારાં કર્મ,
સારાં ફળ આપનારાં; કણ્ઠં કણ્ઠવિપાકં (કૃષ્ણં કૃષ્ણવિપાકં)
નહારાં કર્મ, નહારાં ફળ આપનારાં; અને અકણ્ઠં અસુક્કં અકણ્ઠ-
સુક્કવિપાકં (અકૃષ્ણં અશુક્લં અકૃષ્ણશુક્લવિપાકં) નહારાં
નહિં તેમ સારાં પણ નહિં, અને કશાં ફળ (નહારાં કે સારાં ફળ)
ન આપનારાં કર્મ; આમ ત્રણ વિભાગ બતાવ્યા છે.

છે અને ઉપાદાનથી જન્મપરંપરા (મૂલ) બંધાય છે. આ ઉપાદાનને સાધનરૂપ ધર્મને કર્મ માનવના પુનર્જન્મનું સ્થાયી કારણ બને છે. અર્થાત્ મરણ વખતે સ્કન્ધ બધા વિનાશ પામે છે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મના પ્રભાવથી તત્કાળ જ નવા સ્કન્ધ બંધાય છે અને નવું જીવન ચાલે છે; નવા બંધાયલા સ્કન્ધ અને પૂર્વજન્મના સ્કન્ધ જુદા જુદા હોવા છતાં બંનેને સાંકળનારા કર્મવડે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એનું એ જ છે એમ એકતા સમવાય છે.

આમ સ્થિતિ છે, તો એ કર્મનો જ નાશ થાય, તો પછી પુનર્જન્મનો સંભવ જ તૂટે. આ કર્મનાશ અને તે દ્વારા નિર્વાણસિદ્ધિ એ ઐદ્દમતે પરમ લક્ષ્ય છે. આ સિદ્ધિ માટે માર્ગ (મગ્ગો) ચાર ક્રમનો (અથવા પેટાવિભાગ લેતાં આઠ ક્રમનો) કહે છે.

સોતાપત્તિમગ્ગો—(સ્રોતસ્ + આપત્તિ=પ્રવાહમાં પડવું); એ માર્ગમાં પડેલો તે સોતાપત્તિ એટલે સ્રોતમાં પડેલો; વિશુદ્ધિના પ્રથમ ક્રમમાં પેઠેલો;

(૨) સકલ્લાગામિમગ્ગો (સકલ્લ=એક વાર, આગામિન્=આવનાર); આ માર્ગમાં પેઠેલો માણસ મર્ત્યલોકમાં એકવાર જ પુનર્જન્મ લે છે, તેથી સકલ્લાગામી;

(૩) અનાગામિમગ્ગો (અનાગામિમાર્ગઃ)—આ માર્ગમાં પેઠેલો માણસ દ્વિતી મર્ત્યલોકમાં જન્મ લેવાનો નહિ, માત્ર એકવાર અહલ્લોકમાં જન્મ લેવાનો અને ત્યાંથી નિર્વાણ મેળવવાનો;

(૪) અરહન્તમગ્ગો (અર્હન્ત્યમાર્ગઃ)—અર્હતપણું મેળવવાનો માર્ગ; અરહા—અરહન્તો—એટલે યોગ્યતાવાળો નિર્વાણની યોગ્યતાવાળો.

આ પ્રત્યેક માર્ગના અગ્રે ક્રમવિભાગ છે—(૧) મગ્ગો—માર્ગ, અને (૨) ફલ—ફળ—સિદ્ધિ. પ્રથમના માર્ગમાં પ્રવેશની સ્થિતિ, બીજામાં તે માર્ગના ફળની સિદ્ધિની સ્થિતિ—એમ બેદ છે. આ માર્ગોમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા માણસોને પુથુજ્જન (પૃથગ્જન=સામાન્ય જન, અજ્ઞાન જન) કહે છે.

માણસને જીવનતૃષ્ણાથી જીવન સાથે જોડનારી વાસનાઓનું નામ સંયોજન (= બન્ધન) છે. એ સંયોજનોનો ત્યાગ થવા માટે માર્ગના ચાર ક્રમમાં ચર્ચાને આખરે નિર્વાણસિદ્ધિ મેળવાય છે. સકલદાગામી માણસે અત્તવાદો (= આત્મવાદઃ) અહંતા, વિચ્છિન્નિક્ષ્ણા (વિચ્છિક્ષ્ણા) સંશય, અને સીલબ્ધતપરામાસો (શીલબ્ધતપરામર્શઃ) કર્મકાણ્ડનો દમ્ભ—એ ત્રણનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, અને રાગ, દ્વેષ, મોહ (રાગ, દ્વેષ, મોહ) એ ત્રણ વિકારોને પોતાનામાંથી બહુધા લુપ્ત કર્યા હોય છે.

એ રીતે ક્રમે ક્રમે દરેક માર્ગમાં વિશુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ થાય છે; અને અંતે અરહત્ત માર્ગમાં પેઠા પછી પૂર્ણ વિશુદ્ધિ મળે છે; અરહત્ત માર્ગસ્થનામાં આરમ્ભ થાય છે અને અરહત્ત ફલસ્થનામાંથી સર્વ વિકારો લુપ્ત થાય છે (ક્ષીતરાગ એ બને છે), એ નિર્વાણ પામેલો ગણાય છે. એ સ્થિતિ ઉપાદિસેસ નિબ્બાન (ઉપાદિ=પાંચ સ્કન્ધ) સર્વ સ્કન્ધ હજી રહ્યા છે એ નિર્વાણની સ્થિતિ; અને એ મરણ પામે ત્યારે હેનું અસ્તિત્વ લુપ્ત થાય છે; કર્મનો નાશ થયાથી ફરી જન્મ થતો નથી; તૃષ્ણા અને જીવનને ઉત્પન્ન કરનારા સર્વ વિકારો સાથે જોડાયેલું કર્મ જ લુપ્ત થાય છે એટલે પુનર્જન્મ નહિ, અને માનવ તે સ્કન્ધનો જ સમુચ્ચય એટલે સ્કન્ધ લુપ્ત થયા એટલે ફરી જન્મ નહિ

એટલું જ નહિ પણ અસ્તિત્વ જ નહિ; આ શૂન્યરૂપ નિર્વાણનું નામ—
સ્વન્ધપરિનિબ્ધાન(સ્કન્ધપરિનિર્વાણ) અથવા અનુપાદિસેસનિબ્ધાન
(અનુપાદિશેષનિર્વાણ) સ્કન્ધ અવશિષ્ટ ન રહેનારું નિર્વાણ.

નિર્વાણની ભાવના વિશે ઐદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં આમ એ ક્રમ છે; તેથી એ શબ્દના અર્થ વિશે અને એ ભાવના વિશે યુરોપીય પંડિતો-
માં (ઐદ્ધમતના અભ્યાસી પંડિતોમાં) મતભેદ થયેલો આવ્યો છે. એક મત નિર્વાણ એટલે શૂન્યમાં વિલીનતા, અસ્તિત્વનો નિતાન્ત નાશ—એ અર્થ લે છે; બીજો મત નિર્વાણ એટલે સર્વ વિકાર, તૃષ્ણા ઇત્યાદિનો નાશ થઈ કેવળ શાન્ત, સમાહિત, અવસ્થા—એ અર્થ લે છે. ઉપરના વિવેકથી બંને અર્થની સ્થાનવ્યવસ્થા સમગ્રાય એમ છે. Rhys Davids આ બંને અર્થ સ્વીકારે છે, પણ એકને નિર્વાણ કહે છે ને બીજાને પરિનિર્વાણ કહે છે; Childersનો મત ઉપરના ભેદ તરફ દૃઢ જણાય છે, અને Max Muller ના મતમાં બિનતા શી હતી તે બતાવે છે. (Max Muller નિર્વાણનો શૂન્યકારનો અર્થ છે જ નહિ, છે તો પાછળના ગ્રન્થોમાં જ છે—એમ માને છે). પરંતુ આ મતયુક્ત સાથે આપણે સંબન્ધ નથી. આ કાવ્યમાં તો નિર્વાણનો અર્થ મરણની પૂર્વે જ મેળવેલી વિકારનાશ તથા અલૌકિક શાન્તિની સ્થિતિનો જ લીધો છે.

આ નિર્વાણદશાનું અલૌકિક શાન્તિનું સ્વરૂપ આલેખવાનો હેતુ આ તદ્ગુણ કાવ્યનો છે. ઐદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં ધ્યાન (જ્ઞાન) અને સમાધિ એ શબ્દોના અર્થ વિશેષ રૂપના છે. સમાધિ અને ધ્યાન એ બે એક જ છે એમ કેટલીકવાર ભ્રમ થાય છે. પરંતુ સમાધિ એ અલૌકિક શાન્તિ છે, અને અરહન્તનું વિશેષ લક્ષણ છે; ધ્યાન

કરતાં વધારે અર્થ સમાધિનો છે. ધ્યાન સાધવા માટે સમાધિની શાન્તિ એ આવશ્યક પ્રાથમિક સ્થિતિ છે; તેમ જ ધ્યાનની સાથે પણ એ સ્થિતિ ચાલુ રહી, અરહન્તનો સ્થાયી ગુણ સમાધિ છે. ધ્યાનની ઉચ્ચ કક્ષામાં આ શાન્તિ તે નિર્વિકલ્પ સમાધિનું ૩૫ લઈ પાણબાનરહિત અવસ્થાનું ૩૫ લે છે, અથવા તો, અરહન્તને વિશે અને છે તેમ, પૃથગ્જનને અસર કરનારા રાગદ્વેષાદિક વિકારો ઉપર પ્રભુત્વ અને સર્વ વિકારોના ઉચ્છેદનું ૩૫ લે છે.

આ નિર્વાણની સમાધિશાન્તિની શાન્તિમાં કદી પણ ભંગ થાય ખરો? એ દશાના વિરોધી નહિં તો એ દશાથી ભિન્ન જણાતા વિ-ક્ષેપકારી બનાવોથી અરહન્તની નિર્વાણશાન્તિમાં વિકૃતિ સંભવે ખરી? આ શરૂકા અને હેતુ સમાધાન આ કાવ્યમાં છે. યશોધરા યુદ્ધની પ્રથમમાં પ્રથમ-પરિત્રાબ્જિકા (મિકલ્લુની)—શિષ્યા યઈહતી; તેની કને આ શરૂકા આ કાવ્યમાં પૂછાવી છે. અરહન્તની પૂર્વાવસ્થાના કોઈ પણ વૃત્તાન્ત હેના મનમાં છાયા પાડી હેના નિર્વાણમાં ક્ષતિ પમાડી સકે કે કેમ? એ છાયાથી નિર્વાણને ઊનતાનું, સ્વરૂપભંગનું લાગ્નન વળગે ખરું? એમ એ પ્રશ્નનું ૩૫ મૂકાવ્યું છે.

યુદ્ધ મહાત્મા હેની parables (૩૫કાદ્ધિદારા દષ્ટાન્ત) થી સમાધાન કરવાની પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપતો અહિં દર્શાવ્યો છે. (યશોધરાની શરૂકા, યુદ્ધનો આ દષ્ટાન્તદ્વારા ઉત્તર,—એ સર્વ કવિકલ્પના જ છે; યુદ્ધચરિતમાં કોઈ સ્થળે વર્ણન કરેલું નથી.) ક્ષિતિજમાં લટકતા ચન્દ્રનો ચાંદનીનો લાંબો વિશાળ પટો, સમુદ્ર ઉપર પડેલો, યશોધરાને યુદ્ધ બતાવે છે; અને તે ક્ષણે એ પટાની ખહારથી આવીને કૌમુદીમાં પ્રવેશ કરતી, એક નૌકા—

સંકેદ શબ્દવાળી નૌકા—તરફ હેની નજર ખેંચે છે. આ નૌકાથી ચન્દ્રની શાન્તિમાં ભંગ નથી થતો, ઉલટી એ નૌકા કૌમુદીની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. § તે જ રીતે અરહન્તની નિર્વાણશાન્તિમાં ગમે તે વિક્ષેપનો ભાસ આણુનારા વૃત્તાન્ત આવે તો તે પોતાનો શાન્તિવિરોધી ગુણ તણ નિર્વાણુદશાની જોડે એકરૂપ થઈ વિક્ષીન થઈ જાય છે; નિર્વાણુને કરી વિકાર અર્પતા નથી. ચાર માર્ગમાંના એકમાં પ્રવેશ થયો તો પછી તે માણુસને પાછા ફરવાનું કદી થતું નથી, હેનો મોક્ષ નિશ્ચિત જ છે, અન્તે એ નિર્વાણુને પામવાનો જ;—એમ ઐહિકમત છે; તો પછી નિર્વાણુ સધાયા પછી તો કદી પણ હેમાં ભંગ પડે જ નહિં. આમ તાત્પર્ય છે. નિર્વાણુના અતિ ઉજ્જ્વલ ગુણનું સ્વરૂપ ખીજ સર્વ બનાવો, પોતાનો ગુણ તણને, પ્રાપ્ત કરે છે એ સિદ્ધાન્ત * આ કાવ્યમાં ઊપજાવ્યો છે, માટે કાવ્યનું નામ તદ્ગુણ પાડયું છે;—અતત્ત (તે નહિં, અન્ય વસ્તુ) તે તત્ત (તે, પ્રધાન વસ્તુ)નો ગુણ સ્વીકારે માટે તદ્ગુણ. કાવ્યશાસ્ત્રમાં તદ્ગુણ નામનો અલંકાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધું છે તદ્ગુણ અલંકારનું લક્ષણ

સ્વમુત્મૃજ્ય ગુણં યોગાદત્યુજ્જ્વલગુણસ્ય યત્ ।

વસ્તુ તદ્ગુણતામેતિ મળ્યતે સ તુ તદ્ગુણઃ ॥x

§ આ પ્રકારનું સુંદર દૃશ્ય મહે વાંદરાના દરિયાકિનારે પાછલી રાત્રે જોયેલું તે સંસ્કાર ઉપરથી આ ચિત્ર આલેખ્યું છે.

* નિર્વાણુના સ્વરૂપ ઉપરથી અને ખીજ ઐહિક સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ ઉપરથી આ સિદ્ધાન્ત મહે કલ્પનાથી ઊપજાવી કાઢ્યો છે,— ઐહિક ધર્મગ્રન્થમાંથી મહે લીધો નથી.

x અર્થ:—અતિ ઉજ્જ્વલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં

મ મ્મટે આપ્યું છે. ઉદાહરણ આ આપ્યું છે:—

વિભિન્નવર્ણા ગરુડાગ્રજેન સૂર્યસ્ય રથ્યાઃ પરિતઃસ્ફુરન્ત્યા ।
રૈત્તઃપુનર્યત્ર રુચં સ્વામાનિન્યિરે વંશકરીરનીલૈઃ ॥

(દ્રુતવિલખિત.)

પ્રકૃતિનીલ પુરંગ રવિતથ્યા
અરુણસંગર્થી લાલ બન્યા ધણ્યા,
રુચિર નીલમણિતર્થી કાન્તિથી
જાહિં ધરે નિજ વર્ણુ ફરી થકી.]

ઐરુ પર્વતનું આ વર્ણુન છે. સૂર્યના અથ નીલ રંગના હોય છે, તે સૂર્યના સારથિ અરુણના સંયોગમાં આવતાં લાલ બન્યા,—આ એક તદ્દગુણ; અને ઐરુ પર્વત ઉપરના નીલમણિની લીલી કાન્તિ જોડે સંયોગમાં આવતાં એ લાલ રંગ બદલાઈ ફરી નીલ રંગ બન્યો, એ ખીજો તદ્દગુણ.

આ તદ્દગુણ કાબ્ધમાં આ અલક્ષ્કારનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી. પરંતુ એ અલક્ષ્કારનું તત્ત્વ વિશેષ રૂપે વપરાયું છે; નિર્વાણની શાન્તિમાં અન્ય અનુભવો આવતાં પોતાનું સ્વરૂપ તથા નિર્વાણરૂપ બને છે એ સત્ય ઉત્કટ રૂપે બતાવાયું છે, માટે તદ્દગુણ નામનો ઉપયોગ કર્યો છે. શાન્તિવિરોધી અનુભવ આવતાં ત્હેનો ત્યાગ કરે એ જ્ઞાનની દશામાં કાંઈક શ્રમને અને કાંઈક જ્ઞાનમાં ક્ષણિક વિકારને પ્રવેશ મળે છે; નિ-
આવવાથી પોતાનો ગુણ તજીને કોઈ વસ્તુ ત્હેનો (ઉજ્જવલગુણ અન્ય વસ્તુનો) ગુણ લે છે—તે તદ્દગુણ અલક્ષ્કાર.

વર્ણુમાં તેમ ના થતાં અન્ય અનુભવને પોતાના રંગથી રંગી દેવાનું વિલક્ષણુ કાર્ય થવાથી એ દશ્નાની અતિ ઉચ્ચ કક્ષા ખતાવાયછે.

કૌમુદીપટમાં તદ્દશુણુતા પામતી નૌકાના દષ્ટાન્તને આધારે છુદ્ધ ભગવાન્ પોતાની નિર્વાણુશાન્તિ વિશેનો એક જ્ઞતિ—અનુભુવ વર્ણુવેછે; પોતે જાડાં મથનો કરી ઝોધિષ્ટક્ષ તળે અંતે નિર્વાણુસુખ મેળવ્યું, તે સ્થિતિ કાયમની થઈ; છતાં એકવાર ધ્યાનમાં પોતે નમમ્મ હતા,

ને તે ક્ષણુ મધુર મૂર્તિ યશોધરાની
એ ધ્યાનમાં સ્પુરતીં જો ! પ્રગટી જ છાની;

પરંતુ એ મૂર્તિ પૂર્વાવસ્થાના માનવ પ્રેમસંસ્કાર જગાડી સકી નહિં; રાણીને જાણે હેવાં આભૂષણુો અને વસ્ત્રો ધારેલાં હતાં તે હુમ થઈ એ મૂર્તિ ખીન્નાં સાદાં પણુ દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણુોવડે આચ્છાદિત થઈ, અને

નિર્વાણુમાં નવ થયો કંઈ તેથી બંગ,
નિર્વાણુ કરું ખનીં એ રહીં દિવ્ય અંગ.

આમ મહાન્ પ્રેમની મૂર્તિ—પ્રેમને ખાતર પ્રેમપાત્ર પત્નીનેા ત્યાગ કરનાર અલૌકિક પ્રેમી—આખરે નિર્વાણુ અનુભવતો હતો તે જ જ્ઞાન્ત સમાહિત દશ્નામાં પૂર્વાશ્રમની પ્રેમમૂર્તિ યશોધરાની છળિ નિર્વાણુકૌમુદીમાં પ્રગટ થતાં સમાધિનો બંગ ના થયો, પરંતુ નિર્વાણુ-જ્ઞાન્તિયે એ પ્રેમમૂર્તિને પોતાનામાં પચાવી લીધી—એકરૂપ કરી લીધી. આ અલૌકિક પ્રેમીનો, ઐહિક પ્રેમ હુમ થવા પછીનેા અલૌકિક પ્રેમાનુભવ પોતાને જ મુખે ગવડાવ્યોછે; મહાન્ પ્રેમીનું નિર્વાણુમાં

પ્રગટેહું પ્રેમસ્વપ્નદર્શન પ્રગટ કરાવ્યુંછે; અને એ સ્વપ્નદર્શનને નિર્વાણના ક્લિબ્ય રંગમાં બોલ્યુંછે.

શ્લોક ૪, ચરણ ૨. ઉદ્ધિવ્યોમ—ઉદ્ધિ (સાગર) અને વ્યોમ (આકાશ); દન્દ સમાસ. જ્યાં સુખતાં ઉદ્ધિ વ્યોમ—અર્થાત્, ક્ષિતિજમાં.

ચરણ ૪. જલૌધે—જલ + ઓધ (=સમૂહ, પ્રવાહ), જળના સમૂહમાં, પ્રવાહમાં.

શ્લોક ૫, ચરણ ૨. તિમિરોદ્દરેથી—તિમિર + ઉદ્દર = અન્ધકારનું પેટ; અન્ધકારનું ઉડાણુ.

ચાંદનીના પટાની ખંને બાજુ કાળી અંધારાની છાયા લહેમાંથી એકબાજુથી આવને ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરતી નૌકા વર્ણવીછે.

ચરણ ૪. શુભ્રવેશ—ધોળો વેશ; શદ ધોળો તેથી.
શ્લોક ૮, ચરણ ૪.

શાન્તિના જળમાં લહરી થાય (મોજા ઉત્પન્ન થઈ ચલતા જવો ભાસ થાય) લહેને અજ્ઞાન જનો શાન્તિની સ્થિતિમાં ભંગ થયો માનેછે.

પરંતુ, વસ્તુતઃ

શ્લોક ૯ પૂર્વાધ—

નિર્વાણના સિન્ધુના જળમાં કદી પણ શાન્તિમાં વિકાર થતે નથી; વિકારનો આભાસ થાય કદી, તો તે જુદી જ વસ્તુ છે (અન્ય જ એ પ્રકાર);

આ અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે—

ઉત્તરાર્ધમાં છુદ્ધ મહાત્મા પોતાની જ નિર્વાણુદશામાં અનેલા અનુભવોમાંથી એક કહી બતાવાનો આરંભ કરેછે.

શ્લોક ૧૦, પંક્તિ ૧ બોધિવૃક્ષ—છુદ્ધ અનેક થઈ ગયા કહેવાયછે; તે દરેક છુદ્ધને છુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ અમુક વૃક્ષની તળે ચિન્તન, તપ, કર્યાંથી મળેછે; તે પછી તે વૃક્ષનું નામ બોધિવૃક્ષ કહેવાયછે (છુદ્ધત્વનું જાડ); એ જાડ ઐશ્વર્યમાં પૂજ્ય ગણાયછે. શાક્યમુનિનું બોધિવૃક્ષ અશ્વત્થ હતું; હેની પૂર્વના છુદ્ધ કસ્યપનું ન્યગ્રોધ વૃક્ષ હતું.

પંક્તિ ૨.

બોધિવૃક્ષ તળે તપ કરતી વખતે અનેક વિદ્વો, લાલચો, વજેરે પ્રગટ થાયછે; માર (પાપનું મૂર્ત રૂપ) પ્રલોભક રૂપે આવી છુદ્ધ થનારને કસોટીએ ચઢાવેછે, મારનું સૈન્ય પ્રલોભનાદિકનું માયારૂપો ધારીને ચક્ષિત કરવા મથેછે; અન્તે 'હેના ઉપર વિજય મેળવીને સમ્મા સંબુદ્ધો (સમ્યક્સંબુદ્ધઃ) સારી રીતે પ્રકાશ પામેલો બનેછે, નિર્વાણુ બોગવનારો છુદ્ધ બનેછે, અર્હત્ત (અરહન્ત) થાયછે.

શ્લોક ૧૧, ૧૨.

આ છુદ્ધત્વના નિર્વાણુની સિદ્ધિનો છેવટનો ક્રમ અર્હિ આલેખ્યોછે.

શ્લોક ૧૧, પંક્તિ ૨. સંવેદન—અનુભૂતિ; આન્તર અનુભવ; જાડા હૃદયમાં અનુભવ.

શ્લોક ૧૨, પંક્તિ ૧. અપ્રમેય = તર્કના પ્રમાણથી સાબીત

કરાય નહિં હેવી (અપ્રમેય દશા); કેવળ માનસ પ્રત્યક્ષથી જ અનુ-
ભવાય, બીજી રીતે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવાય નહિં, માટે અપ્રમેય.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩. બિનભાસી-નિર્વાણથી બિન ભાસતા;
નિર્વાણના સ્વરૂપના વિરોધી જેવા જણાતા.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૧. દુકૃલ = રેશમી ઝીણાં લૂગડાં.

શ્લોક ૧૬. ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરીને સરતી નૌકા તરફ નિર્દેશ
કરીને બુદ્ધ કહેછે—એ નૌકાના સરખી ત્હારી મધુર મૂર્તિની સ્થિતિ
હતી; જેમ શ્લોક ૬ માં નૌકા વિશે કહ્યુંછે કે એ ચન્દ્રની સમાધિ-
નો ભંગ કરતી નથી, પણ ઉલટી પોતે જ ચન્દ્રની શાન્તિથી
રંગાયછે, પોતાનું નૌકારૂપ ક્ષણવાર લુપ્ત થઈ જઈને ચાંદની જેડે
એકરૂપ થઈ વિકીન થતી જણાયછે; તેમ ત્હારી મૂર્તિ મ્હારા
નિર્વાણમાં પ્રવેશ કરતાં દિવ્યતા પામી એકરૂપ થઈ ગઈ. આ એક-
રૂપતા, નિર્વાણનો ગુણ પ્રાપ્ત કરી તદ્દગુણ્યતા પામવાની સ્થિતિ નીચે

૩ છે:—

શ્લોક ૧૭. નિર્વાણરૂપી ચાંદનાના સિન્ધુજળમાં ત્હારી મૂર્તિ
સરતી જણાઈ તેથી નિર્વાણમાં ભંગ ના થતાં, તું જ નિર્વાણનું દિવ્ય
અંગ બની રહી. નિર્વાણને ચાંદનીનું રૂપક આપી, ત્હેને જળનું રૂપક
વળી આપ્યુંછે, તે ચાંદની અને સિન્ધુ જે પ્રત્યક્ષ હતાં ત્હેના મિશ્ર-
રૂપનું કાંઈક અનુલક્ષણ કરેછે.

શ્લોક ૧૮, ૧૯.

પૃથગ્જનન—અગ્નિ, પામર જન. ઉપર વિવેચનમાં પુણ્યજનન

કલા તે. અરહન્તથી ઊતરતા દરબના માર્ગરથોને પણ આ પ્રકારના દિવ્ય અનુભવ ના જ થાય તો પછી માર્ગમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા પામર જનની તો ગતિ જ શી ?

પોતાને અનુભવગમ્ય નહિં તેથી પૃથગજનો હેવા બાહ્ય— ખહારથી જણાતા—નિર્વાણના ભંગની નિન્દા કરે, નિર્વાણમાં ભંગ થયો કરીને નિન્દે, એ સ્વાભાવિક છે; પર્વતના શિખર ઉપર પહોચવાની શક્તિ તળેટીમાં કાયમના કળણમાં મ્હોટેલા માણસોમાં થાય જ નહિં, એટલે શિખર ઉપરથી જણાતા સૌન્દર્યની કલ્પના હેમને થાય જ નહિં.

ધ્રુવડ—પૃષ્ઠ ૪૯-૫૫.

આ કાવ્ય 'વસન્ત' (વૈશાખ સંવત ૧૯૬૩) માં પ્રગટ કર્યું તે વખતે નીચે પ્રમાણે એક ટીપ આપી હતી:—

“એડગર એલન પો નામના અમેરિકન કવિનું “The Raven” નામનું કાવ્ય, કોલેજમાં હું બહુતો હતો તે વખતે એકવાર સાંભળ્યું હતું; એક અંગ્રેજ નટે એ કાવ્ય કહી સંભળાવ્યું હતું. તે પછી એ કાવ્ય મ્હારા જોવામાં આવ્યું નથી. પણ હેના સંસ્કાર અત્યંત ઝાંખા હોવાને લીધે—માત્ર હેની કલ્પનાને આધારે આ કાવ્ય રચાયું છે. તેથી હેની જોડે વિશેષ સમાન અંશ નહિં આવે.”

આ લખ્યા પછી કેટલીક મુદતે The Raven કાવ્ય વાંચ્યું; અને તે વાંચ્યા પછી ઉપરની ટીપમાંના છેલ્લા વાક્યની ટીકા સાચી પડી લાગે છે. The Raven કાવ્યનો સર્વ વિષયભાર—મધ્યખિન્દુ— “Never more” (કદી નહિં) છે; અને ‘ધ્રુવડ’ કાવ્યમાં

એ 'કદી નહિ-પણુ' જ વિષયનું મધ્યબિન્દુ છે. આટલેથી જ અંતે વચ્ચે સામ્ય અટકે છે. The Raven માં "કદી નહિ"ના વિષય-રૂપ કવિની પ્રેમપાત્ર અનેલી-મૃત્યુએ હરી લીધેલી-લૈનોર (Lenore) નામની કન્યા સાથે મેળાપ, હેનું પુનર્દર્શન એટલું જ છે; આ 'ધ્રુવડ' કાવ્યમાં "કદી નહિ" નો વિષય એટલો સંકુચિત નથી; હેના વિષયની મર્યાદામાં જીવનના અનેક ન્હાના મ્હોટા, મૃદુ ગંભીર, પ્રશ્નો, સૃષ્ટિના ગૂઢ કોણાડા, અને ગૌણ અંશે પ્રેમી જનોનાં સુખદુઃખ-એ સર્વેનો સમાવેશ કર્યો છે.

ખીજો ભેદ એક છે. The Raven માં Raven પક્ષી કવિના ધરના ખંડમાં Pallas (પેલેસ = Minerva મીનર્વા, જ્ઞાનની દેવી) ના પૂતળા ઉપર આવીને બેસે છે. આ ગોઠવણમાં ખાસ સૂચન એમ છે કે પોતાની પ્રિયા-લૈનોર-ના મરણને લીધે જે કરુણરસની વૃત્તિમાં કવિ હતો તે વૃત્તિમાં જ્ઞાનની મૂર્તિરૂપ પેલેસને લીધે જ-કેવળ જ્ઞાનને લીધે—નિરાશા, ધર્મબળના આશ્વાસન વિશે અશ્રદ્ધા, વગેરે ભાવો પ્રગટ થયા છે; અને તે નિરાશાને મૂર્ત કરનારા શબ્દો—Never more (કદી નહિ) અને પક્ષી કાવ્યનું જીવરૂપ બન્યાં છે. આ 'ધ્રુવડ' કાવ્યમાં એ પ્રસંગ જ નથી એટલે એ સ્વરૂપ જ નથી.

અંતે કાવ્યના અંધારણમાં એક ગૌણ ભેદ છે. The Raven-માં કવિ પક્ષીને હેનું નામ પૂછે છે એટલે પક્ષી બોલે છે—" Never more". પછી કવિના વિચારમાં પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતાં ઉત્તરરૂપે Never more એ શબ્દો ચારેક પ્રસંગે જ બોલાય છે. પરંતુ તે ઉત્તરને પરિણામે પક્ષીને સંબોધીને કવિ હેને જ પ્રશ્નોના ખુલાસા

સાક્ષાત્ પૂછે, અને એ બોલે છે—Never more. “ધ્રુવડ”માં એ પક્ષીને સંબોધીને પ્રશ્નો પૂછ્યા નથી, કવિ પોતાનાં જાત્યને જ જાણે પ્રશ્નો પૂછે, અને ‘અણુપૂછયો ઉલૂક’ વચમાં લેવે છે—“કદી નહિ;” અને તે વખતે હેને ઠપકો, ભર્સના, ઇત્યાદિનાં વચનો દરેક પ્રસંગે કવિ કહે છે.

મૂળ કાવ્ય જોયા વિના માત્ર એક જ ભાવથી સૂચવાઈને આ કાવ્ય રચાયારને પરિણામે આમ બંને કાવ્યોમાં સ્વરૂપગત ભેદ આવ્યા છે.

કવિના હૃદયમાં જ રહેલા “કદો નહિ” નો ભાવ—આત્મસ્થિત ભાવ—કવિત્વકલાના કીમિયાથી બાહ્યવર્તી ધ્રુવડપક્ષીનું મૂર્તરૂપ લઈ બાહ્યજગતના પડદા ઉપર છપાયે છે એ રસિક વાચકને કહેવાની જરૂર નથી.

ખંડ હરિગીત—એમ નામ આ હંદને હું આપું છું.

હેતું સ્વરૂપ:—પહેલાં ત્રણ ચરણુ બાર બાર માત્રાનાં; ચોથું ચૌદ માત્રાનું. તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં પહેલી માત્રા ઉપરથી શરૂ થાય; ચોથામાં ત્રીજી માત્રા ઉપરથી; આ બતાવવા માટે તાલલીન પ્રથમ બે માત્રાના અક્ષરો પ્રથમની ત્રણ પંક્તિથી બહાર પડતા મૂક્યા છે.

૧ લી, ૪ થી, ૮ મી, અને ૧૧ મી માત્રા ઉપર તાલ પ્રથમ ત્રણ ચરણુમાં; ૩ જી, ૬ ઠી, ૧૦ મી, અને ૧૩ મી માત્રા ઉપર

તાલ ચોથા ચરણમાં; એમ આવી 'ઝંપા' નામનો *તાલ સંગીતમાં છે તેનો પ્રવેશ અહિં થાયછે.

આ સ્વરૂપ ઉપરથી જણાશે કે માત્ર હરિગીતનાં એ ચરણનાં ચાર બનાવીને આ 'નવો' છંદ નથી બનાવ્યો; ખંડ હરિગીતનાં ચાર

* ઝંપા તાલનું રૂપાન્તર દીપચંદી છે એમ ભાસ થાયછે. હું પણ એમ માનતો હતો. પરંતુ બંને તાલોની માત્રાઓ સરખાવતાં બંને સ્વતન્ત્ર તાલ છે એમ લાગેછે:—

ઝંપા—“મન્દ મન્દ સમીર વહે તરુકુંજમાં બહુ મહાલતો.”

ગાલ ગાલ લ ગાલ ગા લલ.

અહિં ગાલ ગા ગા એ સંધિનાં આવર્તનો છે; સંધિની માત્રા ૭ છે; અર્થાત્ ઝંપા તાલનું અલ્પતમ રૂપ ૭ માત્રાનું, પણ એ આવર્તનથી તાલ રૂઢ રૂપે આવેછે તેથી ૧૪ માત્રાનો એ તાલ થયો.

દીપચંદી—“સંત સ્તવે ભગવંત વસંતે જાએ સ્વરે લલકારી”

ગા ગા લ ગા ગા લ—

(આ પંક્તિમાં ત અને ભ દીર્ઘ ઉચ્ચારાયછે તેથી ગા)

અહિં ગાગાલ એ સંધિનાં આવર્તનો છે; સંધિની માત્રા ૫ છે; અર્થાત્ દીપચંદીનું અલ્પતમ રૂપ ૫ માત્રાનું, પણ એ આવર્તનથી સંધાર્તુ રૂઢ રૂપ ૧૦ માત્રાનું. આમ સ્વરૂપગત ભેદ એ તાલોની વચ્ચે રહેને તો જણાયછે.

ચરણોની માત્રાનો શરવાળો ૫૦ થશે; અને હરિગીતમાં બે ચરણોની કુલ માત્રા ૫૬ થશે. (દલપતરામે કહેલો હરિગીત સમઝવો. નર્મદા-શંકરના હરિગીતનાં બે ચરણોની કુલ માત્રા પર થશે.) ખંડ હરિ-ગીતનું ચોથું ચરણ પશ્ચ પ્રથમનાં ત્રણ ચરણ જોવું રાખે તો ૪૮ માત્રા કુલ થાય. ચોથા ચરણમાં મ્હેં ફરક રાખ્યો છે તે એકતાનતા થતી રોકવા માટે, તેમ જ શ્લોકની સમાપ્તિની પૂર્વચ્છાયા કાંઈક આંકવા માટે; છેવટના ચરણને પૂર્વગત ચરણો સાથે જોડવાને એક અંકોડો (આરમ્ભની બે માત્રાનો) દાખલ કરવાથી આ સિદ્ધિ થાય છે.

આ કાવ્યના ૨૫ મા શ્લોકમાં ચોથું ચરણ ૧૪ માત્રાને બદલે ૧૨ માત્રાનું હેતુપુરઃસર રાખી આરમ્ભની માત્રાથી જ તાલ રાખ્યો છે:—

યુવક એ સુખસેવને
સાર્યો પ્રેમસુધા કંઈ
ચાખશે આ જીવને ?
—ધ્રુવડ બોલ્યો—“કહોં નહિં.”

આહિં પ્રથમનાં ત્રણ ચરણોમાંની વિચારશ્રેણી કવિના હૃદયની અંદર બહે છે; અને ચોથા ચરણમાંનો વૃતાન્ત (બાલ્યદર્શને) કવિ-હૃદયની ખહાર દૂર રહેલા ધ્રુવડનામાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. એ બંને વસ્તુઓ જુદી જુદી દિશામાંથી પ્રવર્તતી દર્શાવવાને માટે ત્રીજા ચરણની પછી બે માત્રા ગાળીને ઉત્પન્ન થતા વિરામની આવશ્યકતા છે. છેલ્લા ચરણને પૂર્વગત ચરણો સાથે જોડનારો અંકોડો છોડી નાંખવાથી આમ બંને ભાગને અલગ રખાય છે.

આ કાવ્યમાં પૂર્ણ ચાર ચરણના શ્લોક બન્યા પછી 'ધ્રુવડ યોહ્યો—કહોં નહિં !' વગેરે છટક ચરણો આવ્યાં છે ત્યાં ઘણું કરીને સર્વત્ર ૧૨ માત્રાનાં જ ચરણો રાખ્યાં છે તેહનું કારણ પણ કાંઈક આ રીતનું જ છે, તે રસિકજનો યથાસંભવ વિચારી લેશે. તે જ રીતે ૨૧ મા શ્લોકમાં બીજું જ ચરણ ૧૪ માત્રાનું કર્યું છે, કેમકે એ શ્લોક બીજા ચરણથી જ સમાપ્ત કર્યો છે.

ખંડ હરિગીતનાં પ્રથમનાં બે ચરણમાં અંતે બે માત્રા જોટલો વિરામ ઉત્પન્ન થાય છે (પછી આવનારા ચરણમાં આરમ્ભની બે માત્રા ગાળવાને લીધે અથવા, બીજી રીતે બોલતાં, તાલ પ્રથમની માત્રાથી જ શરૂ કરવાને લીધે); તેથી હંદમાં એક પ્રકારની ઉત્સુકતાનું સ્વરૂપ ધ્વનિત થાય છે; તે સાથે હન્દના નર્તનમાંથી અતિ સરલ પ્રવાહ કાંઈક ઇષ્ટ રીતે ખણિડત થાય છે. આ ઇષ્ટ પરિણામ આવવાની સાથે સાધારણ હરિગીતથી સાચી વિલક્ષણતા (ઉપર યતાવ્યા પ્રમાણે) સચવાય છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે નવો હન્દ યોજવામાં આવશ્યક અંશ કાં તો હન્દના સ્વરૂપસાધક અંશ જેને રા. કેશવલાલે પોતાના “પદ રચનાના પ્રકાર” વિશેના અનુપમ ચાતુર્યવાળા નિબંધમાં* સંધિ એમ નામ આપ્યું છે તે સંધિની અપૂર્વતા તે છે, કે કાં તો તે જ સંધિને બીજાં ભૂત લઈને હેનાં સંયોજનોમાં આવતી વિલક્ષણતા તે છે. અહિં પ્રસંગ આ બીજા પ્રકારના

---

* બુદ્ધિપ્રકાશના ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના જાન્યુઆરીથી એપ્રિલના અંકમાં જુવો.

અંશનો છે. હરિગીત છંદનો પ્રાણુશ્રુત x 'દાલદાદા' એ સંધિ છે. તહેનું નવીન સંયોજન હેવું થાય કે મૂળ હરિગીતથી ભિન્નતા અમુક અંશમાં આવે, તો જ નવીન છંદ થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. ખંડહરિગીતના નમૂના તપાસતાં જણાશે કે આ વિલક્ષણતા હેમાં છે:—

વિશ્વદમતી શાન્તિ આ

હૃદયને ક્ષોભે બરે

આ બે ચરણોને એકઠાં કરવા જઈશું તો મૂળ હરિગીત છંદનું એક ચરણ નહિં બને, બેની વચ્ચે બે માત્રાનો કડકો ખૂટશે. આથી ઉલટું ઉદાહરણ જોઈએ:—

ક્યાં કુમુદની

કોમળ બની,

---

x ઈ. સ. ૧૯૦૮ માર્ચના બુદ્ધિપ્રકાશનું પૃષ્ઠ ૭૮ જીવો. ૨ા. કેશવલાલે હરિગીતનો સંધિ દાદાલદા કહ્યો છે. અને દાલદાદા એ રૂપેમાળી છંદનો સંધિ કહ્યો છે; પરંતુ હેમણે દલપતરામના હરિગીતનું ધોરણ લઈ તાલહીન બે માત્રા પ્રથમની ગણનામાં લીધી છે, પણ બંને સંધિ (દાલદાદા અને દાદાલદા એ બંને)નું અન્તર્ગત તત્ત્વ ઝંપા-તાલનું છે તેથી બેને માટે એક જ સંધિ દાલદાદા એ યોજવો ધણ છે; ખાસ એટલા માટે કે તાલથી જ સંધિ શરૂ થાય એ સ્વરૂપ-ધરના ઠીક છે.

ક્યાં થુવર તે કાંટા ભર્યો ?

આ રંગ શો ન્યારો ધર્યો,

ઐ રજપેતાણી વીરાંગના !

(' વીરાંગના કર્મેદેવી ')

' વસન્ત,' અધિક શ્રાવણ, સંવત્

૧૯૬૫ પૃષ્ઠ ૩૧૩)

મિ. ખુબરદાર આ રચનાને મહેં ' ધ્રુવડ ' માં પ્રથમ જ યોજેલું નામ ' ખંડહરિગીત ' આપે છે. પરંતુ આ પંક્તિયો શુદ્ધ હરિગીતની જ છે તે—

ક્યાં કુમુદની કોમળ બની ક્યાં થુવર તે કાંટા ભર્યો ?

આ રંગ શો ન્યારો ધર્યો, ઐ રજપેતાણી વીરાંગના !—

આમ વાંચી બોલી જોતાં ૨૮ માત્રાનાં ચરણો બે બનશે, તે મૂળ હરિગીતનું જ ખીખું છે તે વિચાર્યાથી જણાઈ આવશે. માત્ર અક્ષરોની આગળથી ગમે તેમ કડકા પાડવાથી નવીન છન્દનું સ્વરૂપ બંધાતું નથી. આ સ્પષ્ટ થવા માટે મિ. ખુબરદારના એ જ કાવ્ય-માંની નીચેની પંક્તિયો જુવો:—

રંગમહેલ સુખાસને

યુવતિ રસમાં ખેલતી,

તજી સર્વ વિલાસને

તે યુદ્ધ ક્ષેત્રે રેલતી.

(એ જ ' વસન્ત ')

પૃ. ૩૧૪)

આ ખંડહરિગીત હેની મેળે જણાઈ આવે છે.

આ ટીકા સહામે કોઈ શંકા કાઢે કે ‘ધ્રુવડ’નો ૨૧ મો શ્લોક એચરણી છે:—

ધૂર્ત છાનો રૂઢે હવે!
તણં આત્મગૌરવ શું હવે ?

તે બે ચરણો સંઘાયલાં જ વાંચતાં ૨૬ માત્રાવાળા નર્મદાશંકરી હરિગીતનું જ એક ચરણ બને છે કની? આ શંકાનું સમાધાન એટલું જ છે કે આટલા છૂટક શ્લોકાર્ધને જ બે ખંડહરિગીતનું નામ આપ્યું હોત તો દોષ આવત; પરંતુ આ શ્લોકાર્ધ તે આબૂ બાબૂના ખંડહરિગીતોની સમગ્ર યોજનાનો એક ભાગ જ છે તે વિચારીશું તો દોષ દૂર થશે.

ખંડશિખરિણી—આ નામ યોજવા માટે વિશેષ ખુલાસાની જરૂર નથી. હરિગીત એ માત્રામેળ છે તેથી હેના સંધિનું સ્વરૂપ, આ અક્ષરમેળ શિખરિણીના સંધિથી જુદું જ હોય. હેમાંના સંધિ તો લઘુ ગુરુના સમુદાયના અમુક ક્રમને જ પકડીને રહેવાના. તે સંધિનાં યોજનો જુદી જુદી રીતે કરી સમગ્ર ચરણ શિખરિણીનું ઉપરિચિત ના થાય ત્યારે ખંડશિખરિણી બને.

આ બંને છન્દરચનામાં આવતા કોઈ કોઈ પ્રકારનું એક સ્વરૂપ ધ્યાન ખેંચનારું છે:—

‘તિમિરમાં તારક તરે’

એ ચરણમાં આરમ્ભે ‘ધન’ શબ્દ ઉમેરતાં

‘ધન તિમિરમાં તારક તરે’

આમ ચરણુ થાય. આ ચરણુમાં તાલના સ્થાનને અનુસરીને હરિગીત અથવા શિખરિણીના સંધિ પ્રગટ થશે:—

ધન તિમિરમાં તારક તરે—હરિગીત;

ધન તિમિરમાં તારક તરે—શિખરિણી.

આમ અક્ષરમેળ અને માત્રામેળના સંધિનાં અન્ત:સ્વરૂપ ભિન્ન છતાં આહિં આકસ્મિક યોગ આ વર્ણુરચનામાં આવ્યો છે; પરંતુ સંધિનાં સ્વરૂપ જુદાં જ રહે છે.

હવે આહિં ‘ તારક ’ ને બદલે ‘ તારા ’ કરીશું તો

ધન તિમિરમાં તારા તરે—એમ હરિગીત

બરોબર થશે; પણ—

ધન તિમિરમાં તારા તરે—એમ શિખરણીનો ભાગ નહિં બને. આ સ્વભાવશુદ્ધ અથવા કેળવાયલા શ્રવણુને તરત જણાઈ આવશે. શિખરિણી જેવા અક્ષરમેળ છન્દમાં કેવળ માત્રાનો મેળ સાચવવા જતાં આમ ક્ષતિ આવી જાય છે. આ પ્રકારની ‘ છૂટ ’ કેટલાક કવિયો લે છે ત્હેમાં સ્ખલન શી રીતે થાય છે તે આ દષ્ટાન્તથી સહજ સૂચિત થશે. અક્ષરમેળ વૃત્તના સંધિ અને માત્રામેળ છંદના સંધિ, એ એ વચ્ચે સ્વરૂપગત ભેદ છે તે જૂલી જવાનું પરિણામ એ કવિયોની ‘ છૂટ ’ માં પ્રગટ થાય છે.

ખંડશિખરણી—આ નામ મ્હેં પાડ્યું છે ખરું; પણ શિખરિણીને આ વિકાર “ મણિમય સેથી ” નામના અનુપમ કાવ્યમાં રા. ન્હાના-

લાલ દ્વિપતરામે નવીન અને સરસ રીતે દાખલ કર્યો છે, તે મ્હું અહિં સ્વાકાર્યો છે. હેનું સ્વરૂપ:—શિખરણીના ચરણનો પાછલો ભાગ: માત્ર લઈ એ ચરણ હેવાં, પછી એ ચરણ આખાં શિખરિણીનાં.

‘ખંડહરિગીત’ તથા ‘ખંડશિખરિણી’ એમ છન્દનાં નામ મૂકવાની જરૂર ગુજરાતી ભાષાને માટે ઉઘાડી જ છે. હસ્વદીર્ઘ નિયમિત રીતે લખનારી તથા બહુધા હમેશાં અક્ષરમેળવૃત્ત વાપરનારી સંસ્કૃત ભાષાને તે પ્રકારની જરૂર નથી. માત્રામેળ છન્દો, તથા હેમાં સમાયલા તાલ—એ અંશો ખાસ કરીને છન્દનું નામ મૂકવાની ફરજ પાડે છે. અને તેમ નામ મૂકવામાં મ્હારી મન્દ યુદ્ધિને ન્હાનમ લાગવા જેવું કાંઈ નથી જણાતું. નામ ના લખવાથી અનેકવાર મ્હારી અલ્પ-મતિથી તેા છન્દની ગતિ જ કેટલાક લોકાની રચનામાં પરખાતી નથી, અને અનેકવાર ભ્રમ થાયછે. ઉપર હરિગીત અને શિખરિણી ખંને એક ચરણમાં દૃશ્યમાન થાયછે—પણ તાલભેદે—તે દૃષ્ટાન્ત બતાવ્યાં છે તે ઉપરથી આ ટીકાનું સમર્થન થશે.

શ્લોક ૧ ચરણ ૩. કુહર = શુદ્ધ; રજનિકુહર = રાત્રિનો અંધકારના ઊંડાણવાળો આકાર; અંધકારવાળું આકાશનું ઊંડાણ.

પૂર્વાર્ધ—અંધકારમાં તરતા તારાઓ તે જાણે ભુતાવળ હોય. એમ કલ્પના છે.

શ્લોક ૫—૬.

આ કલ્પના (Carlyle—કારલાઇલ—ના નીચેના વચન જોડે) સરખાવવા જેવી છે:—

“ We emerge from the mane, haste storm-fully across the astonished universe and then return to the mane. O girl, whence ? O heavens, whither ? Sense knows not, faith knows not, only that it is from mystery to mystery.”

‘East and West’ જૂન ૧૯૦૯ ના અંકમાં ગલીબ નામના ઉર્દૂ કવિ વિશેના લેખમાં કારલાઇલનું આ વચન ઉતારેલું છે.)

તેમ જ નીચેનું વચન સરખાવો:—

“ Can our dim intelligence read the secrets of that star-strewn sky ? Does any answer come out of it ? Never any at all, nothing but echoes and fantastic visions.”

(Ryder Haggard’s “She,” Chap. X. Speculations’—P. 119).

આ હુંગડંની વાર્તા જુલાઇ ૧૯૧૦ માં વાંચી તે વખત મહે આ સામ્ય નોંધ્યું. સામ્ય સંપૂર્ણ નથી જ. પરંતુ વિચારનાં બીજ સમાન જેવાં છે.

શ્લોક ૯ ચરણ ૧. પરું = જુડું; દૂર.

શ્લોક ૧૨ ચરણ ૧-૨ તન્ત્રી = તાર. હૃદયરૂપી વાદનો તાર.

મુજ વીણા—મહારા હૃદયરૂપી વીણા.

શ્લોક ૧૩ ચરણ ૧.

દૂક = ધ્રુવડ. સં. ઘૂકઃ-ઘૂકકઃ, પ્રા. ઘુઞ્ઞહો, યુજ. ધ્રુવડ.

ચરણ ૨. તાનભંગ—વિચારના, મનના, તાનમાં, સ્વરમાળામાં,
ભંગ.

ચરણ ૩ તાનવ્રક્ષ્ય—વિચારરૂપી સ્વરના તાનનું લક્ષ્ય.

શ્લોક ૧૫ ચરણ ૩. વિક્રમ-આશમાં—પરાક્રમની આશામાં;
ambition માં.

શ્લોક ૧૮. પૂર્વાર્ધ—મનમાં સારાં કર્મો કરવાના ધરાદા રાખ્યા,
પણ તહેને કૃતિમાં ઉતારાયાં નહિં. આ ભાવાર્થ છે.

ચરણ ૩.—સારા અનુકૂળ પ્રસંગો, સત્કાર્ય વગેરે કરવાના
પ્રસંગો, લાગ, આવીને છટકી ગયા, સર્ચાં.

શ્લોક ૧૯. ચરણ ૩.

પ્રશ્ન ઊડો સુણું—કવિ પોતે જ પ્રશ્ન પૂછે છે એમ નથી, પરંતુ
પોતાના હૃદયમાં ખરું જોતાં ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નો કોઈ હૃદયની પ્હાર
રહેલું અચાત, અદૃષ્ટ, સત્ત્વ પૂછે છે એમ ધ્વનિ છે; તેથી 'પ્રશ્ન
સુણું' કહે છે.

શ્લોક. ૨૦ ચરણ ૪.

પૂષા—સૂર્ય. સૂર્ય અને ઉપાની વૈદિક કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. સૂર્ય

બેટવા જતાં ઉષા હેના આશ્લેષમાંથી છટકી જાયછે; આ કલ્પના સૃષ્ટિના નિત્યના બનાવનું રૂપકરૂપે પ્રતિબિમ્બ જ છે.

“લુજયુગલ લેશે કદોં સતી ?”—એ પૂષા એ સતીને (પવિત્ર ઉષાને) કદી પોતાના લુજમાં લેઈ સકશે ?

શ્લોક ૨૧ ચરણ ૨.

આત્મગૌરવ (self-respect) ધ્રુવડે તજ્યું જણાયછે; કેમકે વારંવાર તરછોડી ચૂપ રાખવા છતાં વગર ખોલાવ્યું વચમાં ખોલેછે.

શ્લોક ૨૨.

આ શ્લોકના વાચ્યાર્થમાં ખીજે વ્યક્ત્યાર્થ સમાયલોછે; નિર્દોષ યુવતી, સ્મિતમય જીવનના ઉંબરામાં રમતી, પાપના દંશથી આત્મવિનાશ પામે—તે કદી પાછી જીવનમાં પ્રકુલ થઈને જશે ?—આ પ્રશ્ન પણ વ્યંજિત છે.

શ્લોક ૨૩ ચરણ ૨.

ભૂતકાળમાં ડુબેલી વાત પાછી ભવિષ્યમાં પ્રગટ નહિં થાય ? ગયેલી વાત પાછી નહિં આવે ? આ અર્થ ઉત્તરાર્ધમાં પાણીનું વહેણ (સ્રોત) પાછું નહિં ફરે ? એ પ્રશ્નમાંના રૂપકમાં બતાવ્યોછે.

શ્લોક ૨૪ ચરણ ૪.

પ્રેમવચન તોડીને મુઘાનો ત્યાગ કર્યા પછી અન્ય સ્થળે ફાંફાં મારવા જાય તે જ ઝાંઝવાંનાં જળ પીવા ગયા બરોબર ગણ્યુંછે.

શ્લોક ૨૫ ચરણ ૪. ધ્રુવડ બોલ્યો.

‘ ધ્રુવડ ’ શબ્દ બહુધા નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે (પક્ષી--
નપુંસકલિંગ ગુજરાતીમાં છે તેથી); પણ પુંલિંગમાં પણ કદી કદી
પ્રયોગ થાય છે; તેથી આ કાવ્યમાં ખંતે લિંગના પ્રયોગ થયા છે.

શ્લોક ૨૬, ચરણ ૧, ૨, ૩.

મુહુરજ્જુલિસંવૃતાધરોષ્ટ્રં
પ્રતિષેધાક્ષરવિકલલામિરામમ્ ।
મુખમંસવિવર્તિ પક્ષ્મલાક્ષ્યાઃ
કથમપ્યુન્નમિતં ન સ્તુમ્બિતં તુ ॥*

એ શકુન્તલા અને દુષ્યન્તના સુન્દર ચિત્રનું સ્મરણ આ
ચંકિતથોથી થશે.

ચરણ છેલ્લું.—

આ ચરણના પહેલા ચરણમાં ધ્રુવડનું વચન—“એ કદા નહિં?”
એમ નીકળે છે; તેના જ નિરાશામય પ્રતિધ્વનિ તરીકે જ આ ચરણ
માંનું વચન—“કદાં નહિં! હા! કદાં નહિં!” એ વચન—કવિના
ઉદ્ગારરૂપે આવ્યું છે. જુદાં અનુવાદ ચિહ્નો (“ ”) માં
એ વચન મૂક્યું છે તે ઉપરથી આ જણાઈ આવશે.

ગૂઢકોકિલા. પૃષ્ઠ ૫૫-૫૮.

‘ ધ્રુવડ ’ કાવ્ય પૂરું કર્યું તે જ વખતે હેના ખીજ ખંડ તરીકે-

* અભિજ્ઞાન શકુન્તલ—અંક ૩ શ્લોક ૨૪.

એ કાવ્યમાં વ્યાપેલા નિરાશાના ભાવના ઉતાર તરીકે—આ કાવ્ય રચવાનો વિચાર થયો; પ્રથમ ચાર શ્લોક રચ્યા; પછી વિચાર ફર્યો; જ્યુદ્ધ જ કાવ્ય પછીથી રચવું એમ ઠરાવ્યું. આમ ૨૭-૨-૧૯૦૭ ને દિવસે ઠરાવ્યું (‘ધ્રુવડ’ કાવ્ય રચાઈ રહ્યું તા. ૨૪-૨-૧૯૦૭ ને રોજ; ‘વસન્ત’ માટે મોકલ્યું તા. ૨-૩-૦૭ ને દિવસે); તે પછી છેક તે વર્ષના ડીસેમ્બરમાં ‘ગૂઢકોકિલા’ કાવ્ય હાથમાં લીધું, અડધું રચ્યું, અને પછી ખીજા વર્ષના જૂનમાં (તા. ૮-૬-૧૯૦૮ ને દિવસે) પૂરું કર્યું. કાંઈક અગમ્ય કારણથી આ કાવ્યની યોજના મૂકેને કચ્છાં સૂધી ગોઠી જ નહિ; “ધ્રુવડ”ના ધ્વનિ લાગટ વાગ્યા કરતા હતાં.

“ધ્રુવડ”માં જેમ ‘કદાઈ નહિ’ ના દુઃખમય સુરો વડે ભાવગીત રચાયુંછે, તેમ આ કાવ્યમાં ઉદ્ધાસમય આશ્વા-ભાવિકાળની આશ્વા—ના રણુકાર છે. “ધ્રુવડ”ના શ્લોક ૫-૬ ની ટીકામાં Ryder Haggard નું વચન ઉતાર્યુંછે; ત્હેના સંધાણુમાંનો નીચેનો ઉતારો આ “ગૂઢકોકિલા” કાવ્યની અન્તર્ગત કલ્પના ઉપર પ્રકાશ આડકતરી રીતે પાડશે:—

“And yet we believe that there is an answer,
and that upon a time a new Dawn will come
blushing down the ways of our enduring night.”
 (“She”—Chap. X, Speculations, P. 119).

શ્લોક ૧—૨.

શ્લોક ૧ ચરણુ ૨. ઉપાનાં તેજસ્વી કિરણો રચાય તે ઉપાનું કેશ સમારવું.

ઉપા, કૃષ્ણપક્ષનો પહરોડનો અર્ધચન્દ્ર (શશિકલા) અને એ શશિકલાની અડોઅડ જણાતો શુક્ર-આ રચના એક સુંદર પ્રભાત-કાળે રત્નાગિરિ જિજ્ઞાના ગુહાગર ગામમાંથી પ્રયાણ કરતે દીઠી હતી; અને તે જ પ્રસંગે નાળિયેરીઓ તથા આંખાના ગીચ બગીચા-માં કોયલ ‘મધુર ગાનસુધા વરસાવતી’ સાંભળી હતી. “ મધ્યરાત્રે કોયલ” વિશે શંકા કાઢનારાઓ કેટલાક એટલી હદ સૂધી ગયાછે કે રાત્રે કોયલ કદી સંભળાય જ નહિ, અને સંભળાય તો ચાંદનીની રાત્રે જ એમ સૃષ્ટિના બનાવનો અનુભવ લીધા વિના જ ઊભેછે! એ વર્ગ વળી આ પ્રસંગ વિશે પણ શકકા કાઢશે કે પહરોડમાં કોયલ સંભળાય નહિ, અને સંભળાય તો ચાંદનીમાં જ ? તો—

જાનન્તિ તે કિમપિ તાન્પ્રતિ નૈષ યત્નઃ

એટલું જ કહેવું બસ છે.

પરંતુ સૃષ્ટિના નિયમનો એક ભંગ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલા આપણા એક સંપ્રદાયમાં જણાયછે, ને હું પણ એ રૂઢિના પ્રવાહમાં તણાયોછું તે નોંધવું જોઈએ. કોકિલ નર હમેશાં ગાયછે, માદા નહિ, છતાં

ત્વાં કામિનો મદનદૂતિમુદાહરન્તિ

એમ પુરૂવ પાસે ઊભાવનાર કવિ કાલિદાસથી માંડીને કવિ-વર્ગમાં માદા જ ગાનારી મનાતી આવીછે; અને હાલ લૌકિક વાણી “કોયલ ઊભી” એમ જ છે. એટલે એ દ્વપણુ રૂઢિને માથે જ નાંખું તો moral cowardice નહિં ગણાય એમ આશા છે. યુરોપમાં ‘નાઇટિંગેલ’ (nightingale)—બુલ્બુલ-વિશે પણ કવિવર્ગમાં આ પ્રકારનો જ ભ્રમ પ્રવર્તેલો છે.

શ્લોક ૩. પૂર્વાર્ધ—ઉપર કહ્યું તેમ શુક અને ચન્દ્રકલા પાસે
પાસે જણાતાં હતાં, તેથી એના લગ્નની કલ્પના આર્હિં કરીછે.

શ્લોક ૫. ચરણ પ. }
શ્લોક ૭. ચરણ પ. } પરભૂત-પરભૂતા-એમ સમઝવું.

(બાકી ઉપર કહ્યું તેમ ગાયછે તે તો નર જ; પરંતુ આરમ્ભ-
થી માઢ સ્વીકારીછે તેથી પરભૂતાનું ટૂંકું પરભૂત લેવાનુછે.)

કૂલ વહેંચનારી, પૃષ્ઠ ૫૯-૬૦.

માનવ જીવનમાં સુખમય ભાવ ભાવના પ્રેરનારી દિવ્ય કૃપા
કે હેવી શક્તિને રૂપક આપી આ કૂલ વહેંચનારી કલ્પીછે. પ્રભુની
દયા એ આ કૂલ વહેંચનારી કહીશું.

કડી ૩. પંક્તિ ૨. ગાલે રમતી ગોળ લહરી— સ્મિત કરતે
ગાલમાં ખાડા પડે તે.

કડી ૫. ઉપર વર્ણવેલાં શિશુનાં સ્મિત, મુગ્ધાનાં પ્રેમસ્મિત,
વિધવાનાં અશ્રુયુક્ત શિશુચુમ્બન, એ સર્વ ઉપર પ્રથમ હક તો વિશ્વ-
પિતાનો જ છે; હેની જ પ્રેમલ, સુન્દર યોજનાનાં એ કુસુમો છે;
અને પછી તે ઉપર માનવજનનો હક છે; તેથી વિશ્વપિતાને ચરણે
અર્પાને પછી જે અવશેષ રહે તે પ્રભુની પ્રસાદીરૂપ વિશ્વના લોકોને
વહેંચાયછે. આ રીતે, તેમ જ સ્વભાવજળે પણ, એ મોંઘાં કૂલ છે.

કોણ કહે સુખ નશ્વર છે ? પૃષ્ઠ ૬૧-૬૨.

“છે માનવીજીવનની ધટમાળ હેવી,
દુઃખપ્રધાન સુખ અદ્ય થકી ભરેલી.”

(શુકતારા—શ્લો. ૧૦, ‘હૃદયવીણા’—પૃ. ૭૭)

એ ક્ષણિક મનોવૃત્તિને શાશ્વત ઉત્તર આપનારી કલ્પના આ કાવ્યમાં છે. દુઃખવાદ (pessimism) જીવનમાં દુઃખની જ વ્યાપકતા જીવેછે, તહેવી એ ક્ષણિક વૃત્તિ નથી; કેમકે ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યુંછે:—

“તો એ કટુત્વ હરતાં સુખબિન્દુયોગે
થાએ જ સભ્ય કંઈ જીવન મૃત્યુલોકે.”

આ સુખબિન્દુ તે સુખસિન્ધુ જ છે એ દર્શાવવાનો હેતુ આ કાવ્યનો છે. સર્વ સુખતું નિદાન પ્રેમ-અચલ, વ્યાપક પ્રેમ-છે. તે પ્રેમ વિરલ સૂક્ષ્મરૂપે સર્વત્ર પસરી રહ્યોછે, તો પછી તહેને પરિણામે સુખ ચિરસ્થાયી જ હોઈ જીવન મનોહર જ લાગતું જોઈએ; સુખ નશ્વર-નાશ પામનારું-છે જ નહિં; (શ્લોક ૧).

આ સુખસિન્ધુ છે. એ સિન્ધુનો અનુભવ જીવનમાર્ગમાં એ સિન્ધુમાંનાં બિન્દુવડે જ મળી સકે, એ બિન્દુઓ:-ક્ષણિક ભાસતું, પણ સંસ્કારદ્વારા ચિરંજીવી, યુગ્મન, પ્રેમભર્યા સ્થિત (દુઃખને સમયે સ્મરણદ્વારા સુખ આપનારાં સ્થિત), ધ્યાદિ આ જીવનમાં ડગલે ડગલે વીણેલાં ફૂલનાં માધુર્ય સલદષ્ટિથી જોનારને તો સ્થિર જ લાગશે. માટે સુખ અવિનાશી જ છે. (શ્લોક ૨, ૩, ૪). એ સુખે

હૃદયમાં ઊંડાં-કનકની પેટીમાં-પૂર્યાંછે; તે સોધી કાઢવા માટે એ પેટી ઉઘાડવાની કનકકૂંચી એક છે; એ કૂંચી તે સુખવાદીતું સલ-દર્શન, એ સુખોને ના જોઈ સકવાથી જૂનાં થયેલાં, એ સુખો સલ-દર્શનથી જડતાં, ફરી નવેરૂપે પ્રાપ્ત થાયછે. (શ્લોક ૫.)

શ્લોક ૩. ચરણ ૨.

‘ધરશે’નો કર્તા સ્નેહી-ઉરો’ (સ્નેહીજનનાં હૃદય), અને કર્મ ‘એ’ (એ સિમત) છે.

સ્થિર—એ ‘ઉરો’નું વિશેષણ નથી; ‘ધરશે’નું ક્રિયાવિશેષણ-છે. સ્થિર ટકી રહે એમ હૃદયો ધારી રાખશે—એમ અર્થ છે.

શ્લોક ૪.

ચરણ ૩ માંનો ‘રસ’ તે ચરણ ૧ માંના ‘અર્મોપાન’ને ઉદ્દેશે-છે, અને ‘સુગન્ધ’ તે ચરણ ૨ માંનાં ‘ફૂલ’ને ઉદ્દેશેછે.

જૂના ધ્વનિ. પૃ. ૬૩.

“Songs my mother taught me” એ ગીતના શબ્દ સ્મરણમાં નથી. પણ કેટલાંક વર્ષ ઉપર વાંચેલા એ ગીતના ભાવની છાયા જે મહારા મન ઉપર પડેલી તહેતું આ આલેખન છે. તેથી ‘છાયા’ નામ વાપર્યુંછે;—ભાષાન્તર અને અનુકરણની વચમાં અટકે-છે માટે.

એકવાર પ્રખ્યાત ગાનારી Madama Albani મુંબાઈમાં concert માં ગાવાની હતી તે વખત હેના પ્રેમીઓમાં આ ગીત હતું. મહેને યાદ આવેછે કે એ ગીત કોક ડેકાણે મહે વાંચ્યું હતું.

અને હેના કરુણ રસમય, આર્દ્ર, ભાવથી મ્હને બહુ અસર થઈ હતી. આ છાયામાં ખીજ કડી અને તે સાથે સંબન્ધ રાખનારો ભાગ (પહેલી કડીનું ઉત્તરાર્ધ) મૂળમાં નથી; મૂળમાં સૂચકતામાં અદ્ભુત રીતે રહેલા ભાવ ઉપરથી મ્હે કલ્પી કાઢ્યો છે.

કડી ૨. પ્રથમ કડીના છેલા ચરણમાં કહેલા ભૂત સમયનું વત્સલતાથી આર્દ્ર ચિત્ર આ કડીમાં છે.

ચરણ ૩. સુરઘટના—સ્વરની (સંગીતના સ્વરોના) ગોઠવણી.

ચરણ ૪. તાલ તે સંગીતનું કૃત્રિમ શુષ્ક ઉપાહ્ગ નહિ પણ હેના રસમાં ભરતી કરનારું તત્ત્વ અને એ રીતે ' તાલમાં રસ સાચવવો ' તે એ શીખવતી.

કડી ૩. પોતાની પુત્રીને એ જ જૂના પ્રેમભર્યા સંસ્કારવાળાં ગીત શીખવતે હૃદયમાં ગૂઢ આંસુ વહેવાનું કારણ એક તો પોતાની મરણ પામેલી માનું સ્નેહમય સ્મરણ, અને ખીજું પોતાની પુત્રી પણ ભાવિમાં પોતાને આમ સંભારશે એ દૂર દર્શનથી થતી ગદ્ગદાવસ્થા-

ત્વહારે અને હૃવે. પૃષ્ઠ ૬૪-૬૮.

આ કાવ્યની ઘટના તથા ભાવ આ પ્રમાણે છે:—

અસાધારણ શાન્તિ અને સૌન્દર્યવાળી સન્ધ્યાને સમયે કવિ એક સિન્ધુકિનારની પર્વતટોચ ઉપર ઊભો રહેલો છે; તે સમયે ત્રિશાળનું ગાન ગાતા સિન્ધુના સ્વરો હૃદયમાં ભરાતાં ભૂત અને વર્તમાન વચ્ચે વિરોધના અનેક પ્રકારો પ્રલક્ષ થાય છે; તે છૂટક છૂટક પાત્રોનાં ગાનરૂપે ઉપરિચિત કરાયાં છે. એ પાત્રો પ્રલક્ષ નથી તેથી

હેમનાં ગાન અશરીર કલાં છે. પ્રથમ પ્રેમવચનોથી છેતરી પછીથી શ્લોકે તજેલી યુવતિનું—‘ત્હેહારે અને હવે’નું ચિત્ર; સંપત્તિ સમયે ખુશામદખોર મિત્રોથી વીંટાયલા અને નિર્ધન થતાં તબીબલા ધનિક નિર્ધનનું ત્હેહારે અને હવેનું ચિત્ર; માનવ માત્રના ખાલ્યના ઉદ્ધાસ અને પ્રૌઢાવસ્થાના ગમ્ભીર ભાવ એ બેનું ‘ત્હેહારે અને હવે’નું ચિત્ર; ધલ્લાદિ પાંચ ચિત્રો નમૂનારૂપે રજૂ કરીને હેવાં અસંખ્ય ગાનોનું એક સમગ્ર મહાન ગાન, એ છૂટક ગાન જે’માં માત્ર એક સ્વરબિન્દુરૂપ બને છે હેવું મહાન ગાન (દરેક છૂટક ગાનને સંવાદ-થી ગૂંથનારું ગાન),—પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલું સમગ્ર સૃષ્ટિમાંના સંવાદનું ગાન પ્રગટ થયેલું બતાવ્યું છે. જીવન અને પ્રકૃતિના સર્વ પ્રસંગો તરફ યોગ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં બધા વિસંવાદી બાસતા અંશોનો પણ સંવાદ પ્રગટ થઈ એક સમગ્ર સુન્દરતાનો સમન્વય જણાય છે એમ તાત્પર્ય છે; માટે જ એ ગાન.

“ગાજી રહું પ્રકૃતિમાં સ્થિર એ સુરીહું.”

(કડી ૧૭, ચરણ ૪.)

શ્લોક ૧. ચરણ ૨.

અસ્ત પામતા સૂર્યનાં કિરણોનો ગોળાકાર ફેલાવ મુગટના આકારનો થાય છે તેથી ‘કિરીટ રચના.’ (કિરીટ = મુગટ).

ઉત્તરાર્ધ—એ કિરણોના વચગાળામાં ગુલાબી અને પિરૌજી રંગનું આકાશ આવી એ રંગના લાંબા પટા હેવા જણાયા કે જલ્લે ચક્ર (પચડા)ના આકારનું મંડળ ના હોય. આરાવલી = આર + આવલી; આરાની હાસ્ય. (અર = આરે (પચડાનો) છે, તેમ આર શબ્દનો પણ એ એક અર્થ છે.)

આ પ્રકારની રચના (શ્લોક ૨ ચ. ૧ માંના શુકતારાસહિતની) પ્રત્યક્ષ મ્હે એક સમયે રત્નાગિરિ જિજ્ઞાના આનકોટ યંદરના કિનારાના ડુંગર ઉપરથી જોઈ હતી. આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ પણ તે સમયે જ થઈ હતી.

શ્લોક ૫ પૂર્વાર્ધ.

ત્વં जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
 त्वं कौमुदी नयनयोः

એ 'ઉત્તરરામચરિત'માંના વચનનીછાયા આ શ્લોકોમાં છે.

ચરણ ૩. ચાટુ = મીઠાં વચન, પછી વિશેષણ તરીકે લઈ મીઠાં વચનવાળાં.

શ્લોક ૬. 'પ્રેમમાં'—એમ કહી તરત સુધારે છે.—'પ્રેમના આભાસમાં'; કેમકે આખરે શઠે તજી તેથી ખરો પ્રેમ મૂળ હતો જ નહિં.

શ્લોક ૬ ચરણ ૪.

હાસે (હાસમાં) પણ ઊંડું (છૂપું ગૂઢ રહેલું) રુદન સાંભળું-છું. જીવનનો અનુભવ જ હેવો છે કે આનન્દ અને શોક એ એ વચ્ચે કેશાંત્ર જેટલું જ અંતર છે. આ ભાવ તો અહિં છે જ; પણ તે ઉપરાંત આનન્દહાસનું દર્શન થવાની સાથે જ આનન્દની અસ્થિરતા અને શોકનો ઘેરો પડદો હેતું ભાન થાય છે, તેથી હાસમાં રુદન સંભળાતું કલ્પું છે.

શ્લોક ૬ ચરણ ૧.

“મયા મોહો લાધી સ્મૃતિ”—આ શ્લોકો ‘ભગવદ્ગીતા’માંના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયાછે:—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લભ્યા ત્વત્પ્રસાદાન્મલાચ્યુત ।

(અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૭૩.)

“મોહ ભાગ્યો, સ્મૃતિ લાધી મહને આપ પ્રસાદથી.”

(રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કૃત ભાષાન્તર.)

લાધી—(સં. લભ્ઘં—પ્રા. લઙ્ઘં—ગુજ. લાધ્યું.) પ્રાપ્ત થઈ.

ચરણ ૨.

પ્રવેશી અંગારે—દુઃખ, જીવનના વિષમ અનુભવ, પશ્ચાત્તાપ ઇત્યાદિ અંગારમાં પેશ્ચીને.

શ્લોક ૧૪, ૧૫.

આ બે શ્લોકના અર્થમાં પ્રથમાભાસે વિરોધ જણાતો નથી. પરંતુ વિરોધ ખરો આ રીતે છે:—ચૈવનકાળમાં (સત્ય દર્શનને અભાવે) જીવનના આઘાત (દુઃખાદિ પ્રસંગો) મળવાની સાથે તે સહન ના થતાં, એ આઘાતના બળને અલુધટતું મહત્ત્વ આપી, હે-માંથી છૂટીને આકાશના તારામાં જઈને જાણે વસવાની ઇચ્છા થતી. હવે પ્રૌઢકાળમાં જીવન અને પરજીવનનાં સંબન્ધનું સત્ય તત્ત્વ-દર્શન થતાં જગતનું વિષમગાન—આઘાત, દુઃખ, ઇત્યાદિ પ્રસંગોની નિષ્કુરતા—ની ખરી કીમત જાણીને એ ગાન વિખરી જાયછે અને નવું દિવ્ય સંગીત વ્યાપી રૂહેછે; અને આ કારણથી મરણાદિકને

બય લુપ્ત થઈ તે તરફ સમદષ્ટિ થાયછે તેથી જ સન્ધ્યા રંગમાં,
ઉડુ (તારા) ગણમાં, અને વ્યોમના કુહરમાં જગજનનીનાં તેડ
સંબળાયછે ને એ તેડાંમાં જનનીના પ્રેમલ સ્વર સંબળાયછે.

શ્લોક ૧૫ ચરણ ૧-૨.

દેનિસનની આ પંક્તિયો સરખાવો:—

Sunset and Evening Star,
And one clear call for me.

શ્લોક ૧૬ ચરણ ૨. ગગન—ગગને (સમમીનો પ્રત્યય 'એ' લુપ્ત.)

સૌન્દર્યની દેવીને. પૃષ્ઠ ૬૯-૭૧.

આ કાવ્ય 'વસન્ત' માટે મોકલતાં પ્રેક્ષકર આશ્ચર્યકરને
લખેલા પત્રમાંથી ઉતારો આપવાથી કાંઈક આ કાવ્યના અન્ત:સ્વરૂપ
ઉપર પ્રકાશ પડશે:—

“I wrote to you yesterday; and this morn-
ing all unexpected my Muse was delivered of
the accompanying poem. I do not send it to—
for declaring whether the new-born one is a
congenital cripple and idiot. If the spirit of
Shelly presided over its conception, none the
less it is a legitimate offspring of my own
Muse. I do not deny that Shelley's hymn to

Asia has something to do with the conception of the poem. But I am also sure it has come out with a single and sudden impulse this morning. But I also feel it is of course infinitely below the exalted idea of Shelley's sublime poem."

સકલ બ્રહ્માણ્ડમાં દિવ્ય સૌન્દર્ય વ્યાપી રહ્યું છે તેની અધિ-દેવી કદપીને તેને સંબોધનરૂપે આ કાવ્ય છે. શેલીના 'પ્રકૃતિના આત્મતત્ત્વ' ("Asia")ને કરેલા સંબોધનકાવ્યને માત્ર પ્રેરક નમૂના રૂપ લઈને આ કાવ્ય સ્વયંભૂ ઊર્મિથી પ્રગટ થયું છે.

આ કાવ્યમાં સૌન્દર્યની દેવીના વ્યાપક જ્યોતિ તરફ સતત દૃષ્ટિ થાય છે; સર્વ સૃષ્ટિમાં એ જ્યોતિનું પૂર અલૌકિક વેગથી વહા કરે છે (કડી ૨); તેનાં થોડાંક જ દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે:—અનન્ત-તાના મેદાનમાં મગડતા બ્રહ્માણ્ડગોળાની પણ પેલી પારથ, અર્થાત્, Space—દિશૂ—ની અસીમ સીમાની બધી બાજુએ (કડી ૩); તેમજ, સર્વ સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલા આકાશ (other)માં ગૂંથાઈ રહેલા અનન્ત અણુરેણુ તેની અંદર પણ (કડી ૪); (અર્થાત્ વિભુ અને અણુ બંને પરિમાણોમાં);—વળી, પ્રકાશ અને અંધકાર બંનેનાં જીવંત જીવંત મુખ્ય સ્વરૂપોમાં;—જેમકે, રાત્રિને ચન્દ્રે ચાંદનીમાં ડુબાડી હોય ત્યાં (કડી ૫), તેમ જ, તારાથી જડેલા અંધકારમાં રહેલા, ને જ્ઞાન્તિમાં આશ્રય લેતા, વિશ્વમાં (કડી ૬);—અને આથી પણ વિશેષ, નિરન્તર પ્રકાશમય સૂર્યલોકમાં (કડી ૭); અને સૃષ્ટિની પૂર્વે રહેલા ગાઢ અંધકારમાં (કડી ૮);—એમ સર્વત્ર આ

સૌન્દર્યની દેવીના જ્યોતિનું પૂર વ્યાપ્યું છે. એ દેવી જીવનનું જીવન છે, હેના વડે જીવન ટકી રહેલું છે, અને સર્વ વિશ્વના તેજની અન્તર્ગત તેજ એ દેવીનું છે. (કડી ૯.)

આ વ્યાપક જ્યોતિના વિશાળ સિન્ધુનું સમગ્ર દર્શન થવા માટે કવિ ઉચ્ચ લાલસા એ રાખે છે કે સૂર્યની સમીપ જતો જણાતો ગરુડ તે મ્હારું વાહન બને અને હેના ઉપર ચઢીને અત્યન્ત ઊંચાણમાંથી આ વ્યાપક ગૂઢ જ્યોતિનું પૂર નિરખું (કડી ૧૦-૧૧).

કડી ૪. અણુરેણુ-અણુની રેણુ (ધૂળ); અર્થાત અણુનો પણ જીણામાં જીણો ભાગ.

કડી ૫. ચરણુ ૩. મન્દ્ર-ગમ્ભીર.

કડી ૬. તારાથી ચમકતા અંધારારૂપી દુકૂલ (વસ્ત્ર)ને ધારીને વિશ્વ શાન્તિને ખોળે (ઉછંગમાં) પડયું હોય ત્યાં એ ગૂઢ પૂર અભંગ (સતત) બહે છે.

કડી ૮.

તમ આસીત્તમસાગૂઢ્ઢમગ્રેષ્પ્રકેતં સલિલં સર્વમા દ્વદમ્ ।
(ઋગ્વેદસંહિતા, અષ્ટક ૮, અધ્યાય ૭, વર્ગ ૧૮, મંડળ ૧૦, અનુવાક ૧૧, સૂક્ત ૧૨૯, ઋચા ૩.)—એ સ્મરણમાં રાખીને આ કડીનાં પ્રથમ બે ચરણો વાંચવાં.

આ કડીમાં સૃષ્ટિના પૂર્વકાળની સ્થિતિને ઉદ્દેશ છે તે જૂતકાળની વાતનો છે, છતાં 'વહે' એ વર્તમાનકાળનું રૂપ પ્રથમદર્શને

અનુચિત લાગશે. પરંતુ સૃષ્ટિ અને લય અનેકાનેક થયાછે ને યશ એમ કહવાના સ્વીકારિયે, તો 'વહે' એ રૂપ નિરન્તર થતા પ્રકાર માટે ખરોખર જ છે. આ કહવાના છોડી દેતાં પણ, અતિ દૂર ભૂત-કાળની તરફ પણ કવિની કહવાનાદૃષ્ટિ આ સમયે પ્રત્યક્ષ દર્શન જેતી હોય તેમ ક્રમણ કરેછે એ અર્થ સૂચવવાને વર્તમાનકાળનું રૂપ યથાર્થ બનેછે.

કડી ૯.

“તું તો જીવનનું જીવન સાચું,” અને “તુજ તેજ વડે વિશ્વ-તેજ” આ બે વચનો શેલીના ‘Hymn to Asia’માંનાં નીચેનાં વચનોનું સ્મરણ કરાવશે:—

“Life of Life! thy lips” etc.

અને

“Lamp of Earth! where'er thou mowest,
Its dim shapos are clad with brightness.

કડી ૧૦. ગરુડ રવિકિરણનો ભક્ષ કરે—એ વચનનું તાત્પર્ય એટલું જ કે ઊંચે સૂર્યની સમીપ જ જાણે એ જાણે એમ લાગે-છે. ચક્રોર ચન્દ્રકિરણનો ભક્ષ કરેછે એ પ્રાચીન કહવાનાના નમૂના ઉપર આ ગરુડના સૂર્યકિરણના ભક્ષની કહવાના રચવાની છૂટ લીધી-છે. ગરુડ = Eagle. ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં મ્હેં eagle એ એકવાર દીઠાંછે.

કડી ૧૧ દીન દાસ-સૌન્દર્યની દેવીનો દીન દાસ.

પ્રેમના સંદેશ કચ્છાં ? પૃષ્ઠ ૭૨-૭૩.

આ કાવ્યમાં યશોધરા અને દયા પ્રેમના નિધાન યુદ્ધદેવ એ પાત્રો માત્ર આધારરૂપે લીધાં છે.

યુદ્ધનો પ્રેમ માનવભતિ ઉપર હતો, છતાં હેતું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કવિત્વદષ્ટિથી આ કાવ્યમાં જીદાં જીદાં ચિહ્નોથી આંક્યું છે.

આ કાવ્યની પ્રેરણા નીચેનું વચન વાંચીને થઈ હતી:—

“ They (i. e. the children) learnt their letters because Sanzo had told them of a great man of old who could write letters on the sky and upon running water. How delightful it would be to paint black strokes on the sky and send honorable love to the Moon Lady, or write upon the river at the coming of the iris bloom ! ”

(From a two-page story—“ The Writing in the Sand ” about a Japanese priest (Buddhistic), in “Black and White,” dated 22nd August 1908.)

કડી ૩-૪. મરણ અને જીવન વચ્ચે, મરણશય્યા ઉપર, રહેલા પતિની સેવા કરતી યુવતિનાં આંસુ-હૃદયમાં ગૂઢ રહેલાં-હેમની સુન્દરતા અને મધુરતાથી કુસુમ બનતાં કદખ્યાં છે.

કડી ૫. ચરણ ૧—ધન્દ્રધનુચ્ચુરખો = ધન્દ્રધનુરૂપી યુરખો.

ચરણ ૩. ઝાંખતી-નું કર્મ 'સ્મિત' અને કર્તા 'સુન્દરી ગિરિ-
દેવી' છે. ઝાંખતી = આછું પ્રગટાવતી.

ચરણ ૩—૪. સુન્દરી ગિરિદેવી-ગિરિદેવી તે સુન્દરી.

કડી ૬ ચરણ ૪.—આંસુ-શોકનાં અને હર્ષનાં બંને સ્થિતિ
વિકલ્પે લઈ સકાયે. ગૂઢા ભાવ શા તે કલ્પનાગમ્ય રહી પ્રસંગાનુસાર
લઈ સકાય.

કડી ૭ ચરણ ૧-૨. નદીમાં શુકનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું તેથી
પોતાના કેશમાં શુકને ગૂંથ્યાની કલ્પના છે.

કડી ૮. શિશુની નિર્દોષતા તથા દિવ્યસ્થાનની સૂચકતાને લીધે
એ મર્ત્યજીવનને સ્વર્ગ સાથે જોડે છે એમ માન્યતા દર્શાવી છે.

આર્તનો પુકાર—૫૪ ૭૪.

આ કાવ્યમાંનું :૩૫૬ 'સમગ્રાય હેતું છે એમ આશા રાખું છું.
સ્પષ્ટતા માટે બતાવું છું: કોઈ કૂવાની ઉપર સુન્દર લલચાવનારી વેલી
(લતા) હોય તેને જોઈને હેનાં ફૂલ લેવા માટે કોઈ મનુષ્ય જાય;
એતવનાર ખીજે હેને રોકે, પરંતુ લતાકુસુમથી લોભાયલો તે ન સાંભળી,
લતાથી ઢંકાયલો કૂવો ન જોઈ સકે માટે અંધ બનીને પગ મૂકતા,
પગ ચૂકીને અંદર પડે; પછી સૂર્યનો પ્રકાશ જોવાને ઉત્સુક બની
અંધકૂપમાંથી બહાર નીકળવા ખૂમો પાડે;—હાવી અવસ્થા ફરિત
(પાપ)ના કૂપમાં પડેલા મનુષ્યની દર્શાવા છે; વિષયસુખની લાલચ
તે લોભન લતા.

અન્ધરૂપ = અંધારો કૂવો.

કડી ૩. પ્રભા નિરખવા માટે ભૂખ્યો; દૃષ્ટિના વિષય માટે રસનેન્દ્રિયજન્ય ભૂખ એ રૂપકમાં જોવાની ધમ્જાની તીવ્રતા સૂચવાય છે. તૃપ્તા પશુ આ સંબન્ધમાં વપરાયછે. પ્રકૃતિના અથવા ધતર સૌન્દર્યનું આનન્દથી દર્શન કરવાને 'પાન' (drinking) થી વર્ણન કરવાનો પ્રચાર સર્વત્ર છે.

“સૌન્દર્ય એ મધુર કેરું કરંત પાન

નેનો વડે તહિં જોભો ભૂલો સર્વ ભાન.”

(કુસુમમાળા, પૃષ્ઠ ૬૯)

“તતુ તહારી ઉપાસમો જન્હાં જોમ્નેડે,

રસના ઘૂંટડા જગ જોતુ ભરે.”

(સ્નેહમુદ્રા, પૃષ્ઠ ૫૮.)

ધસાદિ આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો જડશે.

સંસ્કૃત ધાતુ મુજ્જ નો પ્રથમ અર્થ 'પાવું' એ છે, અને સુખનેદ આસ્વાદ કરવો, ભોગવવું, એ અર્થ પછીથી આવેછે તે વાત અહિં ધ્યાન ખેંચનારી છે.

માનવનાં પાંચ ધન્દ્રિયોમાં સર્વથી તીવ્ર રસનેન્દ્રિય છે; નહાતું આળક નવી વસ્તુ હાયમાં લેતાં તરત તે મ્હોમાં મૂકેછે, તે એ કારણથીજ કે realization (પદાર્થના વસ્તુસ્વરૂપનો અનુભવ) એ રીતે જ એ સખળ પ્રકારે કરી સકેછે; આ રિચિતિ રસનેન્દ્રિયની ખીજ ધન્દ્રિયશક્તિ કરતાં તીવ્રતાનું સૂચક પ્રમાણ્ય છે.

ૂતન વર્ષ—૫૪ ૭૫-૭૬.

‘શુન્દરાતી પંચ’ ના દીવાળીના અંક માટે આ કાવ્ય તા. ૨૨-૯-૧૯૦૯ ને રોજ રચ્યું હતું.

આ ગરબીમાં સાખીનું મિશ્રણ નવીન કર્યું છે. હાતાં મિશ્રણો હાલ પ્રચારમાં બહુ છે એટલે કોઇને મુશ્કેલી નહિ પડે.

એસતા વર્ષ ઉપર અભિનન્દન, પ્રોત્સાહન, ઇલાદિ આ કાવ્ય-માં છે.

કડી ૧. પંક્તિ ૨. ગાઓ—અહિં ‘ઓ’ ટૂંકાવાય છે. (એ જ પ્રમાણે કડી ૭ પંક્તિ ૨ માંના ‘ગાઓ’ શબ્દમાં પણ છે). ‘માવ’ એમ લખ્યું હોત તો આ ખુલાસો આપવો ના પડત; પરંતુ એ રૂપ પરિચિત બહુ નથી.

પંક્તિ ૪. દિવ્ય વાદ્ય—પૃથ્વી ઉપરનાં વાદ્યોના માધુર્યના ઉત્કર્ષ માટે ‘દિવ્ય’ વિશેષણ નથી લગાડ્યું, પરંતુ ખરેખરાં દિવ્ય લોકનાં વાદ્ય સંભળાતાં કહ્યાં છે. અસાધારણ આનન્દપ્રસંગે સૃષ્ટિમાં પસરેલા સૌન્દર્યની પછાડી નિગૂઢ એ વાદ્યના સ્વર રહેલા બાસે છે.

કડી ૨. “વાગે અનુપમ વાંસળી”—ઇલાદિ.

આ કહ્યના વાંચીને રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના ડીસે-મ્બર ૧૯૧૧ માં પ્રગટ થયેલા, અનુપમ સૌન્દર્યવાળા, એક કાવ્ય-માંની એક કડી સ્મરણમાં આવ્યા વિના નહિ રહે:—

“જામ્યો છે એ મહારાસ, વાગે વેણુ સનાતન;

સુણે છે ઘણલીનાં તે, રમે ત્હેમાં હરિજન.”

(“રાજરાજેન્દ્રને”, ખંડ ૫ મો, શ્લોક છેલ્લો.)

રા. ન્હાનાલાલની આ પંક્તિઓમાં ભવ્યતાની છાયા છે, ત્હારે મ્હારી આ સાખીમાં ભવ્યતાની ભાવના સૌન્દર્યના ઢોળમાં ઢંકાઈ ગઈ છે.

કડી ૪. રજની કાળી ગઈ, ઉધા હાસ કરતી આવી, ધસાદિ ચિત્ર પ્રકૃતિના પ્રભાતનું તો છે જ; પણ હેમાં આપણા દેશની અધમ દશાની રજની ગઈ-જવા માંડી છે, અને ઉદયની ઉધાનો ઝળકાટ કાંઈક થવા લાગ્યો છે, તો એ ઉધાના રાસમાં તાલ મેળવો, એ ઉદયને અનુકૂળ વર્તન, વિક્રમ, કરો, —એમ અર્થ પણ વ્યક્ત્ય રહેલો છે.

કડી ૫ પંક્તિ ૨. ‘પ્રેરે’—નો કર્તા છેલ્લી પંક્તિમાંનો ‘સુરો’ એ શબ્દ છે.

કડી ૬. પંક્તિ ૪.

કડી ૧ માં દિવ્ય વાદ્ય ‘હૂર, હૂર’ વાગતાં સંભળાતાં કહ્યાં છે (ઉદ્દ્યોધનના આરમ્ભને એ સ્થિતિ અનુકૂળ છે); તે આ કડીમાં ‘ઓ સમીપ આવ્યાં’ એમ વચમાં આવેલા વર્ણનના ક્રમોના અનુભવ પછી સુધટિત અને છે.

અણુકરમાયાં ફૂલ.—૫૪ ૭૬-૭૮.

વર્ષગાંઠયની ભેટ તરીકે આ કાવ્ય રચેલું છે. પ્રેમની સર્વ અવ-

સ્થામાં વ્યાપકતા, જીવનમાળામાં સુવર્ણસૂત્રરૂપે સ્થિતિ, અહિં દર્શાવતાં તે તે અવસ્થામાંના સ્વરૂપભેદ પણ સ્પષ્ટવ્યાજે. મુગ્ધાવસ્થામાં કુસુમરૂપે, પૂર્ણયૌવનમાં અમૃતરૂપે, પ્રૌઢવયમાં એ કુસુમને એ અમૃતવડે છાંટી નવી તાજગી આપનાર પ્રભાવરૂપે,—આમ ત્રણે અવસ્થામાં પ્રેમની શુભ પ્રવૃત્તિ દર્શાવી છે.

શ્લોક ૪-૫. પ્રૌઢાવસ્થાની ગમ્ભીર તેમ જ વિચારમય સ્થિતિ શ્લોક ૪ માં સૂચિત છે અને શ્લોક ૫ માં કુસુમની વૃદ્ધિ મુગ્ધાવસ્થાના સંસ્કાર જગવી ઘેરાં આન પ્રૌઢાવસ્થાના સ્વરૂપે અનુરણન કરે છે.

શૂન્યહૃદય મુગ્ધા. પૃષ્ઠ ૭૮.

બાબૂ જ્યોતિરિન્દ્રનાથના ‘અશ્રુમતી નાટક’માં (બંગાળીમાં) બાબૂ સ્વૈન્દ્રનાથનાં એ ગીત છે જેમાંના એકનું ભાષાન્તર કરી ન્દ્રનાથજી હેમચન્દ્રના એ નાટકના ભાષાન્તરમાં મૂકેલું આ કાવ્ય છે. મૂળ ગીતની ચાલ જુદી જ તરેહની છે. આ ગીતની ચાલ મ્હેં જુદા નમૂના ઉપર ચોજી છે. કાવ્યનું મથાળું મ્હેં આ સંગ્રહમાં મૂકતે જોડ્યું છે.

કડી ૨. પંક્તિ ૨.

સુગન્ધની ઢગલીઓ—સુગન્ધમય કુસુમની ઢગલીઓ; સુગન્ધ એ પ્રધાનશુભની તીવ્રતાની વ્યંજના આ લક્ષણાથી યાય છે.

કડી ૪. પંક્તિ ૧.

આ મુખચંદ—હારો મુખચંદ.

કડી ૫. પંક્તિ ૧. કુંજ-કુંજમાં. (સપ્તમીનો પ્રલય 'ઐ' લુપ્ત.)

ખીલી—ખીલેલી.

ગાપીઓનું સંમેલન. ૫૪ ૭૯-૮૦.

આ ગીત પણ “અશ્રુમતી”માંથી છે.—આ ગીતના આંતર પ્રત્યેક જુદા જુદા રાગમાં ગાવાથી ચારુતા આવેછે; આંતરો ૧ લો ખમાચમાં, ૨ જો બિહાગમાં, ૩ જો કલ્યાણમાં, ૪ થો સોરઠમાં, અને ૫ મો ખમાચમાં—આમ યોજના મહારા બન્ધુ રા. કૃષ્ણરાવે રસિક રીતે કરીછે. ગીતનું નામ આ સંગ્રહ માટે મ્હું પાડ્યુંછે.

કડી ૧. ચરણ ૧. નીલ વાસ-કાળાં લૂગડાં, વાસ-વાસસ્-વાસ: ઉપરથી. રાત્રિયે અભિસારિકા અન્ધકારમાં ગૂઢ રહી સકે માટે કાળાં વસ્ત્ર સ્વીકારાયછે. પરંતુ આ ગીતમાં તો અજવાળી રાત્યનું વર્ણન છે, તેથી શ્વેત વસન જોષ્ટતાં હતાં. પરંતુ મૂળમાં ‘નીલ’ છે તેથી કાયમ રાખ્યુંછે. બાકી-ધારી ચારુ શ્વેત વાસ-ઐમ કરી સકાત ખરું.

ચરણ ૨.—રાસ = રાશિ, ઢગલો.

હૃદય-હૃદયમાં (સપ્તમીનો પ્રલય 'ઐ' લુપ્ત.) પ્રણય = પ્રેમ; પ્રેમના કુસુમનો ઢગલો હૃદયમાં (ધારીને-પ્રથમ ચરણમાંથી અધ્યાહત; અથવા ધારી-નું કર્મ એક વાક્યમાં જ લેવું.)

ચરણ ૩. હરિણનેત્ર—૦ નેત્રમાં (સપ્તમીનો પ્રલય 'ઐ' લુપ્ત.) આ પણ પ્રથમ ચરણના ‘ધારી’નું કર્મ.

કડી ૨. 'ઢાળે'—એ ત્રણે ચરણુમાં 'ળે'ની એક માત્રા કરીને બોલવાની જરૂર છે.

ચરણુ ૨—સુરવસાર—સુન્દર રવ (અવાજ)નો સાર (તત્ત્વરૂપ અંશ); મધુર અવાજનું પણ અન્તરતત્ત્વ-સાર-તે વિશેષ મધુર હોય.

ચરણુ ૪. રજતશી—રૂપા જેવી.

કડી ૩. ચરણુ ૨.—અયુત = દસહજાર.

ચરણુ-૩. પુંજ = ઢગલો.

ચરણુ ૪.—બકુલ = બોરસલી; (સં. બકુલસરી = બકુલની માળા, પ્રા. બહલસરી, —અવાન્તરક્રમ:-બોલસરી, (વ્યત્પય યદ્)-બોરસલી. મરાઠીમાં બોરસલીને બકુલ જ કહેછે; કચ્છમાં બોલસરી કહેછે; 'માલતી માધવ' નાટકમાં બકુલની માળા ધણા દિવસ સૂધી તાજ રહીછે, :તે બોરસલીના ખાસ ગુણને લીધે જ. આમ છતાં રા. બળવંતરાય કલ્યાણ ઠાકોરે પોતાના શાકુન્તલ નાટકના ભાષાન્તરના કોશમાં બકુલ = કેસુડો-એમ આપેલું જેઈ આશ્ચર્ય લાગેછે.

યૃથી = જૂઠું; જાતિ = જાઈ.

કડી ૪. ચરણુ ૩.—અમૃતસદન = અમૃતનું ઘર. (વદન = સુખ-નું વિશેષણ).

વદનઘાય = સુખની ઘાયા (= કાન્તિ).

ચરણ ૪. (મુખકાન્તિ) ચન્દ્રને નિન્દેછે, અર્થાત્ ચન્દ્ર કરતાં ચંદ્રિયાતી છે.

કડી ૫. ચરણ ૪.—ભાનુસિંહ—‘રવીન્દ્ર’ એ નામનું રૂપાન્તર આખૂ રવીન્દ્રનાથે જાણી જોઈને કરેલું છે.

કિસા ગોતમી. પૃષ્ઠ ૮૧-૮૭.

આ આખ્યાન યુદ્ધચરિતનો એક ભાગ છે. યુદ્ધની parables (દષ્ટાન્તકથા) માં એક કિસા ગોતમીની parable છે. કાવ્યમાંથી કથા સમજાઈ આવે એમ છે. “Light of Asia” નામે Edwin Arnold નું યુદ્ધચરિતનું મહાકાવ્ય અંગ્રેજીમાં છે તેમાંથી આ કથા ભાગનું ભાષાન્તર આ કરેલું છે. (“જન્મજ્યોતિ” નામથી આખા કાવ્યનું ભાષાન્તર કરી પ્રગટ કરવાનો મનોરથ લાંબા કાળથી છે.) આ સ્થિતિ ઉપરથી આ કાવ્યનો આરંભ પાછલી વાર્તાના સંધાનમાં હોય એમ જણાય છે તેનું સમાધાન મળશે.

કડી ૧.—સાથ.—સિદ્ધાર્થ રાજસુખ, પત્નીપુત્ર, સર્વ તજીને નીકળી ચાલ્યા પછી હજી યુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જ, પરંતુ તપ-શ્રયા આરંભ્યા પછી, રસ્તામાં જતાં કેટલાક ભરવાડ ઘેટાં બકરાં લઈને—યજ્ઞ માટે વધાર્યે લઈને—જતા હતા તે હેને મળ્યા, તેની સાથે એ જતો હતો; તેથી ‘સાથ.’

કડી ૬ તથા ૧૮-૨૭.—પહેલે દિવસે કિસાગોતમી સિદ્ધાર્થ પાસે બાળક માટે ઔષધ માગવા ગઈ હતી તે વૃત્તાન્ત કિસા ગોતમીના મુખથી જ કહેવડાવ્યો છે.

કડી ૭-૯. કિસાગોતમીની parable માં મૂળમાં સર્પદંશનો વૃતાન્ત જણાતો નથી. એડવિન આર્નોલ્ડનો એ ઉમેરો હશે.

કડી ૧૨.—‘મ્હેં ગુમાવાએ’ = મ્હારાથી ગુમાવાય. પ્રેમાનન્દના સમયની વ્યાકરણરચના આ છે. જણાવે જ સ્વીકારી છે.

કડી ૧૩. મોદને—મોદ = આનન્દ; આનન્દને.

કડી ૧૭-૧૮. પુષ્પાત્મા, ઋષિજન.—તે સિદ્ધાર્થને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે.

કડી ૧૯. મૃત્યુ તે અનિલ અને જીવિત તે દીપ-એમ રૂપક-બીજ છે.

પ્રગટાવવા-અહિં પ્રગટાવવા-એમ ‘વ’ ઉપર તાલ મૂકીને બોલવાનું છે.

કડી ૨૧. પટકૂળ-લુગડાનો છેડો, પાલવ. સં. પટ અથવા પટ્ટ = લુગડું + કુલ = આગલ્યો છેડો.

આમ વ્યુત્પત્તિ હશે? પટકુલ કે પટ્ટકૂલ એમ શબ્દ સંસ્કૃતમાં જણાતો નથી. પટ્ટકૂલ ઉપરથી કાંઈ વ્યુત્પત્તિ કાઢે છે. સં. પટોલં ઉપરથી ગુજ. પટોળું છે; તે પટ્ટકૂલ શબ્દ હોય તો તે ઉપરથી રૂપાન્તર હોય ?

પ્રેમાનન્દે “અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે ફાડયું છે પટકૂળ રે.” એમ આ શબ્દ નળાખ્યાનમાં વાપર્યો છે (બૃહત્કાવ્યદોહન, મન્થ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૧૧).

લગી લગી—નમી નમી. જૂનાં કાવ્યોમાં આ શબ્દ વિશેષ
જોવામાં આવેછે:—

“પમ્હાનીથી હાર્યો અળતો, રહે અખળાને પાગે લળતો.”

(ત્રેમાનન્દકૃત નળાખ્યાન, બૃહત્કાવ્યદોહન, અન્થ ૧ લો,
પૃષ્ઠ ૧૨૧.)

“બાપ તે લળો લળો પૂછે કે દોંવડી ક્યાં ગઈરે.”

(નાગરમાં ગવાતાં ગીતમાંનું એક ગીત.)

કડી ૨૫. ‘વૈદ્યે કહ્યું ઔષધ લાવતા.’—consulting phyic-
ian સલાહ આપનાર વૈદ્ય અને apothecary ઔષધ આપ-
નાર ગાંધી એ એ જીદા જીદા ધંધા પ્રાચીનકાળથી જ હશે. અથવા
પ્રાચીનકાળમાં વૈદ્યનો નિષ્કામ ધંધો હોવાનું આ ચિહ્ન હશે.

કડી ૨૯. ઉટજ = ઝૂંપડું.

કડી ૩૧. રાઈ કાળી—વગર છડેલી રાઈ કાળી જ હોય.

કરમ્યું ફૂલ ખીલવું—મહાત્માને ઔષધ આપું અને એ મહારા
બાળકને જીવાડે માટે—કરમાયલું ફૂલ ખીલવું—એમ.

કડી ૩૨. ઉત્તરાઈ.

ધનમત્ત ધનિકોની રંક ઉપર ઠયા નથી હોતી તે સ્થિતિ ઉપર
આ કટાક્ષ છે; અને જાતિ અનુભવથી રંકને રંક ઉપર સમભાવ
આવે એ પશુ તરવ છે.

કડી ૩૩. બાળચાકરમાં—બાળકમાં અથવા ચાકરમાં (થી કોઈ).

કડી ૩૯. સત્યવિવેક--સત્ય તત્ત્વનો વિવેક, વિવેચન, બેદરદર્શન.

કડી. ૪૪. અમૃત-અહિં 'અ' લંબાવવો પડશે. (પશુ 'મૃ'-ને સંયુક્તાક્ષર માનવાનો ભ્રમ કરીને અ થડકાવીને નહિં.)

કડી ૪૪-૪૫. એ ખેનું યુગ્મક છે. 'હૃદયશ્યાપર સૂતો'-એમ અ-વચ છે.

કડી ૪૬-૪૭. યુગ્મક છે.

કડી ૪૮-૫૦.

સિદ્ધાર્થના સાથમાંના બરવાડ ઘેટાં બકરાંને યજ્ઞમાં વધાર્યું લઘ જતા હતા તેની ઉપમા અહિં મનુષ્યની સ્થિતિ માટે આપી છે.

બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં જન્મનું કારણુ કર્મ કહ્યું છે; જીવનને વળગી રહેવાનાં કારણુ અનેક છે, હેને સંયોજન અથવા ઉપાદાન કહ્યાં છે. આ સર્વ દુઃખ અને હેના શમન માટે લાંબું વિવેચન અહિં અ-સ્થાને છે. પરંતુ સાર આ છે:-

૧. જીવન તે દુઃખ છે; ૨. તળહા (તૃષ્ણા)-એ માનવરાગ તે સતત જીવનનું કારણુ છે; ૩. માનવરાગનો લોપ કર્યાથી જીવન લુપ્ત થાય; અને ૪ પવિત્ર જીવનથી રાગનો લોપ સધાય. આ ચાર સત્યનાં ટૂંકામાં નામ **તુક્લ, સમુદ્ધો, નિરોધો, અને મગ્ગો (માર્ગઃ)** એ છે.

આ દુઃખ (curse)નું ગૂઢ સત્ય હજી સિદ્ધાર્થને જડ્યું નહોતું, પણ હેનો પૂર્વાભાસ થયો હતો તેથી આ વચનમાં કાંઈક પૂર્વઅભાયા આવી છે.

પશુને યતુમાં લઈ જાયછે, તેમ આ દુઃખ અને જીવનનું મૂળ મનુષ્યને મરણ, જન્મ એ ઘટમાળ તરફ લઈ જાયછે.

જેમ આ મૂક પશુયુથને રમ્યકુસુમ અને તૃણભૂમિ ઝોળંગાવીને બલિસ્થાને પશુના નાથ ધૂમીને હાકી લઈ જાયછે તેમ, તે તીવ્ર દુઃખ મનુજટોળાંને મહાબલિસ્થાનમાં પહોચાડે (છે;)—આમ અનવય છે.

જન્મ સાથે જડયું—આ ભાગ મૂળમાં નથી. પરંતુ ઐક્ય સિક્ધાન્તમાંથી ફલિત વિચાર જોડયોછે. જન્મ થયો તે સાથે જ નિર્વાણસિક્ધિનો માર્ગ ના સેવે તો—જીવનરૂપી દુઃખ જોડાયલું જ છે. એ જ મહાબલિસ્થાન.

રાજ્યારોહણ. પૃષ્ઠ ૮૮-૮૯.

રાજ્ય જોઈ પાંચમાએ ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં દિલ્હીમાં આવી રાજ્યારોહણ જાહેર કરવાનો દરખાસ્ત ભર્યો તે ઉત્સવ નિમિત્તે “યુજરાતી પંચ”ના દોરોનેશ્વર અંક માટે આ કાવ્ય રચ્યું હતું.

શ્લોક ૧. ચરણ ૪.

દદા દિલ્હી.—અધા ફેરફારો—રાજ્યોના થયા છતાં સ્થિર રહેતી તેથી દદા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ ‘દિલ્હી’ નામની વ્યુત્પત્તિ ‘દદા’ ઉપરથી કાઢેછે, (‘વાગ્ધ્યાપાર’ નામના હેમના નિબંધનું પૃષ્ઠ ૨૦ જુવો). ઈ. સ. પૂર્વે પ્રથમ સૈકાના મધ્ય ભાગના સમયે દિલ્હી નામ પ્રથમ નગરે પડેછે. (એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા)

શ્લોક ૨. ચરણ ૩.

નિર્વાણ—ઐક્ય સિક્ધાન્તનો અર્થ દદા રૂપે લેવાનો નથી. નિર્વાણ એટલે લુપ્ત થઈ જવું એટલું જ અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે.

શ્લોક ૩. ચરણ ૧.

તોમાર અથવા તુવાર વંશની સ્થાપના અનંગપાળે ઈ. સ. ૭૩૬ માં કરી. (એનસાઇકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા પ્રમાણે આ સાલ છે; ટોડ ઈ. સ. ૭૯૨ માં અનંગપાળે દિલ્હી ફરી બંધાવ્યાનું લખે છે.)

શ્લોક ૪-૫.

ઉપર કહેલા તુવાર વંશનો છેલ્લો રાજા (વંશપ્રવર્તક અનંગપાળથી ૨૦ મો રાજા) અનંગપાળ ૨ જે થયો. તેનો ઈ. સ. ૧૧૫૧ ના શુભારમાં અજમેરના ચૌહાણ રાજા વીસલદેવે પરાજય કર્યો; પરંતુ અનંગપાળની પુત્રી વીસલદેવના પુત્ર જેડે લગ્ન સંબંધમાં જેડીને બંને વંશ સલાહથી જેડાયા. આ સંબંધથી જન્મેલો રાજા પૃથુરાજ* (જેને ઈ. સ. ૧૧૬૪ માં દિલ્હીની ગાદી મળી) તે દિલ્હીનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા હતો. ઘોરનો મહમ્મદ (મહમ્મદ ઘોરી) ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો; તરત નિષ્ફળ ગયો; પણ બે વરસ પછી પાછો આવ્યો. પૃથુરાજને હરાવી મારી નાંખ્યો. ત્હારથી દિલ્હી મુસલમાન શહાનશહાતનું સ્થાનક બન્યું.

પૃથુરાજ જેવો રણશૂર હતો તેવો જ અન્ત:પુરના વિલાસમાં ચક્રચૂર હતો; તેથી “ વીર અને શૂંગાર રસોનો નાયક ” કહેા છે (શ્લોક ૪ ચરણ ૧-૨).

* ટોડ કહે છે:—રજપૂતોમાં પુરુષ સંતતિને જ વારસો મળવાનો રિવાજ છે તેની વિરુદ્ધ અનંગપાળ બીજાએ પોતાને પુરુષ સંતાન ન હોવાથી પોતાની પુત્રીના પુત્ર પૃથુરાજને ગાદી સોંપી.

ચંદ કવિના “ પૃથુરાજરાસા ” નામના હિન્દી મહાકાવ્યમાં પૃથુરાજનો વૃતાન્ત અને કીર્તિ અમર થયાં છે. (ઐતિહાસિક ભાગ અને કલ્પિત કથા મિશ્ર છે). માટે

“ચંદ કવિએ ગાયો પ્રેમે રસની રેલ મચાવીને.”

(શ્લોક ૪ ઉત્તરાર્ધ.)

(મેવાડની સ્ટેટ કાઉન્સિલના મેમ્બર અને રાજકવિ કવિરાજ શ્યામજીદાસ, M. B. A. S. તું નામ પ્રસિદ્ધ છે. હેમણે “ પૃથુ-રાજ રાસા ” ચંદ કવિને નામે ચઢાવી દીધેલું હેની પછી ઘણા સૈકાને અંતરે થયેલા કોઈ રજપૂતાણાના કોઠારિયા અથવા બેડલા ચુહાણ કુટુંબના બાટે રચેલું બનાવટી કાવ્ય છે, એમ પ્રમાણે બતાવી સિદ્ધ કર્યું છે. એ લેખનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol LV. Part I A. D. 1886, No. 1, માં પૃષ્ઠ ૫—૬૫ માં પ્રગટ થયું છે. પરંતુ અહિં ચંદના નામને સ્વીકારી આપણે ચાલવાને બાધ નથી.)

શ્લોક ૫ ચરણ ૨.

સંયુક્તાનું નામ પૃથુરાજની પ્રિય રાણી તરીકે જેને જાણીતું ના હોય તેણે ભીમરાવ ભોગાનાથકૃત ‘પૃથુરાજરાસા’ વાંચવું.

ચરણ ૩ જેતા = જીતનાર.

શ્લોક ૮—ચરણ ૪.

સમ્રાટ—(સમ્રાજ્ઞ-સમ્રાટ-ગુજરાતીમાં અન્ત્ય વ્યંજન આખે મૂકી-સમ્રાટ) = શહાનશાહ; ચક્રવર્તી રાજ.

શ્લોક ૧૪-૧૫ માં દ્વિલ્હીના દરબારમાં ચવાની ધામધૂમવાળી રચનાની કલ્પના છે.

શ્લોક ૧૭-ચરણ ૧.

‘પરંતુ’—શ્લોક ૧૬ ના પૂર્વાર્ધના વાક્ય (‘સ્વપ્રસૃષ્ટિસમ સર્વ રચના એહ જશે ઊડી’ એ વાક્ય) અને આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધના વાક્ય (“દયાનીતિ ત્હારી શાશ્વત થતી ” એ વાક્ય) ની વચ્ચે વિરોધ આ ‘પરંતુ’ શબ્દથી જણાવાયછે. શ્લોક ૧૬ ના ઉત્તરાર્ધનું વાક્ય તો કાઉંસમાં મૂક્યા જેવું જ ગણવાનું છે.

ચરણ ૩. ખરી કૂંચી-સમભાવ, sympathy, પ્રેમની કૂંચી, તે ખરી કૂંચી. આ કોઇ ઠેકાણે શબ્દથી કહી બતાવી નથી. પરંતુ હૃદયની કૂંચી તે તો પ્રેમ જ એ સત્ય સ્પષ્ટવત્ છે તેથી જણાઈ આવશે. રાજા જોર્જ પ્રથમ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે મુસાફરીએ હિન્દુસ્તાનમાં ફરી રહ્યા પછી એક ભાષણમાં આ sympathy-ના તત્ત્વ ઉપર અને હેની રાજ્યતંત્રમાં ઊનના વિશે બોલ્યા હતા. તેથી આ હેમને વિશે ખાસ વચન છે; “ખરી કૂંચી લાધી” તે.

શ્લોક ૧૮.

એ sympathy ના પ્રતિધ્વનિમાં-પરિણામરૂપે-પ્રભજનના પ્રત્યેક હૃદયમાં મૂળ ધાલીને પ્રેમરૂપી વડ સ્થાયી રહેશે.

ચરણ ૪. છાયા-એ પ્રેમવડલાની છાયામાં.

શ્રવન. પૃષ્ઠ ૯૨.

અંગ્રેજી કવિ બ્યારનાના Don Juan કાવ્યના Canto xv, stanza 99 નું આ ભાષાન્તર છે. એ પંક્તિયો નીચે પ્રમાણે છે:—

Between two worlds life hovers like a star
Twixt night and morn upon the horizon's verge.
How little do we know that which we are ?
How less what we may be ! The eternal surge
Of time and tide rolls on, and bears afar
Our bubbles: as the old burst, new emerge,
Lashed from the foam of Ages; while the graves
Of empires heave but like some passing waves.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં જન્યુઆરીના આરમ્ભમાં પ્રો. આણંદશંકર ધ્રુવે મહત્તે આ કાવ્ય આપીને ભાષાન્તર કરવાનું કહેલું તેથી પ્રેર-
ઈને આ ભાષાન્તર થયું છે.

કડી ૧. રજનિ-ઉષા—રજનિ અને ઉષા (હન્ક સમાસ).

ઉભય-લોક-ઉપકંઠ—ઉભય લોકના ઉપકંઠ ઉપર. (ષષ્ટોત્પુરુષ સમાસ); સપ્તમીનો પ્રત્યય ‘એ’ લુપ્ત; ઉપકંઠે—નું ઉપકંઠ.

કડી ૨. ‘ભાવિ વિશે વર્ણો વિશેષ ક્ષાંક્ષાં’—વર્તમાન સ્વરૂપ વિશે તેા અજ્ઞાન છે જ, પણ તેથી વિશેષ ભાવિ વિશે છે.

“લઘ્નિજ પટ ઉભરાતો”—પટ = જળના પ્રવાહનો વિસ્તાર. નદીનો, સાગરનો, પટ. તેમ કાળરૂપી મહાસિન્ધુ પોતાનો ઉભરાતો પટ લઘને વહે જાય છે.

કડી ૩.—ચરણ ૧-૨.

માનવ યુદ્ધ્યુદને (મનુષ્યરૂપી પરપોટાને) એ કાળને ઉદ્ધિ સમુદ્ર) લઈ જાયછે. 'લઈ જતો'નું કર્મ 'માનવયુદ્ધ્યુઃ.'

ચરણ ૩-૬. જમાનાઓની (જમાનાઓરૂપી) ફેનિલ (રીથુ-વાળી) ઉલ્લ (રમત કરતી) હોલ્ય પછડાઈ રહે, પછડાય, તે વખતે જૂના યુદ્ધ્યુદ ફૂટી જાયછે અને ખીજ નવીન રંગના યુદ્ધ્યુદ ઊગી નીકળેછે. સમુદ્રની હોલ્ય પછડાય તે વખતે પરપોટા કેટલાક ભાગી જાય, ખીજ નવા ઉત્પન્ન થાય, તે રીતે જમાના બદલાતાં કોઈ મનુષ્યો મરી જાયછે, કોઈ નવા જન્મે છે—એમ રૂપકનો અર્થ છે.

કડી ૪.

લઘુલ્હેર—લઘુ (= હલકી) લ્હેરવાળાં. (બહુવ્રીહિ સમાસ.)
અને એ અસીમસિન્ધુમાં સહજ સરતા (બહેતા) લઘુલ્હેર (હલકા) તરંગ (મેળ)ની પેઠે, વિનાશમાં પડી ગયેલાં મહોટા રાજ્યોનાં ખંડેર ઊછળેછે;—આમ અન્વય છે.

ગોવર્ધનલાઈ. પૃષ્ઠ ૯૩-૯૪.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ આધવરામ ત્રિપાઠીના અવસાન પછી આ કાવ્ય "સમાલોચક"ના 'ગોવર્ધન સ્મારક અંક' માટે મહેં રચ્યું હતું. આ કાવ્યમાં રહેલા વિચાર કલ્પના ઇલાદિ ઉપર કાંઈક સૂચક પ્રકાશ પાડવા માટે 'વસન્ત'ના ગોવર્ધનરામના સ્મારક અંકમાં આપેલા અક્ષરા લેખમાંથી અન્તભાગનો ઉતારો આપુંછું:—

“એ ગમ્ભીરનાદી, શાન્ત સાગરનો નાદ એકાએક અંધ પડ્યો-
છે. પણ હેનો ધ્વનિ મહારા હૃદયને ઘેરી લેતો કાયમ લાગે છે.
કેશરિજ, અને કાંઈક આડનિંગની પેઠે, ગોવર્ધનભાષ મહને હમેશાં
સાગરનું સ્મરણુ આપે છે; તોફાની, પ્રચંડ તરંગ ઉછાળનારો, સાગર
નહિં; પણ શાન્ત ગાન ગાતો, પ્રભાતના અન્ધકારમાં ઘેરાં પ્રભાતિયાં
ગાતો, રાત્રિના ચમકતા અંધારામાં ઊંડા ભાવ ઉઠીપતો, સાગર.

“અહિં અલારે સાગરકિનારે એક મકાનમાં બેઠો બેઠો હું
આ લેખ લખું છું. સાગરનું સનાતન ગાન રાત્રિની ઊંડી શાન્તિમાં
સંવાદી રીતે ગૂંથાઈ ગયું છે; તારાજડિત આકાશથી તે દોસ્દોરસના
પ્રકાશથી ચમકતા તરંગના ફેન સૂધી સર્વત્ર એકાકાર, કારમી સંવેદના
સ્ફુરાવનારું, ગમ્ભીર શાન્તિનું પૂર વ્યાપી રહ્યું છે; આમ સાગર કાંઈ
ગૂંદતાના ધુમસમાં, રાત્રિના અર્ધપ્રકાશમાં, આવૃત રહી હૃદયમાં ઊંડા
જંકાર જગાડે છે. આ સમયે આ દેખાવમાં પ્રતિગિમ્ખિત થઈને,
એ પ્રેમલ મૂર્તિ, એ મિત્રનો મધુર આત્મા, મહને જાણે વીંટી લે છે !

અહિં આ સમયે ઊંડી શાન્તિ ફરે,
તહિં એ મુજ મિત્રની મૂર્તિ તરે !

રત્નાગિરિ જિલ્લો. |
જાન્યુઆરી ૧૯૦૭

શ્લોક ૧—ચરણ ૩.

રજનિતિમિરે—°તિમિરમાં.

વેર્યા-વેરાયલા. અલૌકિક-અલૌકિક જેવા બાસતા.

શ્લોક ૨-ચરણ ૧.

બિમ્બો-પ્રતિબિમ્બો. સમુદ્રના સુર-સ્વરો-તારાના આકારમાં પ્રત્યક્ષરૂપ લઈને રહેલા; માટે એ પ્રતિબિમ્બ બન્યા.

પૂર્વાર્ધ-સાગરના સ્વરોનાં પ્રતિબિમ્બ બનીને આકાશમાં તારા રહ્યાછે તે વ્યે.મગુહામાં એ સ્વરોનાં ગાનને જાણે ધ્વનિત (પ્રતિ-ધ્વનિત) કરેછે !

પ્રથમ ચરણમાં પ્રતિબિમ્બ કહી દર્શનેન્દ્રિયથી ગમ્ય સ્વરૂપ સૂચવ્યુંછે; બીજા ચરણમાં પ્રતિધ્વનિ કહીને શ્રવણેન્દ્રિયથી ગમ્ય સ્વરૂપ બતાવ્યુંછે.

ચરણ ૩.-શાન્તિનું વ્યાપક સ્વરૂપ હેતું હતું કે નીચે સાગર અને ઉપર આકાશ બંનેને એ શાન્તિ એકત્ર ગૂંથી દેતી હતી.

શ્લોક ૩. ચરણ ૨.

અપૂર્વ સ્વરૂપ-ગોવર્ધનબાઈના આત્માનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ.

આ શ્લોક વાંચીને ટેનિસનની 'In Memoriam' માંની નીચેની પંક્તિઓ-કાંઈક શિથિલ સામ્યથી, પણ સૂચકરૂપે-યાદ આવશે:-

Thy voice is on the rolling air,
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.

શ્લોક ૪.

ઉત્તરાર્ધ—અમૂર્ત છતાં આન્તર અનુભવની તીવ્રતાને લીધે પ્રત્યક્ષવત્ જણાઈ સહસ્ત્રગણું સ્પષ્ટ. આમ વિરોધાભાસ અને હેતું શમન છે.

મહાભિનિષ્ક્રમણુ-૫૪ ૯૫-૧૦૧.

એડિવન આર્નોલ્ડ કૃત “Light of Asia” માંથી એક પ્રસંગનું આ ભાષાન્તર છે.

બુદ્ધચરિતનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત—સિદ્ધાર્થ જગત્ના ઉદ્ધારનો માર્ગ સોધવા માટે રાજમન્દિર, પત્ની, ભાવિપુત્ર—સર્વનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો તે રાત્રિનો વૃત્તાન્ત—આ કાવ્યમાં છે.

મૂળમાંના કેટલાક ભાગ ટાળીને ભાષાન્તર કર્યું છે તે ભાગ માટે * * * * આ ચિહ્નો તે તે સ્થળે મૂક્યાં છે.

મહાભિનિષ્ક્રમણુ—મહોદું ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું, પ્રયાણ. “The Light of Asia”ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર “or The Great Renunciation (Mahābhiniṣhkramaṇa)” એમ છે. સિદ્ધાર્થના આ ત્યાગનું આ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. “મહાભિનિષ્ક્રમણુ-સત્ર” નામનો આ વિષયનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ છે. હેતું ચીનાઈભાષામાં ભાષાન્તર ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલું છે. આ કથાભાગના કાવ્યમાં આ પ્રસંગનું જ પ્રાધાન્ય છે તેથી આ કાવ્યને તે નામ ખાસ આપ્યું છે.

શ્લોક ૧-પ્રાવરણ્ય = હોડેલું વસ્ત્ર.

શ્લોક ૫-અવ્યક્ત-સ્પષ્ટ ના સંભળાય એમ.

શ્લોક ૬-ચરણ ૨.

તુમ-‘શિશુ’ જોડે સંબન્ધ લેવો; તુમ શિશુ.

ચરણ ૩. “The babe I bear of thee Quickened
this eve.” એમ મૂળ છે. આ અર્થ સ્પષ્ટ બિતર્યો નથી.

ઉત્તરાર્થ—“And at my heart there beat That
double pulse of life and joy and love” એમ મૂળ છે.

જીવન—પોતાના સુસ્થિત આરોગ્યવાળા શરીરમાં વહેતું જીવન-
નું સ્રોત; તેમ જ ઉદરસ્થ શિશુનું નવું ધબકેલું જીવન; તેમ જ
તેથી થતો મોહ = આનન્દ, અને પ્રેમ એ સર્વેની દ્વિચુણુ (એવડી)
નાડી એટલા જ માટે, યંને માતા તથા શિશુ યંનેની નાડી. હૃદયમાં
વહેતો રુધિરપ્રવાહ તે નાડીમાં રહેલો.

શ્લોક ૭ અને ૮ ની વચ્ચે ગાળેલા ભાગમાં યશોધરા
પોતાને આવેલાં બે સ્વપ્નાંતું વર્ણન કરેછે. પ્રથમ સ્વપ્નમાં યશોધરાએ
એક ધોળો વૃષભ દીઠો; હેનાં શ્લીંગડાં વિશાળ ફેલાયત્તાં હતાં, કપાળ-
માં એક તારા જેવો ચળકતો મણિ હતો; એ નગરમાર્ગમાં મન્દ
મન્દ ચાલ્યો, તે નગરદ્વાર તરફ; કોઇ હેને રોકી સક્યું નહિં;
ધન્દ્રના દેવાલયમાંથી એક વાણી સંભળાઈ:—“જો હેને ત્હમે રોકશો
નહિં, તો નગરની કીર્તિ ચાલી જશે.” છતાં કોઇ રોકી સક્યું નહિં.

પછી યશોધરા મ્હોટે સ્વરે રોતી રોતી વૃષભને કંડે વળગી અને રોકવા મથી, લોકોને નગરના દ્વાર બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી; પણ વૃષભરાજ યશોધરાના હાથના બંધનમાંથી સ્હેલાઈથી છૂટ્યો, ખરાડતો ચાલ્યો, અને દરવાજાની ભૂગણો તોડીને દરવાજાને પગ નીચે ચગદીને ચાલ્યો ગયો.

ખીજ સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે દીઠું;—ચાર દિવ્ય સ્વરૂપો, સુમેરુ પર્વત ઉપર રહેતા દિક્ષાળ હોય એમ જણાતાં, આકાશમાંથી અસંખ્ય ગણોની સાથે ઊતરીને નગરમાં ઝડપથી પેઠાં; તે સાથે ઇન્દ્રને સૂતેરી વાવટો, દરવાજા ઉપરનો, કંડકડીને નીચે પડ્યો; ને તે સ્થળે એક તેજસ્વી વાવટો પ્રગટ થયો, હેના કપડામાં માણેક રૂપેરી દોરે શીવેલાં ગૂંથ્યાં હતાં, અને હેનાં કિરણોવડે અપૂર્વ અને અર્થભાર ભરેલાં વચનો રચાયાં, તે વચનોથી સર્વ જીવતા પ્રાણીઓ હર્ષિત થયા; પૂર્વમાંથી સૂર્યોદય સાથે પવન નીકળી એ વાવટો પ્હોળો ચર્તા એ વચનો સર્વને સ્પષ્ટ જણાયાં; અને અદ્ભુત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ.”

શ્લોક ૯. “આવી એ વેળ.”—સિદ્ધાર્થને ત્યાગી થઈ નીકળવાની વેળ,—એ ગૂઢ અર્થ.

શ્લોક ૯ અને ૧૦ ની વચ્ચેના ટાળેલા ભાગમાં ત્રીજા સ્વપ્નનું વર્ણન યશોધરા કરે છે. એ સ્વપ્નમાં યશોધરા સ્વામીના પડખામાં ભરાવાનું કરે છે તો સિદ્ધાર્થ ત્યાં નથી; માત્ર વગર દબાયેલો તકિયો અને ખાલી જમ્બો; સ્વપ્નમાં જ પોતે જાણી થઈ, અને પોતાની છાતી નીચે વીટેલી સિદ્ધાર્થની પોતાની માળા—મેખલા—અદલાઈ જઈને સર્પ બની ગઈ; પગનાં કક્ષાં સરી પડ્યાં; હાથનાં સૂતાન

કેંકણુ તૂટીને પડી ગયાં; કેશમાંનાં જૂઠ્ઠાંનાં ફૂલ કરમાઈને રબકણુ થઈ ગયાં; અને પોતાની લક્ષ્મણ્યા જમીનમાં ડૂબી ગઈ; અને કિરમણુ મહરદાની કરાકથી ચીરાઈ ગઈ. આ પછી દૂર, દૂર પેલા ઘોળા વૃષભનો અવાજ સંભળાયો, અને પેલો ભરતકામનો વાવટો ફફડાયો, અને ખીજવાર “આવી એ વેળ” એ પુકાર સંભળાયો. તે સાથે ચૈશોધરા “સુણી એ ઝંબકી જગી.”

આ વૃત્તાન્ત બાપાન્તરમાં ગૂંથ્યો હોત તો અમત્કાર વધત. પરંતુ મૂળ આ કથાભાગનું બાપાન્તર એક મહારાકીર્તન માટે તૈયાર કર્યું હતું, તેથી ત્હેમાં સંક્ષેપની જરૂર હતી. “જમ્બૂજ્યોતિ” ઇશ્વરકૃપા હશે તો પૂરું તૈયાર થશે ત્હારે બધા ભાગ દાખલ થશે જ.

કડી ૧૨.

અવિચલ પ્રેમ—મહારો ત્હારો ઉપરનો અચલ પ્રેમ.

કડી ૧૩. પંક્તિ ૧.

તુજ સ્વપ્ન ભાવિનાં ગૂઢ ચિત્ર ભલે ચીતરે—એમ અન્ય છે.

કડી ૧૪. પંક્તિ ૧.

શ્લોક—જાણે કે. સં. શાક્તે: (હું તર્ક કરુંછું) ઉપરથી. પ્રેમા-નન્દની કવિતામાં ‘શકે’ વપરાયોછે;—‘શકે ગિરિ કરીને ભંગ, સ્તન મધ્યે વહેછે ગંગ’ (નળાખ્યાન. બૃહત્કાવ્યદોહન, અન્ય ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૨૨).

કડી ૧૬. પંક્તિ ૨.

મહાન ભાવિ ફળશે-સિદ્ધાર્થને યુદ્ધ થવા ચાલી જવાનું ભાવિ.

આ પછીના ટાળી દીધેલા ભાગમાં સિદ્ધાર્થનાં આશ્વાસન-વચનો ચાલુ રહેલાં બહુ છે; હેનો સાર આ છે:—“હું અચ્ચત જીવોનાં દુઃખથી દુઃખિત થાઉં છું, હેમને માટે મ્હારો આત્મા તલપી રહ્યો છે, તો પ્રિયમાં પ્રિય યશોધરાના જીવન ઉપર મ્હારો આત્મા ભમ્યા નહિં કરે? સર્વ વિશ્વમાં ભમી વળીને આખર ત્હારા ઉપર જ વિશ્રામ લેશે; જે તીવ્ર અન્વેષણ હું કરું છું તે સર્વ માનવોને અર્થે તે ખરું, પણ સર્વથી વિશેષ ત્હારે અર્થે; આપણાં દુઃખની દ્વારા જ્ઞાન્તિનો માર્ગ જડશે.” આમ કહીને હેને જ્ઞાન્ત પાડીને યશોધરાને સિદ્ધાર્થ કહે છે:—“હવે તું આરામ લે; ઊંઘી જ; હું જગતો ખેરી રહીશ.”

શ્લોક ૧૮, ચરણ ૨-૩.

અમુક અહોની સ્થિતિનો યોગ આવશે ત્હારે જ્ઞાતમ સિદ્ધાર્થ યુદ્ધ બનવા પ્રયાણ કરશે એમ લાંબા કાળ પૂર્વે બવિષ્ય કહેવાય છે હવે-એ જોઈ બકતની માન્યતા અહિં મૂકી છે.

શ્લોક ૧૯-ચરણ ૨. ‘સુખ દુઃખ કરી પ્રસૂતિનો.’—

સુખની પ્રસૂતિનો (સુખ જેથી ઊપજે-બાલ્યસુખ-તે વસ્તુનો), અથવા તો દુઃખની પ્રસૂતિનો (બાલ્ય દુઃખ પ્રસવે તે વસ્તુનો) આ ક્ષણે તું નિર્ણય કર્ય; જે નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે; તત્કાળનું સુખ છોડી આભાસિ દુઃખ-સાચા પણ દૂર ગૂઢ રહેલા કલ્યાણના સાધન-

રૂપ દુઃખ-નો સ્વીકાર કરવો કઠણ જ છે. શ્રેય અને પ્રેય એ બે-
માંથી કોનો સ્વીકાર કરવો, તે વિષય પ્રસંગ સિદ્ધાર્થને આ આલ્યો
હતો; 'સ્વેચ્છાસ્વીકાર'નું તત્ત્વ અહિં પ્રગટ કરીને આ ગ્રહોની
વાણી (આ-તર ગિર્મિનું રૂપાન્તર અનેલી અદૃશ્ય વાણી) સિદ્ધાર્થને
શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચે પસંદગી હેતી ધમ્મ ઉપર સોંપે છે. 'કઠોપનિ-
પદ્ધ' કહે છે તેમ ધીર શ્રેયને પસંદ કરે છે-પ્રેયને તજીને, અને મન્દ
શ્રેયને તજીને પ્રેયને પસંદ કરે છે; તે પ્રમાણે અહિં સિદ્ધાર્થે આખર
ધીરનું જ કાર્ય કર્યું ('સ્વેચ્છાસ્વીકાર'ના કાવ્યમાં આગળ ઉપર
આ ઉપનિષદનું વચન આપ્યું છે.)

“સુખદુઃખ કેરી પ્રસૂતિ”-આ વાક્યનો આમ પણ અર્થ થાય;
ક્રિયો ભાગ આદર્યાથી સુખ થશે (ખરું અથવા ખોટું સુખ થશે)
અને ક્રિયો સેવ્યાથી દુઃખ થશે (ખરું અથવા ખોટું દુઃખ થશે) તે.

ઉત્તગર્ધ-વર્તાવવા, બચાવવા;-હેનો સંમન્ધ 'ભાગ વર્થ' એ પ્રથમ
ચરણમાંના વાક્ય જોડે લેવાનો છે.

આ ભાગ પછી પાંચ પંક્તિઓ મ્હેં ટાળી છે; હેમાં એટલું જ
છે કે-તે સમયે પવનલહરી ઉપર આવતું દેવોનું ગાન સંભળાયું;
તારાઓ તરફ જોઈ રહેતા સિદ્ધાર્થને આ ક્ષણે દેવો આસપાસ
રહીને જોતા ગિભા જ હતા.

પછી સિદ્ધાર્થનું સ્વગત વચન આવે છે:-“પળ અમોલ જ
આવી હવે પળું”-ઇત્યાદિ.

શ્લોક ૨૧ ચરણ ૨-૩.

આ (તહારા) સુકુમાર અધર (= અધર તથા ઓષ) જગત ઉદ્ધરવા (જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે) આકરું (વસરું) વ્રત (તહારા હૃદયમાં એ વ્રત કરવાની ઊર્મિ) પ્રેરતા (પ્રેરેછે);—આમ અન્વય તથા અર્થ છે.

અધર—તે તો નીચકો હોઈ જ; પરંતુ અહિં લક્ષણાવ્યાપારથી. બંને હોઈનો સંગ્રહ કરવાનો છે.

“અધર—ઓષ જ આ મુદ્દુ પ્રેરતા”—એમ કર્યું હોત તો શબ્દશ્ચઃ ખરું થાત, પણ માધુર્ય ઓછું થાત. માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવામાં દુષણ નહિ આવે.

શ્લોક ૨૨. પૂર્વાર્ધ—એ વિષમ (કઠણ) વ્રત (પ્રયાણ કરી, ઉચ્ચતપ કરી, સત્યસાધન કરવું એ વ્રત) આપણુ યુગ્મને (આપણને એને) વિચુક્ત કરીને (છૂટાં પાડીને—હાલ તો છૂટા પડવાનું જ તેથી—એનો વિયોગ કરીને) વિશેષ રૂંડું અને (બનશે); કેમકે આ સાગની અમૂલ્ય કીમતને લીધે અને એથી થતા ભાવિ કલ્યાણને લીધે હેતું મહત્ત્વ થશે.

ઉત્તરાર્ધ.—

“ And in the silence of yon sky I read
My fated message flashing.”

એ મૂળ પંક્તિયો છે.

ગિજ્ઞું શાસન-દીપતું આગ્રાવચન, દૈવી આગ્રાનું વચન. મૌન-
ચુકત ગગનમાં આ ક્ષણે એ ઝળકતું હું જોઉં છું.

આ ૨૨ મા શ્લોક પછી * * * * આ ચિહ્નો જોધયે.

આ પછી સિદ્ધાર્થનું સ્વગત વચન બહુ જ લાંબું ચાલે છે, હેમાં પોતાના હૃદયમાં પોતાના લાગનાં કારણો વગેરેનું લાંબું ચિન્તન છે. બધું અહિં સૂચવતાં પણ લંબાણ થાય એમ છે. એ ચિન્તનને અંતે-એ સ્વગત વચનના સંધાણમાં જ-તારાઓ વગેરે તરફ સં-
બોધનના ઉદ્દેશર શરૂ થાય છે:—

“મહને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આબ્યોરે.” ઇલાહિ.

કડી ૨૩. પંક્તિ ૧.

પ્રેરતા—મૂળમાં summoning stars છે; તેથી ‘તેડતા’ એમ શબ્દાર્થ મૂકાય; પરંતુ પ્રેરણાદારા જ એ તેડું છે તેથી ‘પ્રેરતા’ શીક ગણી મૂક્યું છે.

કડી ૨૩-૨૫.

મૂળ પંક્તિયો ખરેખરી સુંદર છે તેથી અહિં મૂક્યું છે:—

“ Oh, mournful earth !

For thee and thine I lay aside my youth,
My throne, my joys, my golden days, my nights,
My happy palace—and thine arms, sweet Queen !
Harder to put aside than all the rest.”

૨૫૫

આ મૂળનો ભાવપ્રવાહ અને ભાવાવેગ ભાષાન્તરમાં પૂરા ઉતારાયા નથી એમ મહને લાગે છે.

કડી ૨૪. પંક્તિ ૨. રજનિદિન સુખનાં—સુખથી ભરેલી રજનિયો તથા દિવસો.

કડી ૨૫. પંક્તિ ૧.

દુસ્ત્યજ એક—(ઉત્તરાર્ધમાં છે તે) તુજ લુજવહી—તે એક દુસ્ત્યજ (તજવી કઠણુ; દુઃખથી જે તજ્ય તે.)

કડી ૨૬. પંક્તિ ૧.

બુદ્ધ ગૌતમે પરિવ્રાજિકાઓની સંસ્થા, બહુ અનિચ્છાએ, સ્થાપી, ત્હારે યશોધરા આઘ પરિવ્રાજિકાઓમાંની એક હતી.

કડી ૨૮. ‘ ઉદ્ધરીશ્ચ હું એ પણ જાળ.’

રાહુલ સાતેક વરસનો જાળક હતો ત્હારથી જ હેને ભિક્ષુપુત્ર વર્ગમાં દાખલ કર્યો હતો.

કડી ૨૯.

આ સાગ સમયે પોતાને પણ ઊંડી મહાવેદના થતી જ હતી, પરંતુ તે અધિક શ્રેયને ખાતર ખમવાની હતી, અને ત્હેમાં પોતાનાં પિતા, પત્ની ઈલાદિ તરફથી વિરોધને અદ્વે સમભાવની યાચના એટલા માટે કરે છે કે એ વેદના હલકી થાય. એ યાચનાનું ખીજું પણ કારણ ઉત્તરાર્ધમાં છે:—

“ જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે. ”

બરા જ્ઞાનનો જ્યોતિ પ્રમટે.

કડી ૩૩—ઉત્તરાર્ધ.

બકિતથી શય્યાની પ્રદક્ષિણા કરી—આ વર્ણનથી હસપ્રેમની જાવનાને કેવળ કામવાસનાના સ્થૂલ પ્રદેશમાંથી ઊચકી લઈ જઈને દિવ્યતાના સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં સ્થપાયછે; અથવા તો એ પ્રેમનો કામરૂપી અંશ દિવ્યતાના અલૌકિક જ્યોતિથી રંગાઈ દિવ્ય બનેછે.

કડી ૩૬.

આ કડીમાં મૂળમાંનો કેટલોક વૃત્તાન્ત ટાળી ઈધને સંકેલી લીધુંછે. વચમાંનો ભાગ એ છે કે પોતાના ખંડમાંથી સિદ્ધાર્થ ખહાર નીકળ્યો, ત્યાં અનેક સુંદર ઘાસીઓ નિદ્રામગ્ન દીદી; હેમને સંબોધીને યજ્ઞ સ્વગત કેટલાક વિરહદુઃખના ઉદ્ગાર કાઢેછે; પણ પછી માનવ-દુઃખના પ્રબળ આકર્ષણથી દોરાયછે; અને અંતે વદાય લેઈને કહેછે:—

“ While life is good to give, I give, and go
To seek deliverance and that unknown Light.”

આ ભાગને ગાળીને, જરાક જ ફેરવીને આ કડી મૂકીછે; ત્હેમાં ઉપરની અંગ્રેજી ખીજ પંક્તિનો ભાવ કાંઈક જુદે રૂપે આ કડીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટાવ્યોછે.—

“આલ્યો, શ્યામ રજનિમાં આલ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો ઝ.લ્યો!”

અહિં શ્યામરજનિમાં, અને જ્યોતિનો માર્ગ ઝાલવાનું,—એમ મહારાં કરેલાં રૂપાન્તર છે.

આ પંક્તિ માટે પ્રો., આણંદશંકરના નીચેના શબ્દો મૂકવાથી નવો પ્રકાશ પડશે:—

“ચાલ્યો શ્યામ રજનિમાં ચાલ્યો’ એમ ગાયું,—અને અંધારી રજની વિસ્તરેલી—પ્રલક્ષ દેખાઈ, તે વારે એ શ્યામ રજનીનો અન્ધ-કાર પણ મહારાં નેત્ર આગળ ગૌનમ છુદ્ધતા જ્ઞાનતેજથી ફેડાતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું અને,

‘યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયર્મા’

એ પંક્તિનો અર્થ એવડા સત્યથી ભરાએલો મહારી નજર આગળ આવ્યો.”

(“મહારી પ્રાસંગિક નોંધ,” ‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૬૮. આશ્વિન, પૃષ્ઠ ૪૯૬).

પ્રભાતમાં પ્રાર્થન.—પૃષ્ઠ ૧૦૨:

પાછલા કાવ્યની શ્યામ રજનિમાંથી નીકળી પેલો અનુપ જ્યોત્તિ તો નહિ, પણ પ્રભાતનો ભવ્ય જ્યોતિ જોઈને પ્રાર્થનદ્વારા ખીજો અનુપ જ્યોતિ (વધારે મહોટો જ્યોતિ)—જોવાની ઇચ્છા દર્શાવવા આ કાવ્યનું અહિં સ્થાન સુસ્થાને જણાશે.

આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કાંઈક બાહ્ય દબાણથી છે. ગુજરાતી ‘વાંચનમાળા’ હાલ ચાલે છે તે રચાતી હતી તે વખતે હેમાં દાખલ કરવા માટે એક મિત્રની માગણીથી આ કાવ્ય રચીને યોગ્ય સ્થળે—તે મિત્રની મારફત—મોકલ્યું હતું. ‘વાંચનમાળા’માં એ દાખલ થયું હોય એમ જણાતું નથી.

શ્લોક ૧ તથા ૨ તે પ્રકૃતિમાં પસરેલી રજ્જનિ, સૃષ્ટિની જાગૃતિ, પશ્ચિમણુનાં ગાન, ઇલાહિ ઉપસ્થિત કરેછે; તેહના કાંઈક પ્રતિબિમ્બરૂપે જ શ્લોક ૩ તથા ૪ માં માનવની મોહરજ્જનિમાં નિદ્રા, દિવ્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ, સ્તુતિગાન, ઇલાહિ ચૂકાયાંછે.

શ્લોક ૨. ચરણુ ૧. રક્ષા કીધી-સાધના સર્વ સજીવ નિર્જીવ પદાર્થનું રક્ષણુ કર્યું.

ચરણુ ૨ સ્તુતિગાનો ગાતી-શ્લોક ૧ ચરણુ ૪ માં વિહંગ-ગણુનાં ગાન કહ્યાંછે તે વડે સ્તુતિ ગાતી.

ચરણુ ૩. પ્રકૃતિ પે તાના નિયમમાં યથાસ્થિત ચાહ્યે જમ્ય તે જ કર્તવ્યપથમાં ચાલવું.

વીણાનું સ્વરમેલન. ૫૪ ૧૦૩-૧૦૮.

એકવાર વાંદરાના દરિયા કિનારે એક મિત્રે મ્હને પ્રશ્ન પૂછ્યો:-
“આ સમુદ્રમાં કિયા રાગ ગવાયછે?” મ્હે તત્કાળ ઉત્તર ના દીધો.
એ ચાર દિવસ પછી આ કાવ્ય પ્રેરાયું અને ઉત્તરને ઠેકાણે એ મિત્રને વાંચી સંભળાવ્યું.

કાવ્યનો આછો કથાભાગ સ્પષ્ટ છે. કવિની ‘ ઉરવીણા ’ સ્વભાવશુદ્ધ છતાં ‘ જગમર્કટ ’ને સોંપી હોવાથી હેના તાર ખમાડી નાંખેલા, તેથી સમુદ્રના ગાનના સુર હેમાં, અનેક યત્નો કર્યા છતાં, પ્રતિધ્વાન ઉત્પન્ન કરતા નહોતા. આ વખતે એક જાવ્ય સુંદર દિવ્ય સ્મૃતિ સન્ધ્યાના આકાશમાં આભેખાયછે, અને આખું ગગન વ્યાપીને

ઊભી રહે છે. અખિલ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલા દિવ્ય સંગીતની અધિદેવી આ છે. એ આ દિવ્ય ગૂઢ સંગીતનું રહસ્ય વર્ણવે છે; પછી પોતે અલૌકિક નૃત્ય કરે છે. આ નૃત્યની અલૌકિકતા એક દેવી હતી કે એ નૃત્યમાંથી જ આવનવું ગાન ઊપજ્યું; દેવીના ઉર ઉપરના હારના તારા તે ગાનસ્વર બની ગયા, અને સહસ્ર હાથમાં અસંખ્ય કૂલ તે તીવ્ર કોમળ ઇત્યાદિ સ્વરના પેટાભેદ બની ગયા, અને દેવીએ પહેરેલા સાળૂના વિવિધ ઇન્દ્રધનુષ્યરંગ તે સ્વરમૂર્છના બની ગયા.

આમ “બ્રહ્માણ્ડતણી વીણા”નું અપૂર્વરૂપે શ્રવણુ થતાં કવિ પ્રાર્થના કરે છે કે એ સુર સાથે મહારી ઉરવીણાના સુર મેળવી આપ્ય. આ પ્રાર્થના સ્વીકારાઈ; દેવીએ કવિની ઉરવીણા હાથમાં લીધી અને સુર મેળવી કાયમનો “અચલ ઠાઠ ” સ્થાપ્યો. આ વીણાનું સ્વરમેલન.

શ્લોક ૧. આ પ્રશ્ન મિત્રે પૂછેલો.

શ્લોક ૨. આ શ્લોકમાં એ પ્રશ્નનો અધૂરો જવાબ છે.

શ્લોક ૯. ચરણુ ૧-૨. અહિં અન્ત્ય યમકમાં દોષનો ભાસ જણાશે; પરંતુ ચરણુને અન્તે આવેલો ‘અલૌકિક’નો અન્ત્ય અકાર દીર્ઘ અને કાંઈક વિષ્ણુ ઉચ્ચારાય છે, તેથી ‘સુરમાલિકા’ના અન્ત્ય આકાર જોડેનો યમક કાંઈક અંશે સચવાય છે. આ પ્રકારનો જ યમક ‘હૃદયવીણા’માં ‘વાટચળેતી’ કાવ્યના શ્લોક ૫ મામાં (૫૪ ૧૧૦ મે) આવેલો છે:—

સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરીં ઉંકું ધ્યાન
ઉદ્બોધતો ધ્વનિ ગભીર અનન્તતાના.

શ્લોક ૧૦. અખિલ બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપી રહેલા ગૂઢ સંગીતની કલ્પના અહિં કરી છે, તે ઉપરથી મિ. અ. ફ. ખખરદારના 'વિલાસિકા'માંના 'સ્વર્ગીય ગાન' (પૃષ્ઠ ૩૦-૩૪ મે આવેલા) કાવ્ય-માંની કલ્પનાનું સ્મરણ થશે. પરંતુ એ કલ્પનાથી આ ઠેકાણેની કલ્પના સચવાયલી નથી, તેમ એ ખંને કલ્પના વચ્ચે સૂક્ષ્મભેદ પણ કાંઈક છે.

શ્લોક ૧૧. સુરધનુ (ધન્દુધનુષ્ય) અને કુસમોતા રંગમાં પણ ગાનને સંતાયલું કવિ જીવે છે. સૈન્દર્યના સર્વ આવિર્ભાવમાં ધટક તરવ શબ્દના માધુર્યનું મૂળ બનેલા ગાનને જ કલ્પ્યું છે. સૈન્દર્ય-ખીજના અદ્વૈત સ્વરૂપની છાયા અહિં જણાશે.

શ્લોક ૧૨. ગજવતો-હેનો કર્તા એક વાક્યમાં 'અરણ્યસમીર' છે, અને પછીના વાક્યમાં, 'જળધોધ' છે; અર્થાત્ ખીજ વાક્યમાં 'ગજવતો' એ પૂર્વોક્ત ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર થાય છે.

શ્લોક ૧૩. અનાહત નાદ.—નાદની, શબ્દની, સ્થૂલરૂપે ઉત્પત્તિ પદાર્થને થતા આઘાતથી થતી ગણાય છે. આ આહત નાદ. પરંતુ નાદને માટે આઘાત અલ્પતમ થતે થતે સ્થૂલ શ્રવણગોચરતા પણ તેટલી જ અલ્પતમ થશે, અને અંતે શન્યવત્ આઘાતમાં સૂક્ષ્મનાદ વિલીન થશે; આ અનાહત નાદ; હેનું અસ્તિત્વ સૂક્ષ્મરૂપે વ્યાપક સર્વત્ર છે એમ દર્શાવ્યું છે. આમ સરિત્, સમીર, પક્ષી વગેરેના

નાદ પૂર્વગત શ્લોકોમાં કહ્યા તે ઉત્પન્ન થઈને સંભળાતા બંધ થતાં વિનાશ નથી પામતા, પણ ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મતમ રૂપ ધારી અનાહત નાદ બની જઈને સર્વે જગદીશના ચરણમાં રેડાયછે.

શ્લોક ૧૫. અત્યાર સૂધી ભૌતિક નાદનાં જ સ્વરૂપ કહ્યાં. આ શ્લોકમાં માનવ હૃદયના ભાવ-સુખદુઃખ હેતે મૂર્તરૂપ આપતાં હસિત રુદિત અને તે દ્વારા હેનાં કારણરૂપ હૃદયભાવ-એ પણ નાદ સ્વરૂપમાં લીધાછે.

શ્લોક ૧૬. અસંખ્ય બ્રહ્માણ્ડની સતત ગતિમાં ગૂઢ રૂપે એક પ્રકારની સમતાનતા રહેલીછે તે સ્વરૂપનો આ વ્યાપક ગાનમાં સમન્વેશ અહિં કર્યોછે.

અન્તિમ લક્ષ્ય—સર્વ બ્રહ્માણ્ડ અનન્તતામાં ગગડતાં ક્યાં જાય છે? કોઈ જાણતું નથી, નિશ્ચિત રૂપે જાણતું નથી. પરંતુ બ્રહ્માણ્ડ-આલોક પરમ પુરુષે નિર્માણ કરેલું અગ્નાત લક્ષ્ય છે જ તે અન્તિમ લક્ષ્ય, છેવટનું સ્થાન.

શ્લોક ૨૦. ‘હૃદયત્રીણા’માં ‘પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાણ’ એ કાવ્યમાં (પૃષ્ઠ ૧૫૬ મે)

સ્થામ રજનિ નિજ અંગુલિ નયવે
વ્યોમપટે જે વાર,
તારકમય ગાન ચમકી એ રૂહે;

એ પંક્તિમાં ગાનના સુરને તેજોમય તારામણનું પ્રલક્ષરૂપ ક્ષેતા

કલાએ; અહિં એથી વિપરીતકમ છે; તારા, કુસુમ, ઇન્દ્રધનુરંમ, એ નયનઝાચર પદાર્થો શ્રવણઝાચર નાદના સ્વરનું રૂપ ધારણ કરતા કહ્યાએ. પૂર્વોક્ત પ્રકારમાં સ્વર તે જાણે ઠરી જઈને તારા બને છે, અને આ વર્ણનમાં ઠરી અર્થેનું રૂપ પાછું વીધરી જઈને તારા વગેરે સૂક્ષ્મરૂપ સ્વર બની જાયએ; પ્રથમમાં અદૃશ્ય તે દૃશ્ય બનેએ, અહિં દૃશ્ય તે અદૃશ્ય બની માત્ર શ્રવણથી જ અનુભવમય થાય-એ. અર્થાત્, આ દેવીનાં વસ્ત્રાભરણોમાં તારા, કુસુમ, ઇલાદિ પદાર્થનું મૂળ ઉપાદાન તો નાદ સ્વર જ—એમ દર્શાવવાનો હેતુ છે. દેવીના વૃત્યનું દર્શન થતાં કવિ એ ખરું મૂળ સ્વરૂપ જોઈ સકેએ એમ આ રીતે બતાવ્યુંએ.

શ્લોક ૨૬. ઠાઠ. } સંગીતમાંના જુદા જુદા રાગનું
 શ્લોક ૨૭. અચલઠાઠ. } વર્ગીકરણ રાગના સ્વરૂપસાધક સ્વર-
 સમુદાયના ધોરણે કરવામાં આવેએ; તે એ રીતે કે અમુક સ્વર-
 સમુદાયના બીજામાં અમુક અમુક રાગ આવી સકે; પ્રત્યેક રાગની
 વિલક્ષણતા સ્થાપનારાં તત્ત્વ બીજાં પેસે, પરંતુ કોમળ તીવ્ર અમુક
 સ્વરમંડળની રચના હોય, તો તે બીજામાં, તે બીજામાં, અમુક
 અમુક રાગો સમાવી સકાય; ઠાઠનું નામ ઠાઠ. પરિણામ એ થાય કે
 અમુક ઠાઠમાં સુર મેળવેલી સારંગી વગેરે વાદ્ય હોય તો તે ઠાઠ-
 માંના રાગ વગાડાય, પરંતુ બીજા ઠાઠનો રાગ વગાડવાનું થાય તો
 તરત ઠાઠ બદલવો પડે. પરંતુ કેટલાંક વાદ્ય હેવાં હોયએ—જેમકે
 સંપૂર્ણ શ્રુતિઓવાળી વીણા—કે હેમાં ઠાઠ બદલવાની જરૂર જ ના
 પડે; બધા ઠાઠની સામગ્રી હેમાં સ્થાપેલી હોય. આ અચલ ઠાઠ.

કવિની ઉરવીણામાં દેવીએ અચલ ઠાઠ સ્થાપ્યો; એટલે હવે:

કોઇ પણ રાજ્યા ધ્વનિ ઉપભવી સકાય હેવો ગુણુ આવ્યો; વિશ્વના અનેક બનાવો, મનુજહદયના અનેક ભાવ, સર્વ જોડે હવે સુર મેળવી પ્રતિધ્વનિ ઉપભવી સકાય, ઉરવીણા સ્વર ઝીલી ના સકે એમ ના થવાનું. માત્ર એટલું સાચવવાનું કે દેવીએ અર્પેલી વિશુદ્ધ સ્વરયોજનાને કથળાવવી નહિ, 'જગમર્કટ'ને વીણા સોંપવી નહિ. (અર્થાત, ઐહિક ક્ષુદ્ર ભાવનાઓનો સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.)

દિવ્યયોગિની. ૫૪ ૧૦૯—૧૧૨.

સત્યના તત્ત્વને દેવીરૂપ, દિવ્ય યોગિની, કન્યકાની મૂર્તિમાં રહેલી યોગિની કદપીને તે વિશે આ કાવ્ય છે.

સત્યનું સ્વરૂપ જેમ અગમ્ય, તેમ અનન્તદેશી છે, અને મનુષ્યથી એમ હિમ્મતથી કહી સકાશે નહિ કે સત્યનું પૂર્ણ અથવા સર્વદેશી દર્શન હું કરી સક્યેમ્હું; આમ સ્થિતિ છે છતાં મનુષ્યો સત્યનું દર્શન કરવા અનેક મથનો કરેછે, અને હેનું એકદેશી તેમ જ ઝાંખું સ્વરૂપ જોઈને બ્રમથી માની લેછે કે પૂર્ણ અને સર્વદેશી દર્શન હમને થયુંછે. કવિત્વની ઉચ્ચતમ કક્ષામાં સત્યનું દર્શન કવિત્વ-દેવીના બહોળા કવચિત્ થાયછે; તોપણ હેનું વાણીમાં પ્રદર્શન કરવાનું સામર્થ્ય કવિયોમાં પણ પૂરું નથી હોતું, તેથી એ બોલો પણ હેનાં “આછાં જ આછાં પ્રતિબિમ્બ પાડે” છે. આ મનુષ્યની જ્ઞાનની મર્યાદા અને એ મર્યાદાના અજ્ઞાનથી થતા બ્રમનું આ કાવ્યમાં કાંઈક ઉલ્લેખન કર્યુંછે.

આ સત્યની દેવીને-દિવ્ય યોગિનીને-આ કાવ્યમાં હિમાલયના ઉચ્ચ સિખરમાં સ્થાપીછે; આ કાવ્ય સંગ્રહમાં આરમ્ભમાં ‘અવ-

તરણુ' કાવ્યમાં કવિતદેવીને પણ હિમાલયના શિખરમાં મૂકી છે; 'ભારત જનનીની અશ્રુમાળા'માં પણ 'ભારત જનની'ને એ અગમ્ય અર્વતમાળના શિખર ઉપર રહેલી દીદી છે; અને આ 'દિવ્ય યોગિની' ને પણ એ જ શિખરોમાંના એકમાં ઊભેલી વર્ણવી છે. આમ હિમાલયનાં શિખરો તરફનો પક્ષપાત દોષરૂપ કોઈને લાગે તો ક્ષમા માગવી જોઈશે. બાકી હિમાલયના ઉચ્ચ પ્રદેશ, અરફથી છવાયલાં શિખરોની અગમ્ય ગૂઢતા, ઇત્યાદિની છાપ હૃદય ઉપર પડ્યા પછી આ પક્ષપાતનું કાંઈક કારણ સમજાશે એમ આશા છે. એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ ત્રણ કાવ્યોમાંથી એકાદ કાવ્ય તો હિમાલયનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા પૂર્વે જ રચાયેલું હતું. પરંતુ હેમાં પણ વાસ્તવિકતાનો અથવા પ્રકૃતિવિરોધનો દોષ પ્રવેશ પામ્યો નથી એમ માનું છું. હેનાં કારણો સોધવાનો આ પ્રસંગ નથી.

શ્લોક ૨. ઉત્તરાર્ધ.

સત્યની દેવી કોઈ પણ વસ્ત્રથી ઢંકાયત્રી હોય તો સત્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પણ ઢંકાઈ જાય; માટે 'લાવણ્ય ના ઢાંકતી અંગ કેરું' એમ, અર્થાત વસ્ત્રરહિત આ યોગિનીને કહી છે. છતાં કેવળ નમાવસ્થાની દૂષણરૂપ અને જીવુપસાજનક સ્થિતિ નથી એ 'દિવ્ય પ્રભા એ જ દુકુલ હેનું'—એ વર્ણનથી સૂચવાય છે. હેના શરીરની દીપ્તિની દિવ્યતા હેત્રી હતી કે હેની નમાવસ્થાને ઢાંકનાર દુકુલ (વસ્ત્ર) રૂપ એ પ્રભા (દીપ્તિ) બની રહી હતી.

શ્લોક ૩, પૂર્વાર્ધ.

સત્યની જ આ દેવી છે; પણ તે પોતે કોક દૂર દૂર રહેલા

ગૂઢ તત્ત્વ તરફ સ્થિર નયને જોતી રહી છે; અર્થાત્, ઉચ્ચતમ, ગૂઢ-તમ, સત્યતત્ત્વની સુદ્ધરતા, ગૂઢના આમ સૂચવી છે.

ઉત્તરાર્ધ—પરંતુ તે કારણથી નિત્ય વ્યવહારમાં અનુભવમાં આવતાં સત્ય દર્શનોથી વિચ્છિન્ન આ કન્યકા નથી.

આમ ઉચ્ચતમ, ગૂઢતમ, તેમ જ નિત્ય પરિચયમાં આવતાં સત્યોનું સંમેલન અહિં કર્યું છે.

શ્લોક ૪, ઉત્તરાર્ધ.

સનાતન સત્યો અને વ્યક્ત સાપેક્ષ સત્યો એ બેનો પરસ્પર સબન્ધ અહિં સૂચવ્યો છે. અનન્તતાનાં ઊંડાણમાં સનાતન સત્યોનો વાસ; હૈમાંથી, એ સમુદ્ર ખેડીને, છાનાં (ગૂઢ) રત્નો (વિશિષ્ટ સાપેક્ષ, મૂર્તરૂપ સત્યો) કાઢીને આ યોગિની ગૂંથે છે.

શ્લોક ૫-૬.

સત્યનું એક ખીણું વાસસ્થાન આત્માના અન્તઃસ્વરૂપમાં છે. ધર્મસ્થ તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યાયાં (“ધર્મનું તત્ત્વ ગુહ્યામાં સંતાડી મૂક્યું છે”) એ વચનમાં ગુહ્યા તે આત્માનું અન્તઃસ્વરૂપ, મનુષ્યના હૃદયનું ઊંડાણ, એ જ છે. તમાત્મસ્થં યેડનુપદ્યન્તિ ધીરાસ્તેષાં શાન્તિઃ શાશ્વતી નેતરેષામ્ (“જે ધીર પુરુષો પરમાત્માને પોતાના આત્મામાં જીવે છે તેમને શાશ્વત શાન્તિ મળે છે, ખીણને નહિ.”) એ વચનમાં પણ પરમસત્યરૂપ પરમાત્માનું સ્થાન આત્માની અન્તઃગુહ્યામાં જ દર્શાવ્યું છે. આ દર્શાવનારા આ બે શ્લોકો છે.

શ્લોક ૫, ઉત્તરાર્ધ.

પોતાના જ અન્તરમાં રહેલા પોતાના અન્તઃસ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન શી રીતે થાય ? ઉત્તર કે-કોઈ અદૃશ્ય દર્પણમાં પોતાના આત્માના બિમ્બની ખૂબી-દર્પણમાં એ બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું ત્હેની ખૂબી-પ્રત્યક્ષવત્ જુવેછે. આ દર્પણ તે અલૌકિક જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન-ની શક્તિ. આ પ્રત્યક્ષીકરણ શ્લોક ૬ ઠૂમાં વિગતથી વર્ણવ્યુંછે.

શ્લોક ૭. સામાન્ય માનવવર્ગ સત્યની દેવીનું દર્શન કરવાને સામાન્ય પ્રયાસ કરી અડધે અટકે છે ત્હેનું વર્ણન અહિં છે.

શ્લોક ૮. અહિં એક ક્રમ હોયે ગયેલા મનુષ્યોની સ્થિતિ દર્શાવીછે. પર્વત ચઢી, શિખરોની ટોચે તો પહોચીને નહિં, પણ શિખરોની નીચે રહીને, આ યોગિનીનાં અંગો જોવાને મથેછે; પણ હેનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું નથી; ધુમસથી ઘેરાયલાં અંગ રહેછે. એ ધુમસ યોગિનીની કાન્તિને પ્રભાવે સુવર્ણરંગી હોયછે. અર્થાત્ સત્યનું સ્વરૂપ કેવળ અજ્ઞાત તો નથી રહેતું, પણ કાંઈક વિકાર, અજ્ઞાન ઇત્યાદિના ધુમસથી ઢંકાયલું રહેછે;

અને—

શ્લોક ૯. એ ધુમસમાં કદી કદી છિદ્ર પડેછે ત્હેમાંથી સત્યની દેવીના પ્રકાશમય સ્વરૂપનું દર્શન-અર્ધદર્શન-થાયછે; અને એ અર્ધદર્શનને લીધે સત્યની દેવીનું રૂપ વિકૃત થયેલું, બદલાયલું, નજરે પડે છે.—છતાં

શ્લોક ૧૦. મનુષ્યો પોતાની સંકુચિત અવસ્થાને લીધે એ

પૂર્ણ દર્શન માનેછે, અને યોગિનીને દીઠી-પૂર્ણ સૌન્દર્યમાં દીઠી-એમ માનેછે; ધુમસમાં હેની મૂર્તિનાં પ્રતિબિમ્બ વાંકાં પડેલાં—refraction (કિરણોના વક્રીભવન) ને લીધે વિકૃત થયેલાં—તે એ જ કન્યા-દિવ્ય યોગિની (સત્યની દેવી) એમ માનીને ભ્રમમાં ધૂમેછે—આનન્દ પામી બધે જ્ઞાનનો ડોળ દર્શાવતા ફરેછે.

શ્લોક ૧૧. અહિં વળી એક ક્રમ ઉચો દર્શાવ્યોછે. એ ધુમસનું આવરણ છતાં—એ જ આવરણને લીધે એ કન્યાના સૌન્દર્યને વિલક્ષણ દીપ્તિ મળેલી કોઈ વિરલ ધન્ય-ભાગ્યશાલી-જ્ઞાની મનુષ્યો જોઈ સકેછે. અજ્ઞાનના આવરણનું ખરું સ્વરૂપ જાણીને પણ, એ આવરણના પડછામાં તેમ જ એ આવરણને બળે જ કાંઈક, સત્યનું સૌન્દર્ય ઉલટું જુઠા પ્રકારનું જોવાની શક્તિ હેવા જ્ઞાનીઓમાં હોયછે.

પરંતુ આ જ્ઞાનકક્ષા કરતાં પણ હજી વધારે ઉચો ક્રમ છે; તે—

શ્લોક ૧૨-૧૩ માં સૂચવ્યોછે. કવિત્વની દિવ્ય પ્રેરણાને બળે સત્યની દેવીનું પૂર્ણ, વિકારના આવરણ વિનાનું, દર્શન થાયછે; તે દર્શનમાં એ યોગિની પૂર્ણ તેજે દીપ્તી પ્રસક્ત થાયછે; ધુમસ ખરી પડેછે, અને ‘દિવ્યપ્રભા એ જ દુકૂલ હેતું’ હેવી વિશુદ્ધ સ્વરૂપે યોગિની નયન આગળ ઊભી થાયછે.

કવિતાની દેવી પોતાના પ્રિય ભક્તોને પોતાના કલ્પના (દિવ્ય પ્રેરણાથી ઊડતી કલ્પના)ના વિમાનમાં ખેસાડીને ગિરિના શિખરની છેક ટોચ ઉપર મૂકેછે, ત્યારે આ આવરણ છિન્નભિન્ન થયેલું દર્શન થાયછે. છતાં—

શ્લોક ૧૪ એ કવિત દેવીના ભક્તોના હૃદયમાં આ યોગિનીની છબિ પડેલી તે આ મર્ત્યલોકમાં દર્શાવવાની હેમની પણ પૂર્ણ શક્તિ નથી. એ છબિનાં પ્રતિબિમ્બ, પોતાનાં કાવ્યોની દ્વારા, પાડે છે, પણ તે આછાં આછાં જ પડે છે.

હેવાં આછાં પ્રતિબિમ્બ પણ—કવિત દેવીના ભક્તોએ સાક્ષાત્ દીડેલી યોગિનીની છબિનાં આછાં પ્રતિબિમ્બ પણ—જોઈને કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છા દર્શાવી આ કાવ્યના ઉદ્દગાર સમાપ્ત થાય છે.

વિયોગિની યશોધરા. પૃષ્ઠ ૧૧૨—૧૧૯.

બુદ્ધચરિતનો આ એક કથા ભાગ—'The Light of Asia'—માંથી ભાષાન્તર કરીને પ્રગટ કર્યો છે. એ મહાકાવ્યના ૭ મા સર્ગના આરંભની ૮૮ પંક્તિયોનું ભાષાન્તર આ કાવ્યખણ્ડમાં છે.

કડી ૧, પંક્તિ ૨.

નિજ—આ શબ્દનો સંબંધ કડી ૨ માંના 'શુદ્ધોદન રાજ' સાથે છે.

'મુખ વચન' અને 'દર્શન શ્રવણ' એ યથાસંખ્ય સંબંધમાં લેવાનાં છે; 'દર્શનને મુખ' અને 'શ્રવણને વચન' દુર્લભ થયાં; પોતાના પુત્રના મુખનું દર્શન અને વાણીનું શ્રવણ દુર્લભ થયાં.

કડી ૨, પંક્તિ ૧.

શુદ્ધોદન—સિદ્ધાર્થનો પિતા. તેથી બુદ્ધને (સિદ્ધાર્થને) શૌ-દ્ધોદન (શુદ્ધોદનનો પુત્ર) એમ પણ નામ અપાય છે.

શામ્ય સામન્ત.—સિદ્ધાર્થ જે clan-જાતિ-માં જન્મ્યો હતો તે જાતિનું નામ શામ્ય હતું; એ જાતિના લોકો ખેતીનો ધંધો કરતા હતા; હેમાંનાં થોડાંક કુટુંબો રાજવંશી હતાં. ગૌતમ બુદ્ધ (સિદ્ધાર્થ) જે રાજકુટુંબમાં જન્મ્યો તે રાજકુટુંબને પણ શામ્ય નામ અપાયલું જણાય છે.* શુદ્ધોદનના તાબાના ઉમરાવો (Lords) એમ મૂળમાં છે, તે 'સામન્ત' શબ્દથી મ્હેં રૂપાન્તર કર્યું છે.

પંક્તિ ૨. મન અતિ મન્દે—અતિ મન્દ મને.

વિમક્તિનો પ્રત્યય વિશેષ્યને બદલે વિશેષણને આમ ઉચલાવીને લગાડવાની છૂટક કવિતામાં લેવાય છે.

કડી ૩, પંક્તિ ૨.

વિરલ વૈધવ્યનું કારણ તરત જ નીચે કડી ૪ થીમાં દર્શાવ્યું છે;—પતિ જીવે છે છતાં નથી જીવતો; કેમકે ક્યાં છે તે પત્નો નથી; માટે એ છતે પતિયે વિધવાપણું.

કડી ૬, પંક્તિ ૧.

'જણાવે' ના કર્તા શબ્દો કડી ૫ માંના 'ઉપ્દ્રૂયો ચારનારા' અને 'વલિકગણુ' છે.

---

* Childers' " Pali Dictionary " માં S'ākya શબ્દ નીચે આપેલી હકીકતમાંથી.

કડી ૮, પંક્તિ ૧.

‘કપિલવસ્તુકુલભૌલિ’—કપિલવસ્તુ નગરના રાજના કુલના મુકુટરૂપ-સિદ્ધાર્થ.

કપિલવસ્તુ—શુદ્ધોદન રાજની રાજધાની.

એ નગરનું સ્થલસ્થાપન કાંઈક સંદિગ્ધ આજ સૂધી હતું. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથના કહેવા પ્રમાણે ખસ્તી જિલ્લાની ઉત્તરે આવેલું હાલનું પિપ્રાવા ને પ્રાચીન કપિલવસ્તુ; પણ એ ઉમેરે છે કે શુએન સંગે વર્ણવેલું કપિલવસ્તુ તે તો તિલૌરા કોટ અને આસપાસનાં ખંડેર તે જ નક્કી છે. (“The Early History of India,” P. 139, note.)

એ જ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૬૨ વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે ચન્દ્ર-ગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં (ઈ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૩ સૂધી ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય હતું તે સમયમાં) ફા-હિયેન મુસાફરના પ્રવાસની વખતે કપિલવસ્તુ (અને કુશીનગર) ઉગ્ર અને નિર્જન હતાં; માત્ર થોડાક સાધુઓ વગેરે ત્યાં રહેતા હતા. ફા-હિયેનના પુસ્તકનો વિષય ઈ. સ. ૩૯૯ થી ૪૧૪ સૂધીનો છે. (The Early History of India, P. 20.)

Rhys Davids (રિહસ ડેવિડ્સ)ના “Buddhism” નામના પુસ્તકમાં (ઈ. સ. ૧૮૮૬ ની આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૨૫ મે) કહ્યું છે કે કપિલવસ્તુ હાલની કોહાના નદી તે પ્રાચીન શેહિષ્વીને કિનારે, ખનારસથી ઐશ્વાની દિશામાં ૧૦૦ માઇલ છેટે હતું. એ

જ પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૭ મે પુટનોટમાં કનિંગહમકૃત Ancient-Geography ('પ્રાચીન ભૂગોળ') નો આધાર બતાવી હાલનું નગર નામનું ગામકું તે પ્રાચીન કપિલવસ્તુ એમ સૂચવ્યું છે.

કપિલ મુનિના વાસસ્થાન તરીકે આ નગરનું નામ કપિલવસ્તુ પડેલું જણાય છે. 'વસ્તુ' શબ્દનો અર્થ વાસસ્થાન નથી થતો; 'વાસ્તુ' નો થાય છે. અશ્વધોષના "પુદ્ગલચરિત" મહાકાવ્યમાં "કપિલ-વાસ્તુ" એમ નામ નજરે પડે છે (સર્ગ ૬, શ્લોક ૩૦. પ્રો. કાવેલે (Cowell) પ્રગટ કરેલી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૫૦, પાઠાન્તર C તથા P નાં જીવો.) પાલી ભાષામાં કપિલવસ્તુ શબ્દ છે; અને વસ્તુ તે વસ્તુ તેમ જ વાસ્તુ નું રૂપાન્તર બને; તેથી બ્રમથી કપિલ-વસ્તુ એમ સંસ્કૃત મૂળ ઠરાવી દેવામાં આવ્યું હોય એમ સંભવ છે.

કડી ૧૩, પંક્તિ ૧.

ઉદ્યાનસરિતા—બાગમાં થઈને બહેતી નદી, ન્હાની નદી.

કડી ૧૩ તથા ૧૪ યુગ્મક છે.

'પ્રિય બે' (બે પ્રિયજન, સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા) એ 'નિર-ખતાં'નો કર્તા છે.

અહિં (આ નદીને કિનારે) પૂર્વે સુખનો સમય વીતી ગયો તે સમયમાં એ બે પ્રિયજન સ્હામસ્હામાં બેશીને પદ્મ (કમળ)ના કોશ-બીડાયલાં કમળ-થી ખચિત (ભરચક બનેલો) કિનારો જેનો છે હેવા (નદીના) જળરૂપી દર્પણ (ચાટલા)માં મધુર અધર અધર

(એક બીજના અધર) જે ચુમ્બતા તે નિજ પ્રતિબિમ્બે-પોતાનાં પ્રતિબિમ્બમાં-જેતાં હતાં.-આમ અન્વય છે.

કડી ૧૪, ચરણ ૪.

અહિં એક માત્રા માપ કરતાં વધી જાયછે. 'મધુર' એ શબ્દને સમેટી લઈને ઝડપથી બોલીને બેસાડવું પડેછે. 'મધુર' શબ્દને બદલે 'મૃદુ' કે એમ ફેરવવાનો વિચાર થયો; પણ છે તે શબ્દયોજનામાં કહ્યુંને શ્રવણ વધારે સારું લાગવાથી માત્રાદોષ સ્વીકારીને છે તેમ જ રાખુંછું.

કડી ૧૫, પંક્તિ ૧.

તેમ જ એક બીજના હાથ (કરશું કર-કર સાથે કર) ગૂંથા-યલા (પ્રતિબિમ્બમાં પણ તેમ રહેલા) જેતાં હતાં.

જળબિમ્બિત = જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલું જોડું (સિદ્ધાર્થ અને યશોધરાનું જોડું) તો ઉપર કિનારે બેઠેલું; એટલે પ્રતિબિમ્બમાંનું જોડું જીવે એમ અર્થ ના લેવાનો; પણ જેનું પ્રતિબિમ્બ જળમાં પડ્યું છે તે-એમ અર્થ લેવાનો છે.

કડી ૧૬. લીધાં-હરી લીધાં. આંસુથી (રાઈ રાઈને) આંખો-માંની દીપ્તિ જતી રહેલી.

અધરૈઃ—અધર. (નીચલો હોઠ), અને આઠ (ઉપરનો હોઠ); બંને હોઠ.

કડી ૧૭, પંક્તિ ૧.

એકવેણીધરા—માથાના વાગની જુદી જુદી વેણી ગૂંથ્યા વિના, અને સેંધી પણ પાડ્યા વિના, એક જ વેણીમાં વાળ રાખેલા હેવી.

વિરહિણીને એકવેણી રાખવી એ ઉચિત છે.

પંક્તિ ૨. સંસ્કારહીન-ધૂપેત્ર વગેરે કથું નાંખ્યા વિનાના; લૂખા.

કડી ૧૮. પહેરેલું લૂગડું કમરેથી મેખલાના મણિ જડેલા ચાપડાથી બાંધેલું નહિં, અને તેથી હેનો છોડા ઉર ઉપર આડો-સોડિયું વાળેલો-હતો.

કડી ૧૯.

પૂર્વાશ્રમમાં—પતિ જોડે સંયોગનું સુખ હતું એ પૂર્વકાળની સ્થિતિમાં. જીવનમાં ચાર આશ્રમે છે, તેમાં સંન્યાસના આશ્રમને સંબન્ધે પૂર્વાશ્રમ તે ગૃહસ્થાશ્રમ એમ ‘પૂર્વાશ્રમ’ શબ્દ વપરાયછે, તે જ અહિં સંયોગકાળના સુખ અને હાલની વિરહદશાના દુઃખ વચ્ચે વિરોધ સૂચવવાને વાપર્યોછે. મૂળમાં તે “In old years” એટલું વચન છે.

પ્રેમાબ્હાનો—પ્રેમભર્યાં આબ્હાન (= બોલાવવાં.). પ્રેમથી પતિ બોલાવતો તે વચનો.

સંબ્રમ—ગભરાટ; ઝડપ; ઉત્સાહનો ગભરાટ.

પાટલપાંખડી—પાટલ = ગુલાબનું ફૂલ.

ગુલાબનું ફૂલ ખરું જોતાં મુસલમાનોના હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયા પછીનું છે; સંસ્કૃતમાં હેનું યરોયર નામ જડતું નથી; તેથી એ સમીપમાં સમીપ નામ લીધુંછે; પાટલ (વિશેષણ)= ગુલાબી રંગનું—એમ છે. પણ પાટલ (નામ) = trumpet flower છે. પણ વિશેષણમાં રંગનું નામ છે તેટલા ઉપરથી ગુલાબ માટે ‘પાટલ’ નામ યોજવું પડ્યુંછે.

ગુલાબના ફૂલની પાંખડી જેવા હલકા ચરણ પડતા હતા— એમ ભાવ છે.

કડી ૨૧. જ્યોતે—જ્યોતિવડે. ઉદ્દ્યોતે—દીપિત કરે, પ્રકાશિત કરે; ક્રિયાપદ છે; હેનું કર્મ ‘શાન્તિ’ અને કર્તા ‘રવિકિરણો’ છે.

અન્વય:—ધેરા તિમિરમાંથી નીકળતાં ઝળહળતાં રવિકિરણો જે’વાં (જેમ) અરુણોદયની જ્યોતવડે (પ્રકાશ વડે) રજનીની શાન્તિને ઉદ્દ્યોતે (પ્રકાશિત કરે).

કડી ૨૨. હેવાં—એ રવિકિરણો જેવાં.

પ્રેમદીપ—પ્રેમ જે’માં પ્રકાશિત થાયછે હેવા દીવા—એ યશો-ધરાની આંખો.

કડી ૨૩. નેનબિમ્બ—આંખોના ડોળા.

કડી ૨૫. અશ્રુપૂર્ણ દિનો તણી માત—એ રાત્રિ તે તે પછીના

રહસ્ય

દિવસો આંસુથી ભરેલા હેની માત, અશ્રુભરેલા દિવસોને જન્મ આપનારી.

સિદ્ધાર્થ ચાલ્યો ગયો તેથી તે રાત્રિ પછીના આંસુભરેલા દિવસોની જનની થઈ.

કડી ૨૬, ઉત્તરાર્ધ.

એ અલૌકિક પ્રેમવીર-સિદ્ધાર્થ—ને પોતાના પ્રેમને માત્ર આ લોકના જીવનના અન્ધનમાં પૂરી રાખવો ના ગમ્યો; હેવો હેનો વિશ્વાળ, ઉદાર, પ્રેમ. ક્ષણિક જીવન કરતાં વધારે વ્યાપક પ્રદેશમાં, માનવસૃષ્ટિ, સર્વ જીવસૃષ્ટિ, વગેરે વિશ્વાળ પ્રદેશમાં હેનો પ્રેમ વ્યાપ્યો.

કડી ૨૭. આ કડીની પૂર્વેની એ કડીઓ કાગિસમાં પૂરેલા વિચારોની આવેલી હોવાથી, આ કડીનો સંબંધ પાછળની કડી ૨૪ માંના 'એક કરમાંહિ' મૌકિક દામ' જેડે લેવાનો છે. એક હાથમાં મોતીની માળા, બીજા હાથમાં પોતાનો પુત્ર રાહુલ આંગળીએ વળગેલો-એમ સ્થિતિ હતી.

નિજ—આ શબ્દ અહિં વાક્ય સંબંધ જેતાં કાંઈક બરોબર નથી આવતો લાગતો. 'હેનો' એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે ત્યાં પોતાનો એ અર્થનો શબ્દ જરાક શ્લિષ્ટ કરતો લાગે છે; પરંતુ 'નિજ-કુંજ' એમ કાવ્યસંપ્રહને એક જણે નામ આપ્યું છે તેના જેટલું કે જેવું તો અનૌચિત્ય અહિં નથી; કેમકે—'નિજકુંજ' એ નામમાં જે જે વાંચે તેનો કુંજ એમ અનર્થ થાય છે, અને અહિં તો યશોધરાની જેડે પોતાનો (નિજ) સુત, રાહુલ હતો—એમ શ્લિષ્ટ લેખ ના થાય એ રીતે બંધ બેસાડાય છે.

અરણ્ય ૩. અલ્લેતો = નિર્દોષ; અજ્ઞાન; દુનિયાંના રંગથી અ-
સ્પૃષ્ટ. (અલ્લક્ષ્મન્ ઉપરથી હશે ?). મૂળમાં આ શબ્દને પ્રતિરૂપ
શબ્દ નથી.

નર્મકાશમાં 'હલેતો' શબ્દ આપી 'દુનિયાંદારીની પૂરી ખમર
નહિં હોય તહેવું'—એમ અર્થ આપ્યો છે. પ્રાથમિક અર્થ 'હળવું' (=હલકું)
આપ્યો છે. તે ઉપરથી લાગે છે કે અલ્લક્ષ્મન્ એ વ્યુત્પત્તિની કલ્પના
નર્મદ ઇવિયે ના કરતાં 'હળવું' ના મૂળ જોડે સબન્ધ દર્શાવ્યો હશે.

કડી ૨૮. પગપ્હાનિયે દોડે.

પગનાં આંગળાંવાળો અગ્રભાગ-આંગળાં—તે જ જમીન ઉપર
મૂકીને દોડતો હતો. અર્થ અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે. ત્યાં પ્હાની શબ્દ
વખતે અનુચિત જણાશે; કેમકે 'પ્હાની' એટલે તો પગની એડી-
તળિયા પાસેના ભાગ સહિત. પરંતુ આંગળાં ઉપર ચાલવાને પણ
પ્હાનીએ ચાલવું કહેવાય છે એમ યાદ છે તેથી તેમ પ્રયોગ કર્યો છે.

કડી ૨૯. 'જે'ને હકડે નહિં દુઃખભાર'—નિર્દોષ, અજ્ઞાન,
આળ રાહુલની સોક્ષાસ હૃદયદશા યશોધરાના ગંભીર દુઃખની જોડે
પ્રડછામાં અહિં દર્શાવી છે.

કડી ૩૦-૩૧. એ બેની હૃદયની સ્થિતિનો વિરોધ અહિં વળી
વિશેષ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવાયો છે.

વલાકા = બગલી. 'બલાકા' પણ રૂપ છે.

કડી ૩૫, પૂર્વાર્ધ.

અહિં પણ રાહુલનો નિર્દોષ આનન્દ અને રાણીનો ઊંડો શોક એ બેની વચ્ચે છાયાબેદ આલેખ્યો છે.

કડી ૩૬, ચરણ ૧. રાજદ્વાર=રાજમહેલ.

ચરણ ૩. 'આપણા'—આ શબ્દનો વિશેષ્ય શબ્દ ૪ થા ચરણ-માંનો 'પુર' શબ્દ છે. 'આપણા પુરમાંહિ'—એમ.

ચરણ ૪.—હસ્તિનાપુર—'હસ્તિનાપુર'નું આમ ના ને બદલે ન વાળું રૂપાન્તર હન્દને અર્થે કરવાની છૂટ મ્હેં તો લીધી ધારી હતી પરંતુ આપ્ટેના સંસ્કૃત અંગ્રેજી કોશમાં બંને રૂપ આપ્યાં જણાયાં.

કડી ૩૭, ચરણ ૧.

અશ્વધોષકૃત "બુદ્ધચરિત" કાવ્યમાં (સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૭૬ માં)
-આ વૃત્તાન્ત નહિં પણ અન્ય પ્રસંગમાં) ત્રપુષ અને ભલ્લિક એમ નામ છે. (એ સર્ગ અશ્વધોષની કૃતિ નહિં, પણ અમૃતાનન્દે રચેલા છેલા ચાર સર્ગમાંનો છે.)

Light of Asia માં નામ મૂક્યા પ્રમાણે મ્હેં લીધેલાં કાયમ રાખવાને બહુ બાધ નથી.

કડી ૩૦, ચરણ ૧. તેગન-તેળના. હન્દને માટે 'ના' 'ન' કર્યો છે.

કડી ૪૦. સિદ્ધાર્થના જન્મ વગેરે વિશે કહેવાયલું કે એ

જુદ થશે, જમ ઉદ્ધારશે, ઇત્યાદિ ભવિષ્ય લાંબા વખત પૂર્વેથી કહેવાયલું હતું; હેનું અહિં અનુલક્ષણ છે.

કડી ૪૨, પંક્તિ ૨. પાંપણ્ય—પાંપણ્યોમાં; સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત. રેલી—રેલાઈ. કર્મણિ અર્થમાં કર્તરિ ૩૫.

કડી ૪૩, ઉત્તરાર્ધ.

હિમનગ (= પર્વત)—હિમાલય—માં ગંગાનદીની સેર—બરફ બની ગયેલી હોય તે હુનાળામાં—પીગળીને ઊછળે તેમ.

કડી ૪૪, પંક્તિ ૧.

બર ઉત્કંઠે—ઉત્કંઠાબેર; ઉત્કંઠાથી બરેલી થઈને; બર (બરપૂર) ઉત્કંઠાએ.

કડી ૪૫.—ઉદ્દન્ત = વાર્તા; વૃતાન્ત; સમાચાર.

તેહ—પાન = તેહનું પાન. 'ઉદ્દન્તના પાન કાળે શ્રવણ તૃપિત થયાછે.'—આ માટે 'આર્તનોપુકાર' એ કાવ્ય ઉપરની ટીકા, પાછળ પૃષ્ઠ ૨૨૯ મે જુવો. અહિં પૂરવણી તરીકે ઉમેરુંછું કે રસનેન્દ્રિય વિષય સર્વમાં તીવ્ર હોયછે તેમ આલ્હાદક પણ હોયછે એમ કાંઈ માને તો મનાય; અને 'રસ' શબ્દનો મૂળ અર્થ તો રસનેન્દ્રિય—આખવાના ઇન્દ્રિય—નો સંબન્ધી જ છે; રસ = આખવું એ મુખ્ય અર્થ છે; પછી લાક્ષણિક અર્થ ખીજા રસ માટે થયો.

કડી ૪૬, પંક્તિ ૧.

જવ-‘જઓ’ નો ‘ઓ’ ટૂંકાઈને થયેલું ૩૫. પાછળ (ટીકા પૃષ્ઠ ૨૩૦ મે) ‘વ્રતન વર્ષ’ કાવ્યની ટીકામાં ‘ગાઓ’ એમ રાખેલું છે—‘ગાવ’ એમ ના કરતાં—તે વિશે તે સ્થળે કહ્યું છે કે ‘ગાવ’ એ ૩૫ બહુ પરિચિત નથી. તે સાથે આ ‘જવ’ પ્રયોગનો વિરોધ ગણવાનું કારણ નથી; અપરિચિત છતાં ૩૫ સ્વીકાર્યું એટલું જ; તેમ વળી ‘જવ’ એ ૩૫ વધારે પરિચિત છે, ‘ગાવ’ એ ઓછું પરિચિત છે.

ઠહેપારી—ઠહેપારીને; ખીજી વિભક્તિનો પ્રસય લુપ્ત છે.

કડી ૪૭, પંક્તિ ૨. અન્ધિ = ગાંસડી, કોથળી.

કડી ૪૮. સોનેયો = સૂતાનો શિકંકો; સૂતા મ્હોર.

પંક્તિ ૨. જો-જો રત્ન.

છાનાં અશ્રુ—પૃષ્ઠ ૧૨૦-૧૨૩.

આ જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ-ગત્ય અથવા અન્ય જનના દુઃખનો અનુભવ-માનવ આત્માના વિકાસને માટે આવશ્યક છે. દુઃખના ચિહ્નરૂપ અશ્રુ છે. એ અશ્રુની આ કારણથી કીમત અસાધારણ છે. અને આત્માના વિકાસના સાધન તરીકે અશ્રુ તે અમૃત રૂપ જ છે; આત્માને જડ, મૃતવત્, થતો રોકનાર અમી એ અશ્રુ છે. પરંતુ આ અશ્રુનું અમૃત જગતમાં પ્રગટ કરવાને બદલે છૂપું જ રેલાયાથી હેની કીમત સવિશેષ થાય છે. છતાં અશ્રુની કીમત આમ વિશેષ છે.

આ અશ્રુની ગૂઢતા બે રીતે છે; એક તો સમભાવજનિત અશ્રુ

પ્રગટ કરવાની અનિચ્છાથી ગૂઢ રાખેલાં તે; અને ખીજી એ કે અ-
નાથ, રંક જનોનાં તેમ જ અનેક અન્યાય નીચે ચગદાયલાં જનોનાં
અશ્રુ, પોતાના જ સુખ વૈભવ ઇલાદિમાં મદાન્ધ થયેલા ઇતર જગત્-
ની નજરે જ પડતાં નથી તેથી એ ગૂઢ, છાનાં, અશ્રુ.

અશ્રુના આ સ્વરૂપને કદેશીને આ કાવ્ય રચાયું છે.

શ્લોક ૩, પૂર્વાર્ધ.

જગતમાં પ્રવર્તતા અન્યાય ઇલાદિ જોઈ હેના બલિ થયેલાં
જનો તરફ સમભાવથી પ્રગટ થયેલાં અશ્રુ (શ્લોક ૨ માં કલ્યા
પ્રમાણે) બહુવાર ઊભરાઈ જાય છે; જગત આગળ પણ પ્રગટ થઈ
જાય છે, અને ત્હારે હૃદયના પર્વતમાં ધૂપા રહેલા એ અશ્રુસરો-
વરમાંથી ઝરણરૂપે, નદીઓ રૂપે, બહેણુ બહેણુ. તોપણ એ સરો-
વરનું જળ-અશ્રુ-પૂટતું નથી; કેમકે હેની ઉત્પત્તિ સ્વર્ગના સુન્દર
વનમાંથી છે; દિવ્ય સમભાવમાંથી ઉત્પત્તિ છે; અને એ સમભાવને
પ્રવૃત્ત કરાવનારા જગતમાંના અન્યાયનો અન્ત જ નથી.

ઉત્તરાર્ધ—ઊભરાઈ પ્રગટ થતાં અશ્રુ વિશે આમ કહ્યું. પરંતુ
જગતથી છાનાં રહેલાં અશ્રુ-જે દીન જનનાં અશ્રુ તરફ જગત
જોતું નથી તે અશ્રુ તેમ જ તે અશ્રુ સાથે સમભાવ રાખનાર
મનુષ્યનાં અશ્રુ—વિશેષ મોઢાં અને મધુર હોય છે. હેમાં ગંભીરતા
અને મૌનતા અંશને લીધે ખૂબી વધે છે.

શ્લોક ૪, ઉત્તરાર્ધ.

અહિં વિશ્વનાં મોતીની નિન્દા-અપકર્ષ-ઉદ્દિષ્ટ હોવા છતાં ‘આં-સુમોતીડાં’ એ રૂપકમાં આંસુને મોતીનું રૂપક આપી ઉત્કર્ષ-મોતી-પથુને લીધે થતો ઉત્કર્ષ-દર્શાવવામાં મમ્મટે ‘વ્યાહતવ’ નામનો અર્થદોષ કહ્યો છે તે દોષ પ્રગટ થાય છે એમ કહી સકાશે. પરંતુ મમ્મટે બતાવેલા એ દોષ બતાવવામાં કાંઈક અતિ ચીકાશ વાપરી જણાય છે; ભવભૂતિના ‘માલતીમાધવ’ નાટકમાંનું ઉદાહરણ જગતિ જાયનઃ ધ. વાણું લઈ ચન્દ્રિકાને નિન્દીને પથુ માલતીને પોતાનાં નયનની ચન્દ્રિકા કહી ત્હેમાં આ દોષ બતાવ્યો છે; પથુ હેનું સમાધાન થઈ સકે એમ છે; જગત્ની ચન્દ્રિકા કરતાં આ ગુદી જ ચન્દ્રિકા એમ ઉદ્દેશ કવિનો હશે એમ બચાવ કાંઈક થાય એમ છે. હજી એ બચાવમાં કાંઈક વાંધો જણાયો, કેમકે જગત્ની ચન્દ્રિકા અને આ ખીજી અપૂર્વ ચન્દ્રિકા એમ વ્યંજના થાય હેવાં વચન બરોબર એ શ્લોકમાં નથી. પરંતુ આ સ્થળે તો ‘વિશ્વનાં મૌકિતકો’ કરતાં એ ‘આંસુમોતીડાં’ મોઢાં એ વચનમાં સ્પષ્ટ રીતે એક મોતીની સામાન્યતા અને ખીજાં ઉત્કૃષ્ટ તરીકે બતાવવાનાં (આંસુ) મોતીની અસાધારણતા સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે, એટલે વ્યાહતવ દોષ ખરી રીતે અહિં સમર્પણે નહિં.

શ્લોક ૫, ચરણ ૧. પ્રેમશિક્ષાઓ—પ્રેમયુક્ત શિક્ષણો.

શ્લોક ૬.

માતાપિતાના પ્રેમસંસ્કાર વિનાનાં બાલ્યકાળમાં જ નમ્રાયાં નમ્રાયાં થયેલાં માણસો મ્હોટી ઉમરે પ્રેમના અમૃતનો લાભ ભાગ્યે જ લઈ સકે. અમી (ચરણ ૪) તે પ્રેમનું અમી.

શુષ્ક રણુ—માખાપના પ્રેમાર્દ્ર સંપર્કને અભાવે જીવન સૂકા રાન
જેવું માટે શુષ્ક રણુ.

શ્લોક ૮, પંક્તિ ૧.

નમાયાં ને નખાપાં—એ વિશેષણોનો વિશેષ્ય શબ્દ 'જન' અ-
નુકત છે. બાલકાળમાં નમાયાં નખાપાં, પશુ ઉપર પ્રમાણે આંસુ
રેડે તે વખતે તે મ્હોટાં થયેલાં.

શ્લોક ૯, પૂર્વાર્ધ.

સરોવરમાં ખરેખરું અમી ન્હોતું; પશુ ભાસ થયેલો; દૂરથી
અમીનું સરોવર જોયું—જાણ્યું.

શ્લોક ૧૦, પૂર્વાર્ધ.

પાન કરતા ન કરતામાં; ખરું પાન થયું જ નહિં એટલામાં,
એ માનેલા અમીનો સ્વાદ કડવો લાગ્યો. તરત જ શક જોડેના
અયોગ્ય પ્રેમમૂળન્ધની દુઃખમયતાનું ભાન થયું.

કડુ—સંસ્કૃતમાં કટુ શબ્દનો અર્થ 'તીખું' છે; (અને તિક્ત
નો અર્થ 'કડવું' છે); ગુજરાતીમાં આવતાં અર્થ બદલાઈ ગયાછે.

અરણુ ૪. હવે—આ સ્વાદ કડવો લાગ્યા પછી તરત જ શકની
શકતા પ્રગટ થતાં, પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થયા પછી.

શ્લોક ૫ થી ૭ સુધી નમાયાં નખાપાંનાં અશ્રુના ઉદ્ભવ
સાથેનો વિલાપ મૂક્યોછે; અને ૮ માં એ અશ્રુવડે માળા ચૂંથી

કહી છે. શ્લોક ૯ થી ૧૧ માં શ્લોકો ઠગેલી યુવતીનો વિલાપ, અને શ્લોક ૧૨ માં એ અશ્રુ માળામાં ગૂંથવા લીધાં કલાં છે. પછી શ્લોક ૧૩ થી ૧૭ માં ખીન્ન વિવિધ અશ્રુની માત્ર ગણના જ કરાવી છે. એ માળા કવિ વાચકને અર્પે છે, પણ (શ્લોક ૧૯ પૂર્વાર્ધ) ખરી રીતે તો પોતાના ઉરમાં જ ગૂંથ રૂપે ધારી રાખે છે.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩.

દિવ્ય પ્રેમરૂપી દીપ લઈને જોઈએ—Sympathy, સમભાવ, પ્રેમનો ભાવ હોય—તો જ છાનાં અશ્રુના ભંડાર નજરે પડે; સમ-ભાવ વિનાના નિષ્કુર જગતને એ નજરે ના જ પડે.

શ્લોક ૧૭. આ શ્લોકમાંનાં અશ્રુ સાધુજનોના હૃદયમાં ઊભરાતી ઉપકારવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોઈ, અત્યાર સુધી વર્ણવેલાં અન્યાય, આઘાત, ધ્યાદિથી ઊપજેલાં આંસુથી જુદાં પડશે. પરંતુ સાધુજનની ઉપકારવૃત્તિનો સૂક્ષ્મ સંબન્ધ દીન રંકનાં અશ્રુ સાથે છે જ, એટલે આ આંસુમાં પણ વિજ્ઞતીયતાને લીધે વિરોધ નહિં આવે.

શ્લોક ૧૯, ચરણ ૪.

શ્વેત ધન—ઉપર વર્ણવેલાં છાનાં અશ્રુની માળા, ઉરમાં સંધરી રાખે તે.

ગૂંથકર્મ. પૃષ્ઠ ૧૨૪-૧૨૫.

માનવની બુદ્ધિશક્તિના, હૃદયગુણના, જ્ઞાનના, સંકોચને લીધે,

તથા તે સર્વનો યોગ્ય વિકાસ ના થવાને લીધે, સાધારણ રીતે આ જગતમાં સ્થિતિ હોવી છે કે અનેક સુન્દર તત્ત્વો, અનેક છાનાં દુઃખો, ઇલાહિનું દર્શન સર્વને થતું નથી; એ ગૂઢ વસ્તુઓનું દર્શન કો'ને, સી રીતે, અને ક્યારે થઈ સકે છે તે ઇશારો કરનારું આ કાવ્ય છે.

શ્લોક ૪, ચરણ ૩.

ત્યાં—એ વિશ્વમાં; અથવા, વિશ્વજન સુખમાં રમે છે તે જ રમણે, તે જ ક્ષણે.

શ્લોક ૫, પૂર્વાર્ધ.

ભૂતને પક્ષે તિમિર તે ભૌતિક અંધકાર; અને જગજનને પક્ષે તિમિર તે અજ્ઞાન. ભૌતિક અંધકારમાં જેમ ભૂતડાં નાચતાં હસે છે, તેમ માનસિક અંધકારમાં (અર્થાત્ અજ્ઞાનમાં) જગજન નાચતાં હસે છે. અજ્ઞાનમાં છતાં અજ્ઞાન છે તે ન જાણીને હેમાં જ આનન્દ માને છે; નાચવું તથા હસવું તે આનન્દનું પ્રગટ સ્વરૂપ.

ઉત્તરાર્ધ.—જ્યોતિ દૂર હોવાથી પ્હોંચી ના સકે તેથી ત્હોનાં કિરણ ત્યાં વસતાં નથી. ભૂતડાંને વિશે ભૌતિક જ્યોતિ દૂર હોવાથી હેમની સમીપ પ્રકાસતો નથી. એમ અર્થ છે; જગજનને પક્ષે, જ્ઞાન-જ્યોતિ હેમના અજ્ઞાનના પ્રદેશથી દૂર હોવાથી તે પ્હોંચતો નથી; જ્યોતિના ગુણમાં ખામીને લીધે નહિં, પણ અન્ધકારનાં પડની જડ-તાને લીધે, એ દૂર અને ન પ્હોંચનારો બને છે.

શ્લોક ૬, ચરણ ૪. હરિ—એ સંબોધન છે.

શ્લોક ૭. વિશ્વમાયાના પ્રભાવથી આ સર્વ ગૂઢદર્શનો અન્ધ-કારમાં નિગૂઢ રહે છે; તેથી પોતાના પરાક્રમમાં મત્ત થઈને વિશ્વ-માયા 'દ્વિમામથી' (વિજયના દમ્ભથી) બધે ધૂમે છે. સર્વત્ર એ માયા-અજ્ઞાનાવરણ-ને પરિણામે એ અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યો છે, ને ગૂઢદર્શનો થતાં નથી.

શ્લોક ૮, ૯.

પરંતુ એ માયાનો વિજય ત્યરકાળ નથી ટકવાનો; અન્તે તેો સનાતન સત્યનો વિજય છે; અને સત્યનો સુન્દર જ્યોતિ, બધાં તિમિરનાં પડ છેદી નાંખીને, પ્રગટ થવાની સાથે એ સર્વ ગૂઢદર્શનો પ્રત્યક્ષ થશે, અને સર્વમાં વ્યાપેલું દિવ્ય ગીત:નિરન્તર સંભગાશે.

શ્લોક ૯, ચરણ ૧.

વસ્તુ તે—તે ગૂઢદર્શનની વસ્તુ; વાસ્તવિક સ્વરૂપ ધરનારાં સર્વ તત્ત્વ, ભાવ, ધ્યાદિ.

સ્વેચ્છા સ્વીકાર.—૫૪ ૧૨૬-૧૩૦.

આ કાવ્યનો આધાર એક અસાધારણ કલાવિધાનવાળા ચિત્રમાં છે. એ ચિત્રનું નામ "The Choice" (પસંદગી,—પોતાની સ્વેચ્છાથી ખેમાંથી એકનો સ્વીકાર, સ્વેચ્છાસ્વીકાર) એમ છે; હેનો ચિત્રકર સર નોએલ પેટન (Sir Noel Paton) નામે હતો. એ ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં જન્મ્યો હતો, અને ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં હેને 'નાઇટ'નો ધરકાળ મળ્યો હતો.

મ્હેં કેટલાંક વર્ષ ઉપર અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં આ વિષય ઉપર જ વ્યાખ્યાન-આ ચિત્રનો આધાર લઈને-આપ્યું હતું હેમાંથી એક બે ઉતારા આપ્યાથી આ ચિત્રની રૂપરેખા સ્પષ્ટ થશે.

“ચિત્રમાંની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.

એક વીર (Knight) બે સુંદર સ્ત્રીઓની વચમાં બનેલો છે; એક સ્ત્રી જરાક ઊંચા ભાગમાં બેઠી છે, બીજી વીરથી નીચા ભાગમાં બેઠી છે. પ્રથમની સ્ત્રીને દિવ્ય પાંખો છે.-હેના માથાની આસપાસ halo (પરિવેષ),-દિવ્ય પ્રકાશનું વર્તુલ-વીંટાયલું છે; અને એ અલૌકિક સૌન્દર્યની દીપ્તિવાળી સ્ત્રીતરી છે. બીજી સ્ત્રી પણ સૌન્દર્યવાળી તો છે, પરંતુ હેના સૌન્દર્યમાં કાંઈક વિકાર-વિષયવિકાર-ની છાયા છપાઈ છે; અને હેના રૂપમાં કાંઈ જુદી રીત્યનું પણ સખળ આકર્ષણ પૂર્યું છે. સહજ જણાઈ આવે છે કે પેલી દિવ્ય દીપ્તિવાળી સ્ત્રી તે પુણ્યવૃત્તિ અને આ મોહનીશક્તિવાળું સૌન્દર્ય ધારણ કરનારી તે પાપવૃત્તિ; અને એ બેની વચમાં રહેલો વીર તે માનવ. પુણ્યવૃત્તિના અર્ધશિથિલ આશ્લેષમાંથી બેંચી લઈને પોતાની તરફ લેવાને પાપવૃત્તિ પ્રયત્ન કરતી સ્ત્રીતરી છે. માનવવીર હેનો સપાટો છોડવાને મથે છે-હાથથી છોડવાનું કરે છે, છતાં વીરની નજર પાપવૃત્તિના મોહક મુખ ઉપર કાંઈક આકર્ષણથી લોભાતી ગઈ છે; પણ તે સાથે વળી વીરની મુખમુદ્રા ઉપર કાંઈ વિલક્ષણ અન્તઃક્ષોભની છાયા જણાય છે. પુણ્યવૃત્તિ વીરને યચાવવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરતી નથી જણાતી. હેને પોતાના બળથી જ છૂટવાનો પ્રસંગ પૂરો મળવા દેતી જણાય છે.—આ સ્થળે જ Choice (સ્વેચ્છાપૂર્વક પસંદગી, સ્વીકાર)નું તત્ત્વ સૂચિત થાય-

છે.—છતાં અંદરની વૃત્તિ આખર એ વીરને પોતાના પુણ્યમયિ આશ્લેષમાં જ રાખવાની હોય એમ હેના pose (અંગવિન્યાસ, આકૃતિસ્થિતિની લક્ષણ), મુખમુદ્રા, સ્નેહપૂર્ણ દયામય દાષ્ટ, વગેરેમાં પ્રકાશી નીકળે છે.”

“માનવને વીરનું શસ્ત્રાદિ ધરનારું સંગ્રામખરઃ સ્વરૂપ આપ્યું છે તે એટલા માટે કે આ સંસારમાં મનુષ્યને અનેક બળોની વ્યવસ્થા રહી, અનેક વધતા ઝોલા વિષમ પ્રસંગોમાં યુદ્ધ કરવાને ઈશ્વરે મૂકેલો છે તે સૂચવવું છે. એ યુદ્ધ તે કાષિક યુદ્ધ નથી, અને તે માટે ભૌતિક સામગ્રી-શસ્ત્રાદિકની સામગ્રી-નો ઉપયોગ નથી, પણ આધ્યાત્મિક બળ, સંયમ, દૃઢતા, શ્રદ્ધા, તપ ઇત્યાદિ શસ્ત્ર કામ આવશે, અને આધ્યાત્મિક યુદ્ધ કરવું પડશે. પરંતુ તેને ચિત્રમાં પ્રતિબિમ્બિત કરવાને શસ્ત્રધારીપણાનું રૂપક આપ્યા વિના છૂટકો નથી.

“પછી પેલી બે સ્ત્રીઓનાં સ્વરૂપ જોઈએ. બંને સુન્દરતાથી પૂર્ણ છે; પરંતુ બેનાં સૌન્દર્યમાં કેવો ઝીણો અને જોવા જઈએ તો સ્પષ્ટ તફાવત છે। પુણ્યવૃત્તિનું સૌન્દર્ય દિવ્ય તેજોમય છે, અને માટે જ ખરું સૌન્દર્ય છે; તે બતાવવા પરિવેષ (halo)-તેજનું વર્તુલ-દિવ્ય પાંખો, વગેરે મૂક્યાં તે તો સ્પષ્ટ ચિહ્નો છે, પરંતુ મુખ-મુદ્રામાં જ, અને આપ્યા શરીરમાં પણ, કાંઈક અવર્ણ્ય કાન્તિ હોવા પ્રકારની પૂરી છે કે હેમાં અલૌકિક દિવ્યતાની જ છાયા દીપી નીકળે છે. આથી ઉલટું, પાપવૃત્તિનું સૌન્દર્ય પૂર્ણ જોરદાર છે, તોપણ હેમાં સ્પષ્ટ રીતે વિષમવિકારની ખોટી ઝળક પૂરેલી છે તે ખારીકીથી તપાસતાં જણાઈ આવે છે. અને વેશ, અલંકાર, વગેરે કેટલાંક બાહ્ય ચિન્હો પણ એ વિકારમય સ્વરૂપનો જ ઇશ્વારો કરે છે. આમ હેનું

સૌન્દર્ય હલકા પ્રકારનું છે છતાં કાંઈક મોહક, આકર્ષક, વિશેષ જોરદાર, સખળ હોય એમ ભાસ થાય છે. હામાં પણ અર્થ સમાયો છે. પુણ્યવૃત્તિ તે પાપવૃત્તિ કરતાં પ્રથમદર્શને મનુષ્યને ઝોછી આકર્ષક લાગે છે, પાપવૃત્તિનો આહ્વાડખર લોભક હોય છે; પરંતુ ઊંડું તપાસતાં અહું સૌન્દર્ય પુણ્યવૃત્તિમાં જ છે. એ જણાવવાનો હેતુ એ ચિત્રના આ અંશનો છે. પુણ્યવૃત્તિનું પ્રથમદર્શને ઝોછા પ્રભાવવાળું સૌન્દર્ય ચીતરેલું છે છતાં હેમાં અલૌકિકતા, દિવ્યતા વગેરે ઊંચા અને ઊંડા ભાવોની કૌમુદી જેવી છાયા, અમૃતની રેલ જેવો વિરતાર વગેરે અંશે જણાઈ આવે છે તે એ સૌન્દર્યના તાત્વિક દૃષ્ટિયે અધિધાતા-ચણાની જ સાબીતી માટે છે.

“ આ ઉપરથી સૂચવે છે કે મનુષ્યને પાપવૃત્તિનું આકર્ષણ યદ્યપિ મોહક અને સખળ લાગે છે તથાપિ આખર જોતાં, સત્ય જોતાં, પુણ્યવૃત્તિનું બળ જ સાચું અને સુખમય છે. આ બે સ્ત્રી-ઝોનાં રથાન ગોઠવવામાં પણ ચતુરાઈ ચિત્રકારે વાપરી છે. પાપવૃત્તિને કાંઈક નીચે રાખી છે, અને પુણ્યવૃત્તિને કાંઈક ઊંચે રહેલી ચીતરી છે, તે એમ સૂચવે છે કે પાપવૃત્તિ મનુષ્યને અધઃપાત કરાવનારી છે. અને પુણ્યવૃત્તિ, દિવ્ય લોકમાંથી આવનારી હોઈ, મનુષ્યને ઉન્નત દશામાં, દિવ્ય માર્ગમાં ખેંચી ચઢાવનારી છે.”

આ કાવ્યમાં વિષયભૂત કરેલા “ સ્વેચ્છાસ્વીકાર ” ના તત્ત્વની અર્થા પણ એ વ્યાખ્યાનમાંથી ઉતારું છું, જેથી ખુલાસો થશે:—

“ આ જગતમાં પાપપુણ્યનું યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. મનુષ્યનામાં પાપ અને પુણ્ય એ બેમાંથી એકનો સ્વાકાર અને બીજનો ત્યાગ કરવા માટે સ્વેચ્છાશક્તિ ઈશ્વરે મૂકેલી છે, તે શક્તિનો ખરો ઉપયોગ

કરવો મનુષ્યના પોતાના હાથમાં; માત્ર ઈશ્વર પોતાની કરુણા-
મય દૃષ્ટિ મનુષ્ય ઉપર હેવા સ્વીકારસંશયના
મનુષ્ય ઈચ્છે તો, એ કરુણામાંથી વહેતું બળ આપી હેને મદદ કર-
વાને ઈશ્વર તત્પર છે;—ઇલાહિ અનેક સત્યો આ ચિત્ર એક જ
ઝળકમાં પ્રગટ કરી દે છે.”

“પુણ્યવૃત્તિનો આશ્લેષ આ વીરના ઉપર અર્ધશિથિલ દર્શા-
વ્યે છે, હેમાં પણ ઉડા ભેદ રહેલો છે, અને એ એ પ્રકારનાં તત્ત્વ
સૂચવે છે. મુખ્ય અર્થ તો એ કે પાપવૃત્તિના તત્ક્ષણ સફળ થતા
આક્રમણમાંથી એ વીરને છોડવીને પોતાના સંપૂર્ણ પ્રભાવમાં પૂરવાને
પુણ્યવૃત્તિ કરી સાક્ષાત ઉદોગ, પ્રયાસ, નથી કરતી, કેમકે એ વીર
પોતાની શક્તિના બળે જ એ મોહનીની જળમાંથી છૂટીને દિવ્ય
માર્ગ તરફ જાય ત્હેમાં જ વિજય, વિજયનું મહત્ત્વ, અને વિજયના
ફળનું શાશ્વતપણું. ખીજો અર્થ એ કે, પાપવૃત્તિ ક્ષણભર વિજય પામતી
જણાય છે અને પુણ્યવૃત્તિનો ગ્રહ વીર ઉપરથી શિથિલ કરે છે.

“પરંતુ એ વિજય દટ રૂપ હજી પામ્યો નથી; વીર એ મોહની
શક્તિનો અસહાય દાસ બન્યો નથી. કેમકે એ ચિત્રના અંશોનો એક
ક્રમ આગળ જોઇએ છિયે તો જણાય છે કે વીર પાપવૃત્તિના જુજ-
બન્ધનને છોડવાને પ્રયત્ન કરે છે. આટલી સુદક્ષા હજી છે. પણ વળી
ધારીને જોઇએ છિયે તો શું દેખિયે છિયે ? જે ક્ષણે આમ હેના
વિષમય જુજબન્ધનમાંથી છૂટવાને વીર મથે છે તે જ ક્ષણે એ
પાપવૃત્તિની મોહની મુખશોભા-ખોટા સૌન્દર્યની પણ ઉત્કટ આ-
કર્ષણુવાળી મુખશોભા-ની તરફ એ વીરની નજર મન્ત્રમુગ્ધ થઈને

જડાઈ ગઈ છે. પણ તે છેક મોહલુપ્ધતામાં નથી પડ્યો. વીરની મુખ-
મુદ્રા ઉપર પાપવૃત્તિ તરફ કાંઈક અરુચિ, કંટાળો જણાય છે, અને
છતાં હેના મોહથી છૂટવાની આશા પણ દેખાઈ આવે છે આમ આ
વીર આ બે સદસદૃષ્ટિયોનાં આકર્ષણો વચ્ચે અનિશ્ચયના આન્દોલન-
માં પડ્યો છે. પ્રલોભનમાં ફસાતાં રોકાવાની ઇચ્છાનું પ્રાપ્ત્ય અને
ત્હેની જ સાથે એ પ્રલોભનના મોહથી જડ બની જઈ થતી સ્તબ્ધ-
તા—આમ અદ્ભુત ભાવવિરોધમાં માનવ પડ્યો છે.

“ક્ષણવાર એમ લાગે છે કે પાપવૃત્તિ વિજ્ય પામશે કે શું ?
ઉપર કહ્યું તેમ પુણ્યવૃત્તિ એ વીરને પોતાની તરફ ખેંચવાનો ખાસ
પ્રયત્ન પણ નથી કરતી તેથી આ ભય વધતો લાગે છે. પરંતુ એ
યથાઘટિત જ છે. ઉપર કહ્યું તેમ Choice—સ્વેચ્છાયુક્ત પસંદગી—નું
તત્ત્વ જ હેમાં સમાયું છે. પુણ્યવૃત્તિ માત્ર પોતાની જબરદસ્તીથી જ વીરને
ખેંચી પોતાના તાબામાં લે તો હેમાં એ વીરનું પરાક્રમ શું રહ્યું ?
હેની પોતાની ઇચ્છાથી સદસદ્ વચ્ચે પસંદગી કરીને સ્વીકાર કરવાનો
પ્રસંગ જ ક્યાં રહ્યો ? માટે ભલે ક્ષણવાર પાપવૃત્તિ વિજયિની
થતી જણાય; ભલે એ વીરનું આમ ભાવતુમુલમાં ભ્રમણ થાય; એ
જ તુમુલમાંથી સ્વપરાક્રમે કરીને વીર વિજ્ય પામશે તો પુણ્યવૃત્તિના
સૌન્દર્યની, બળની, અને પોતાના ઉપર હેના પ્રભાવની વિશેષ કીમત
એ વીરને પોતાને જ જણાશે.

“હાવા ભાવથી જ પુણ્યવૃત્તિ સ્નેહદયાથી આર્દ્ર નયનથી અને
કોમળ મુખમુદ્રાથી વીર તરફ નિહાળી રહી છે. આશ્લેષ શિથિલ છે
ખરો, જો કે તે પોતે વીર તરફ ઉઠાસીન ધઈને શિથિલ નથી કર્યો
પણ પાપવૃત્તિના ઉદ્ધત આઘાતથી થયેલો છે; પરંતુ એ આશ્લેષ છોડી

દીધા નથી. જે ક્ષણે એ વીર પાપવૃત્તિને છૂટીને અન્ધનમાંથી છૂટે કે તે જ ક્ષણે પોતાના શુદ્ધ પ્રેમમય આશ્રેષ્ઠમાં વીંટવા માટે એ પુણ્યવૃત્તિ તત્પર રહીને ભુજ પસારતી જ ઊભીછે; આશ્રેષ્ઠનું અર્ધ-શિથિલપણું ઉલટું આમ પુનઃ સ્વીકારની તત્પરતા જ અતાવેછે. જેમ-નિરન્તર સંરક્ષણ કરનારી માતા બાળકને ચાલતાં શીખવતી વખત બાળક અડબડિયાં ખાઈ પડી જાય એમ છતાં ક્ષણવાર ઉપાડી લીધા વિના જ-ખરી હાનિ થાય તે વખતે જ ઉપાડી લેવાની ઇચ્છાથી—બાળકની તરફ થોડીવાર સ્નેહ મમતા વગેરે ભાવથી ઊભેલી જ રહેછે, હેના પ્રયાસથી મળતું બળ અપાવવાને પોતે નિશ્ચેષ્ટ જ રહેછે, હેવો કાંઈક ભાવ આ પુણ્યવૃત્તિનો જણાયછે. પાપવૃત્તિનું બળ કાવતું જણાયછે ખરું, પણ ત્હેની જ સાથે એ વીરને માથે દિવ્ય દયાની કૌમુદી જેવી દીપ્તિનું રક્ષણ કાયમ જ છે. અન્ધકારમાં પડતા પહેલાં યોગ્ય કાળે હેને અચાવવાને તત્પર રહેલી ઈશ્વરકરુણા આ પુણ્ય-વૃત્તિની મૂર્તિના સૌન્દર્યની દ્વારા પ્રકાશિત થાયછે.”

આ ચર્ચા મ્હોં કરી તે વખતે પ્રસ્તુત ચિત્રની નકલ “આફ્રિક” નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં જોયેલી ત્હેના સંસ્કાર મન ઉપર રહેલા તે ઉપરથી કરી હતી. હાલ એ ચિત્રની એક engraving ની મ્હોટી પ્રત પેદા કરીને પૂર્ણ દર્શન કરવાનો લાભ મ્હને મળ્યોછે. તે પછી ઉપરની ચર્ચામાં ફેરફાર કરવાનું કારણ જણાયું નથી. આ કાવ્ય રચ્યું તે ‘આફ્રિક’માંનું ચિત્ર જોયા પછી (સંસ્કારને આધારે જ) આશરે બાર તેર વર્ષે. તેથી એક વિગતની બુલ્લ આવી ગઈછે તે મ્હોહું ચિત્ર (કાવ્ય રચ્યા પછી અઢી વર્ષે હમણાં) પેદા કર્યું ત્હારે જણાઈ. તે કાવ્યના શ્લોક ૧ ચરણ ૨ માં ‘ ગગનમાં’ શબ્દ છે તે

સ્થળે ભૂલ્ય છે. ચિત્ર જોતાં વાર ખડકમાં જોભેલો છે. માટે ‘ગગનમાં’-
ને બદલે ‘ખડકમાં’ એટલો ફેરફાર કરવાની વિનંતિ કરું છું.

આ મહોતું ચિત્ર પેદા કર્યું ત્હેની નીચે “The Choice”
એ નામ અને નીચે પ્રમાણે motto—ગર્ભવચન—આપ્યું છે:—

“Abhor that which is evil, cleave to that which
is good.”

(Romans, xii, 9.)

આ ‘સ્વેચ્છાસ્વીકાર’ના તત્ત્વને સમર્થ રીતે સ્થાપનારાં વચન
કઠોપનિષદમાંથી જડે છે તે અહિં ચૂકવાં અસ્થાને નહિં ગણાય:—

અન્યચ્છ્રેયોઽન્યદુતૈવ પ્રેયસ્તે ઉમે નાનાર્યે પુરુષં સિનીતઃ ।
તયોઃ શ્રેય આદદાનસ્ય સાધુ ભવતિ હૃયિતેઽર્થાઘ ઉ પ્રેયો વૃણીતે ॥૧॥
શ્રેયઃશ્રેયઃશ્ર મનુષ્યમેતસ્તૌ સંપરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ ।
શ્રેયોહિ ધીરોઽભિપ્રેયસો વૃણીતે પ્રેયોમન્દો યોગક્ષેમાદ્ વૃણીતે ॥૨॥
(કઠોપનિષદ ૧-૨-૧, ૨.)

મહારા કાવ્યમાં ઉપર કહેલા ચિત્રને પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરનાર
આધારરૂપે જ લીધું છે; એટલે હેમાં સહજ ફેરફાર કે નવા અંશને
સ્થાન આપ્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે; ઉદાહરણાર્થ, ચિત્રમાં જે
અશક્ય જ તે, ખંતે સુન્દરીઓનાં ગીત.

શ્લોક ૩ જાડાં—કોકિલા જાડે સંતાયલી માટે જાડાં ગાન; તેમ
શ્લીલ રીતે અર્થ ભેતાં, જાડા બેઠવાળાં ગાન.

નિરન્તર હાસમાં—આ શબ્દોનો સંબન્ધ જુદે જુદે સ્થળે જુદી રીતે જોડવાનો છે; પ્રથમ પંક્તિમાં 'વસજે' જોડે; છેવટનીમાં—'રમતાં' જોડે. વીર તું નિરન્તર હાસમાં વસજે—એમ પ્રથમમાં; અમીઝરણુ નિરન્તર હાસમાં, ને દિવ્યવિલાસમાં, રમતાં—એમ છેવટનીમાં.

શ્લોક ૬. મરણોથી—મરણ્યું બહુવચન અહિં હેતુપુરઃસર મૂક્યું છે. માનવનું આત્મા અને દેહના વિશ્લેષરૂપ મરણ્યુ ઐહિક જીવનને અન્ટે છે તે તો એક જ છે. પરંતુ આ જીવનમાં અનેક ધોર પાપ વગેરેથી આત્માનાં મરણ્યુ અનેક સંભવે છે તેથી બહુવચન.

શ્લોક ૫ ચરણ ૩. પરિવેષ = halo; દિવ્ય જનોના માયાની આસપાસ નેજનું વર્તુલ ચીતરેલું હોય છે તે; ઐમાસામાં ચન્દ્રની આસપાસ જળકુંડાળું બને છે તેવું.

શ્લોક ૧૭ ચરણ ૨. કરે ધરી—સુન્દરી પોતાના કરવડે સુવીરને ધરીને—પકડીને.

શ્લોક ૮. ચરણ ૧. નયનોને નચવતી.—નયનોનું તત્ત્વ ચિત્રમાં પ્રગટ ના જ થઈ શકે; એ નવો ઉમેરો છે.

ચરણ ૩. મહારી કને હવે આવેલું ચિત્ર જોતાં પાપવૃત્તિનાં અંમ કુસમકોમળ ચીતરેલાં નથી. આ ફેરફારની છૂટચતો હક રવી-કારાશે એમ આશા છે.

ચરણ ૪. ત્હાં જ જડિયાં—ત્હાં = એ અંગેમાં.

ચિત્રની સ્થિતિથી આ પશુ ફેરફાર છે. ચિત્રમાં તો વીરનાં -

નયન પાપવૃત્તિના મુખ ઉપર જ જડાયલાં છે. (શ્લોક ૧૫ ઉત્તરા-
ર્ધમાં તે સ્થિતિ બતાવી છે.)

શ્લોક ૯. પંક્તિ ૨. વીરતાણું—એ શબ્દનો અન્ય (દેહલી-
દીપન્યાયે) બે બાબૂ લેવાનો છે, પૂર્વગત શબ્દ 'રુધિર' સાથે તેમ જ
પછી આવનાર શબ્દ 'ચિત' સાથે.

શ્લોક ૧૦, પંક્તિ ૧. રેલી = રેલાઈ.

શ્લોક ૧૧, પંક્તિ ૧. રેલતો = રેલાતો.

પંક્તિ ૨. રા. મણિશંકર ભટ્ટની 'વસન્તવિજય'માંની એક
મનહર પંક્તિમાંનું—“ ગાળી નાંબે હલાવી રસિકહૃદયને ” એ વચન
અહિં સંસ્કારખીજ છે.

શ્લોક ૧૨, પંક્તિ ૨. મધુ = મધ, મદિરા.

„ પંક્તિ ૪. રેલિયે = રેલાવિયે.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩. ડમહું ડગવાની ક્રિયા—અથવા તો ડગ-
વાની ને ડગવાની એ અનિશ્ચયની ક્રિયા—ચિત્રમાંની સ્થિતિમાંથી
વ્યૂંચ્યરૂપે જ લઈ સકાશે; ચિત્રમાં સંચલન તો ના જ નિરૂપાય.

ઉત્તરાર્ધ—ડચો જણાય છે ને ન ડચો જણાય છે, તેમ જ સ્થિર-
તા હૃદયમાં વસે છે ને નથી વસતી;—આ વર્ણનમાં વીરના મનની
અનિશ્ચયદશા, દોલાયમાન અવસ્થા, સૂચવાય છે.

શ્લોક ૧૪, પંક્તિ ૨. આશ્લેષો છોડવા જતી.—આ કૃતિ મૂળ
ચિત્રમાં આ રૂપે નથી; નવીન ઉમેરો છે.

આ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૯૧૧ ના નોલ્હેમ્બરમાં રચાયું છે.

પુરૂરવ અને ઉર્વશી. ૫૪ ૧૩૦—૧૩૫.

આ કાવ્ય સમજાવા માટે પુરૂરવ અને ઉર્વશીની કથા તથા કાલિદાસના વિક્રમેર્વશીય નાટકમાં એ કથાના થયેલા રૂપાન્તર ઉપર લક્ષ રાખવાને વિનંતિ છે. કથા તથા નાટક સુપ્રસિદ્ધ છે. છતાં આ કાવ્યમાં જે ભાગોનો સંગ્રહ સૂચનરૂપે થયો છે તે સંક્ષેપમાં અહિં નોંધવાથી સુગમતા થશે:—

ઉર્વશી પુરૂરવ જેડે રૂઢેવાને કપૂલ થઈ ત્હને અંજે શરતોમાં એક એ હતી કે ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેટાં છોકરાં જેવાં વહાલાં હતાં તે હમેશાં ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં અને કોઈને લઈ જવા દેવાં નહિં; ખીજી એ હતી કે કદી પણ પુરૂરવે ઉર્વશીની દૃષ્ટિયે નમાવવરથામાં ન પડવું. ઉર્વશીને સ્વર્ગમાં પાછી આણવાને દેવો ક્ત્સુક થયા ત્હારે ગંધર્વો કને ઉર્વશીનાં ઘેટાં એક રાત્રે ચોરી લેવડાવ્યાં; એટલે ઉર્વશીએ ખૂમે પાડી, પુરૂરવ જાગ્યો અને નમ્ર છતાં તલવાર લઈને દોડ્યો; એટલે ગંધર્વોએ જાગ્યો વીજળીનો ઝળકારો પ્રગટ કર્યો, એટલે ઉર્વશીએ પુરૂરવને નમ્ર દીઠો; શરતમાં ભંગ થયાથી ઉર્વશી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આ ભાગ શ્રુતિ તથા પુરાણમાંથી છે. નાટકમાંથી નીચેના ભાગ પ્રસંગોચિત છે:—

(નાટકનો ચોથો અંક જેવો). ઉર્વશીને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુરૂરવ અમાત્યોને રાજ્યતન્ત્રની સંભાળ સોંપીને ઉર્વશીના લઈ જવાથી એ તથા ઉર્વશી એ એકલાં કૈલાસ પર્વતમાં આવેલા ગંધમાદનવનમાં વિહાર કરવાને ગયાં. ત્યાં કેટલોક કાળ વિહાર કર્યા પછી

“ઉર્વશી કાંઈક નિમિત્તે રીસાઈ અને વનના અન્ય ભાગમાં જતી રહી; કાર્તિકેયના વનમાં સ્ત્રીઓથી પ્રવેશ ન થાય તે નિયમ, ઘૂહરપતિયે દિવ્ય જ્ઞાનના નાશનો શાપ દીધેલો તેથી, બૂલી જઈને તે વનમાં પેઠી; પેઠી કે તરત લતાના રૂપમાં બદલાઈ ગઈ. આ અનિષ્ટ પરિણામનો પ્રતીકાર એક એ જ હતો કે પાર્વતીના પગના અળતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સંગમનીય નામનો મણિ પ્રાપ્ત થાય અને તે લતાને અડકાડાય તો જ પાછું ઉર્વશીનું પોતાનું રૂપ મળે.

ગન્ધમાદન વનમાં પુરૂરવ વિરહથી ઘેઘે બની ગયેલો ભમવા લાગ્યો, ઉર્વશીને સોધવા લાગ્યો. અકસ્માત્ લતા અનેલી ઉર્વશી કને એ આવ્યો; આવતા પહેલાં શિલાના ચીરામાં સંગમનીય મણિ હતો તે દેખીને ઉપાડ્યો, આકાશવાણીદ્વારા શિવે એ મણિનું ઓળખાણ આપી ગુણુ કહ્યો. એ મણિ પોતાને માથે ધારણ કરીને પુરૂરવે લતાને (ઉર્વશી છે એમ જાણ્યા વિના જ, હેના જેવું લાલિલ જોઈ લલચાઈને) આલિંગન કર્યું; કે તરત લતા મટી જઈ ઉર્વશી પ્રગટ થઈ. ઉર્વશીએ કહ્યું આપણી રાજધાની પ્રતિધાન છોડ્યે બહુ સમય વીત્યો, પ્રજા અને મન્ત્રીઓ આપણને દોષ દેશે, માટે ચાલો જઈયે; પુરૂરવ સંમત થયો ઉર્વશીએ પૂછ્યું—“શી રીતે જવાની ઇચ્છા છે ?”

પુરૂરવે કહ્યું:—

“ચપળાનો ચારુ ફરકે ધન, અને
સુરચાપનું નવલું તોરણે બને;
વિધ એ વિચિત્ર ધનના વિમાનમાં
નિજ રાજધાની લઈ જ મુને હવાં.”

એમ અલૌકિક મેઘવિમાનમાં લઈ જવાની માગણી કરી. તે પ્રમાણે મેઘવિમાનમાં બેસીને ચાલ્યાં.

અહિં નાટકનો વૃત્તાન્ત ચોથા અંકમાં અટકે છે. પાંચમાર્ગ પુરૂરવ રાજધાનીમાં આવેલો જ નજરે પડે છે.

આ કાવ્યમાં પુરૂરવ તથા ઉર્વશી મેઘવિમાનમાં બેઠાં અને પ્રતિ-
ધાન પહેાંચ્યાં તે દરમ્યાનનું વર્ણન, વાર્તાલાપ, પ્રગટ કર્યું છે. આ
કલ્પિત ભાગ ઉત્પન્ન કરવાનો ઉદ્દેશ માનવ પ્રકૃતિના એક અતિ રૂઢ
હતાં અતિ ગૂઢ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવવું એ છે, એ સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા
આ કાવ્યના ૧૭ માં શ્લોકમાં કરી છે:—

સુખમાં ભાવિ દુઃખોની છાયા જોતો સદા કરું,
ભયનો ભાર ધારીને સુખાસ્વાદ જ ના કરું.

આ સ્વરૂપને પરિણામે મનુષ્ય વર્તમાન સુખ ચાખવાને બદલે
કલ્પિત ભાવિ દુઃખ ટાળવાના સતત મથનમાં પડીને દુઃખને પોતાની
સમીપ બોલાવી લેવા જેવું કરે છે. જે સુખ વર્તમાન સમયમાં પ્રાપ્ત
થયું છે તે સાચવી રાખવાના ઉપાય કરવાને બદલે તે ટકશે કે નહિ
એ ભયથી જ માનવ પોતાના સુખમાં દુઃખ રેડે છે. આ સ્વરૂપ દર્શા-
વવા માટે આ કાવ્યની યોજના કરી છે.

શ્લોક ૨, ચરણ ૨.

જે'ણે—જે વીજળીએ; ચોથા ચરણમાં : 'તે વીજળી ' છે તે
સાથે સંબન્ધ છે.

ચરણુ ૧. નિહાળી-નો સંબન્ધ ચરણુ ૪ માં 'લપાઈ જતી' જોડે છે; ચરણુ ૨ માંના 'ઉજળી' જોડે નથી.

ચરણુ ૩. થાતી—આ વર્તમાન કૃદન્ત પૂર્ણ ક્રિયાપદને સ્થાને નથી લેવાનો; થાયછે—એમ અર્થ નથી લેવાનો; પણ 'થઈને' એમ અર્થ દર્શાવનાર વર્તમાન કૃદન્તનું જ રૂપ લેવાનું છે.

શ્લોક ૪, પૂર્વાર્ધ.

પુરૂવ અને ઉર્વશીના આશ્લેષ તે ઉદ્દીપનરૂપ બનતાં, વિમાન બનેલા મેઘને હેની પ્રિયા વીજળી પણ લજ્જા ભૂલી જઈને એ યુગ્મની પ્રેમલીલાનું અનુકરણ અનાયાસે જ કરે છે. ઝબકીને લુપ્ત થતી વીજળીના સહજ બનાવનો ખુલાસો ઉર્વશી આ રીતે આપે છે.

ઉત્તરાર્ધ.

પોતાના વિમાનની જ વાર્તામાંથી સહસા ફરી જઈને ઉર્વશી હિમગિરિ શિખરો તરફ નજર કરીને નવી ઊર્મિ (શ્લોક ૫ માં દર્શાવેલી ઇચ્છા)ને પ્રસંગ આપનારી સ્થિતિ તરફ લક્ષ ખેંચે છે.

શ્લોક ૫, ઉત્તરાર્ધ.

લોલ—આ શબ્દ લાલિત્યદર્શક પૂરક શબ્દરૂપે લેવો હોય તો લેવાશે; પરંતુ અહિં લોલ = 'ચંચલ,' 'હાલતું' એમ અર્થ લેઈને 'સુખનો'ના વિશેષણ તરીકે લેઈ સકાશે. ચાલતા વિમાનમાંથી બરફ-વાળાં શિખરરૂપી દર્પણમાં સુખ્યન પ્રતિબિમ્બિત થાય તે હાલતાં જ જણાય.

મેઘવિમાન જેવા અન્તરિક્ષ ઊંચા સ્થાનમાંથી જ આ દર્શન સંભવે અને હાવો અપૂર્વ કોડ પૂર્ણ થઈ સકે.

ચરણ ૪. મુજ—એ 'કોડ'નું વિશેષણરૂપ લેવું. મ્હારા કોડ.

મુજ કોડ—મ્હને કોડ થાયછે.

શ્લોક ૬. કૈલાસશિખરથી ઊપડેલું વિમાન હિમગિરિના સમીપ પ્રદેશમાં આકાશમાં ઊડેછે; તે એટલી ઊંચાછે હોવાને લીધે ત્હાંથી સિન્ધુનું દૂરદર્શન થવું શક્ય છે.

ઉર્વશી હિમગિરિનાં ઊંચાં શિખરોમાં સુખ્યનદર્શન ધર્યોછે; એ એમ સ્વર્ગાચ્છન્નને ઉચિત ઊંચા પ્રદેશના વિલાસ તરફ દોરાયછે; ત્હારે માનવ પુરૂરવ નીચે સિન્ધુ તરફ જ આકર્ષાયછે; અને (શ્લોક ૭) એ નીચે રહેલા સિન્ધુમાં જ કનકનૌકામાં સુખ માણવાને ધર્યો પટ્ટ કરેછે.

ઉત્તરાર્ધ.—ચાંદની પથરાઈને (= પથરાયાથી) વિશાળ પટ (સિન્ધુનો) ઝગકેછે; આમ અન્વય અને અર્થ છે.

શ્લોક ૮.—(વિમાન નીચું ઉતારીને)—ઉર્વશી સ્વર્ગની સુન્દરી હોવાથી વિમાન ચલવવું કવું તે કુશળતા હેની જ હોય. વિક્રમે-વંશીય નાટકના ચોથા અંકનો છેલ્લો શ્લોક ઉપર અવતરણચર્યામાં મ્હું મૂક્યોછે, ત્હેમાં પણ પુરૂરવને ઉર્વશીની કને વિમાનમાં પોતાને લઈ જવાની માગણી કરતો દર્શાવ્યોછે. નય માં નલેન લસતિ પર્યો-મુચ્ચા એમ મૂળમાં પંકિત છે; તે રા. કેશવલાલના ભાષાન્તરમાં—

“નિજ રાજધાની જ સિધાવિયે હવાં”—એમ કયાને લીધે ઉર્વશીની આ વિમાનચાલનકુશલતા ઢંકાઈ જાયછે, જે મૂળમાં નચ માં “મહને લઈ જ” એ એ શબ્દમાં સહજ સૂચવાયછે; તેથી એ શ્લોક ઉતારતાં મહે છેલ્લી પંક્તિમાં ફેરફાર કરી ‘જ સિધાવિયે’ને બદલે ‘લઈ જ મુને’ એમ કર્યુંછે તે આ હેતુથી. મહારા કાવ્યમાં વિમાનચાલિકા ઉર્વશી એ સ્થળે દર્શાવાઈછે; એક આ શ્લોકમાં અને બીજે, શ્લોક ૧૨ માંના ઉત્તરાર્ધમાં.

શ્લોક ૯, ચરણ ૪. ચિત્રલેખા = વિચિત્ર લેખ, ચિત્ર, આકૃતિ-વાળી, (ભૂમિ). અહિં શ્લેષદ્વારા ઉર્વશીની સખી ચિત્રલેખાના નામનું પણ સૂચન કાંઈક છે; અર્થમાં વિશેષ પૂર્તિ કરનારું નહિં, પરંતુ પોતાની પ્રિય સખીનું નામ સ્મરણપ્રિય લાગતું હોય એમ સ્ત્રીજનસ્વભાવ દર્શાવનારું.

શ્લોક ૧૧. નાટકમાં સંગમનીયમણિ ઉર્વશીને લગાટે લટકા-વેલો છેલ્લો (વિમાનમાં ચઢતા પહેલાં) આપણે દીકોછે. મહે તે પછી ફેરફાર કહ્યોછે, તેથી એ મણિ પુરૂરવે કંઠે ધારણ કરેલો અહિં દર્શાવ્યોછે.

શ્લોક ૧૨, પૂર્વાર્ધ.

શ્લોક ૧૦ માં આરમ્ભાયત્રી સુખનાશના ભયની સ્થિતિ, અહિં રૂપાન્તરે પ્રગટ થઈછે; સુખની અશાશ્વત સ્થિતિને લીધે નાશભય અને સુખાસ્વાદનો લોપ એ તત્ત્વ અહિં પ્રગટ કરવાનો આરમ્ભ થાયછે. શ્લોક ૫ માં પણ ઉર્વશી હિમાલયમાં ચુમ્બનદર્શન સૂચવે-

છે, ત્હારે શ્લોક ૬-૭ માં પુરૂરવ વિયોગ થયેલા વનવાળા અને અને હેની સમીપના સર્વ પ્રદેશોને પુષ્કળ દૂર મૂકવાની ઇચ્છાથી ઠેકનીચે સિન્ધુમાં જઈ સુખનો ઉપભોગ નવીન પ્રદેશમાં ને નવીન રીતે જ કરવાનો લોભ દર્શાવે છે. એ સુખલાલસા બાળૂ ઉપર જ રાખીને આ ૧૨ માં શ્લોકમાં નિશ્ચિત સુખ સાધનો આપનાર, દૃઢભૂમિ, પોતાની રાજધાનીમાં જ જવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે.

ઉત્તરાર્ધ.

પ્રતિષ્ઠાન-પુરૂરવની રાજધાનીનું નગર; એ પ્રાચીન ચન્દ્રવંશી* રાજાઓની રાજધાની હતી, અને ગંગા તથા યમુનાના સંગમ ઉપર એ નગર હતું. (ગોદાવરીને કિનારે આવેલું શાલિવાહનની રાજધાની અનેલું નગર તે ખીલું; પ્રતિષ્ઠાન-પ્રા. પદ્મટ્ટાણં પૃષ્ઠૈણુ).

“સંચરાવ્ય વિમાનને”-શ્લોક ૮ માંની ટીકાનો આરમ્ભ જીવો.

શ્લોક ૧૩. પ્રતિષ્ઠાન બણી વિમાન લઈ જવાની પ્રાર્થના પુરૂરવે કરી તે તરત સ્વીકારી અને ઉર્વશી વેગવાળા વિમાનને યમુના કિનારે રહેલા એ નગરનું દર્શન થાય તે સ્થળે લાવી પણ ખરી; તે પછીનું હવે સંભાષણ છે.

રાત્રિનો સમય છે;—એ તો શ્લોક ૬ ક્ષામાં ચાંદની સિન્ધુ પટ ઉપર પથરાયલી વર્ણવી છે તે ઉપરથી રમરણમાં રૂહેશે જ. મધ્યરાત્રિ પછીની શાન્તિમાં નગર સૂતું જણાય છે ત્હેતું અહિં ચિત્ર છે.

ચરણ ૨. સ્વપ્નસમું તરે.—ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણવેલું સ્વપ્ન, આહું

* પુરૂરવ તો ચન્દ્રનો પૌત્ર એટલે એ પેઢીનું જ છેતું.

ધુમસ અને વિમલ ચાંદની, એ આ સ્વપ્નસમાન દક્ષિણના સાધક અંશ છે; ચાંદનીમાં અને ધુમસમાં નગર જાણે તરતું હોય એમ કલ્પના છે.

ચરણ ૧—૩.

ધનનિદ્રામાં નગર છે, અને કાંઈમાં સુનેલાને અનુકૂળ હોડવાનું વસ્ત્ર—ધુમસપટ છે.

શ્લોક ૧૪.

આજા ધુમસ જેવાં સૂક્ષ્મ અંગોવાળી અપ્સરા ઉર્વશી નગરને સ્વપ્નસમું તરતું જીવેછે, ત્હારે માનવ પુરૂરવ હેતું દર્શન અન્યરૂપે કરેછે, તે આ શ્લોકમાં રેખાકિત થાયછે; સ્વપ્નસમું તરતું નગર તે પુરૂરવને યમુનાજળના પ્રતિબિમ્બમાં—સ્થિર જળમાંના પ્રતિબિમ્બમાં—સ્થિર જણાયછે.

ચાંદની અને ધુમસથી સ્વપ્નસમ સુન્દર નગરની પ્રતિમા તે પોતાના હૃદયમાં પડેલી ઉર્વશીની છબિજેડે સરખાવવામાં બંનેના સૂક્ષ્મસૌન્દર્યનું બાન થાયછે.

ચરણ ૪. ઉર્વશીની.—ઉર્વશીને જ આ વચન સંબોધીને કહેલું છે તો ‘ત્હારી’ એમ કહેવાને બદલે તૃતીયપુરુષમાં ઉર્વશીનું નામ દર્ષને કહેવામાં ઉર્વશી ઉપરનો રસિક અને તીવ્ર પ્રેમ તેમ જ એક પ્રકારનું રસિક સૌજન્ય વ્યંજિત થાયછે. જાણે કોઈ બીજાને જ કહેતો હોય તેમ ઉર્વશીનું નામ દીધાથી ત્હને જ મ્હોએ ત્હેનાં વખાણુ કરવાનો સૌજન્યભંગ ટળાયછે; ઇલાહિ વ્યૂગ્યો રસિક વાચકને જડશે.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૪.

અભંગ—રાજમહેશમાં આવીને વશ્યા પછી ગન્ધમાદન વનની પેડે ભૂલ્યથી નિષિદ્ધ સ્થાનમાં જઈ લતા બની જવાનું વગેરે સુખભંગના પ્રસંગ જ ના આવવાના, એટલે અભંગ સુખ મળશે,—એમ ભાવ છે.

શ્લોક ૧૬.—અહિં કાવ્યના ઉદ્દેશની સૂચનાનો વળી ધ્વનિ થાયછે;—“ એ સુખ વિશે દુખ ગૂઢ દેખું, ”—એ વચનમાં એ જણાઈ આવેછે.

ચરણ ૨. શિશુ મેષ કરું—કથામાં ઘેટાં ત્રણ કહેલાંછે; અહિં એક જ મેષશિશુ કહી વાર્તામાં ફેર કરવાની છૂટ લીધીછે.

ઉત્તરાર્ધ—આ બનાવની પૂર્વઝાયારૂપે ભ્રમણા જ અહિં પ્રગટ કરીછે. ઘેટાનું હરણ વગેરે હજી થયું જ નહોતું. છતાં હેનું હરણ થવા ના દેવું એ શરતમાં આ સંભવ સમાયક્ષે હોવાથી ભાવિ દુઃખનો ભાસ ચીતર્યોછે.

નાટકમાં ઘેટાનો પ્રસંગ કાઠી નાંખી કાયમ સંયોગનું પરિણામ છે; પરંતુ તે વાતને આ કાવ્યના ઉદ્દેશ જોડે યાદ આવેછે, તેમ કથામાંથી ઘેટાના પ્રસંગનું સૂચન (ખીજે બધે નાટકમાંના પ્રસંગો લીધાંની સાથે જ) અહિં હેતુપુરઃસર અને યુક્તિપુરઃસર ભેગું વણ્યુંછે.

ચરણ ૪. ઉર્વશી મુજ.—અહિં તો વાક્યમાં અંગ્રેજીમાં જેને direct construction કહેછે તે યોજના હોવાને લીધે ઉર્વશી એમ તૃતીય પુરુષમાં નામગ્રહણ છે.

શ્લોક ૧૭. કાવ્યનું ખીજભૂત હાઈ આ શ્લોકમાં છે તે આર-
મ્ભમાં અવતરણ્યર્થમાં કહેલું જ છે.

શ્લોક ૧૮-૧૯.

માનવહૃદયની સુખની શાશ્વતતા વિશે અશ્રદ્ધાનું તીવ્ર સ્વરૂપ
અહિં સૂચવાયું છે. હિમાલયના પ્રદેશોમાં ગન્ધમાદન વનમાં થયેલા
વિયોગના ભણકારા પુરૂરવને ભય આપતા હતા; તેથી નીચેના
સિન્ધુપટમાં કનકનૌકામાં વહી જવાની ઇચ્છા ક્ષણભર થઈ; તે પણ
મનમાં સ્થિર ના રહી; અને પોતાની રાજધાનીમાં રાજમન્દિરના
દૃઢ સ્થાન તરફ મન ગયું; ત્યાં પણ પલંગના પાછલા સાથે બાંધેલા
ઘેટાએ વિયોગની છાયા ઊભી કરી;—તેથી પાછી આખર આકાશમાં—
અનન્ત આકાશમાં—ઊડવાની ઇચ્છા કરી; અનિશ્ચિત સુખ, ભાવિ
દુઃખ,—એ ભયને પરિણામે અજ્ઞાત અનન્તપથમાં નહારી જઈ એ
નવી અનિશ્ચિતતામાં ઝંપલાવાનું મન કરે છે, પણ હેની અનિશ્ચિતતાનું
જ્ઞાન થતું નથી; કેમકે એમ માને છે કે સંભવનીય વિયોગનું સ્મરણ
આપનારા પદાર્થોથી દૂર જવાય તો બસ,—“જઈ, આંહિંથી હું
જઈ” (આંહિંથી—એટલે ભાવિદુઃખના ભણકારા કરનારા સ્થળમાંથી),
અને ઉરમાં ઉર્વશીને તો સ્થિર પકડી જ રાખું, પછી ગમે ત્યાં
ભલે જવાય. પણ આ રીતે પણ દુઃખનો આઘાત નહિં જ આવે
ત્હેની ખાતરી શી? તેથી આ કરતાં પણ પ્રબળ તીવ્રતર, સૂક્ષ્મ,
ઇચ્છા-દુઃખ પણ સ્પર્શ ના કરે હેવા અવ્યક્ત શૂન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત
કરવાની,—૧૯ માં શ્લોકમાં પ્રગટ કરે છે; પોતે ધન અને, ઉર્વશી
વિદ્યુત અને, હેને પોતાનામાં શમાવી દે (વીજળી મેઘમાં લીન રૂહે
તેથી), અને પછી પોતે મેઘના ધૂમમયરૂપદ્વારા ઝીણો ધૂમ બનીને

ઊડી જાય, લુપ્ત જ થઈ જાય, નિર્વાણ પામે; પછી વિયોગ, દુઃખ, ક્રોધને કહ્યાં સ્પર્શ કરશે ? બંને અન્યોન્યમાં વિલીન થઈ બંનેનું એકરૂપ થઈ તે પણ શૂન્યમાં લીન થઈ જાય—પછી દુઃખ પણ ક્યાં મારશે. “ ઝીણો ધૂમ બની ઊડી જઈ ”—એટલે ધૂમનો પ્રત્યક્ષ આકાર રહેલો હોયો થઈને ઊડીને અન્ય સ્થળે જઈ, એમ નહિ; પરંતુ—વરાળ રૂપ થઈ અંતે વરાળના પણ પરમાણુ વેરાઈ જઈ લુપ્ત થાયછે તે રીતે તદ્દન વિલુપ્ત થાઉં.

આમ દુઃખની ભયાનક મૂર્તિથી ભય પામીને હેનાથી દૂર રહેવાને વિલક્ષણુ અને તીવ્ર વાઝછાનાને મૂર્ત કરીછે. તહેમાં દુઃખથી નહાસવા જતાં એ અવ્યક્ત, શૂન્ય, દશામાં સુખ ભોગવવાની શક્તિ તથા સાધન પણ લુપ્ત થશે એ વાત પોતે ભૂલી જાયછે.

શ્લોક ૧૮, ચરણ ૩.

“ જઈ, અહિંથી હું જઈ. ”—‘ મુકરન્દ ’ના “ તું ગઈ ” એ મથાળાના સુન્દર, ભાવપૂર્ણ કાવ્યમાંની નીચેની પંક્તિનું સ્મરણ થશે:—

“ જઈ અહિંથી, અહિંથી જ જઈ. ”

ચરણ ૪. ઉર્વશી—અહિં સંબોધ્ય ઉર્વશી છતાં હેના નામગ્રહણુમાં ઉર્વશીની અમૂલ્યતા, હેના ઉપર અગાધ પ્રેમ, ઇત્યાદિ ભાવ વ્યંજિત થાયછે.

શ્લોક ૧૯. પોતે ધનરૂપ બને અને અને ઉર્વશી વિદ્યુત બને—એ વિચાર સમીપ રહેલા વીજળીયુક્ત મેઘ—વિમાન બનેલા મેઘ—ને

જોઈને પુરૂરવને, અગ્નિજ્વાલાં જ, સૂર્યો લોચ એમ જણાશે. કાવ્યના આરંભમાં મેઘ અને હેના ઉરમાં લપાઈ જતી વીજળીનું દર્શન પુરૂરવે કર્યું છે, તેહનું આ અન્તભાગમાં પ્રકારાન્તરે પરિવર્તન કરાયું છે. વિમાન બનેલા વીજળીસહવર્તનમાન મેઘમાં એકેલાં પુરૂરવ અને ઉર્વશી મટી જઈને પુરૂરવ તે જ મેઘ અને ઉર્વશી તે જ વીજળી એમ અભેદની દશા માગી છે; એટલું જ નહિ, પણ પુરૂરવ અને ઉર્વશી વચ્ચે પણ અભેદ સ્થપાઈ એ અભિન્ન સ્વરૂપ પણ વળી શૂન્યમાં લીન થવાની આગણી છે. આરંભમાં ઉપમા જેવું સામ્ય, પછી રૂપક જેવા અભેદમાં થઈને ઉપમાનોપમેયનું એક ખીન્નમાં અંતે નિગરણુ,—દૂખી જવું; અને પછી છેવટે તેથી પણ આગળ વધી નિતાન્ત લોપ, શૂન્યમાં ઇવલીનતા; એમ કલ્પના છે.

તિમિરવિલોપન, પૃષ્ઠ ૧૩૬.

ઈશ્વરને જનની સ્વરૂપ—વાત્સલ્યાદિ ગુણુના ઉદ્વેકને લીધે—જોઈને આ પ્રાર્થન છે. મોહરજનિના તિમિર—અન્ધકાર—નું વિલોપન કરવાની પ્રાર્થના છે.

કડી ૧, પંક્તિ ૨. અટવી=જંગલ; અરણ્ય.

કડી ૨, પંક્તિ ૧. મુદ્દાચિની=આનન્દ આપનારી.

મુદ્દ (સં.) નું ગુજરાતીમાં 'મુદ્દ' એમ રૂપાન્તર કરી આમ સમાસની ઘટ લીધી છે.

દયાળ—ઈશ્વરને સંબોધન છે તે અહિં પુંક્લિંગમાં છે; તે જનની

એ સંબોધનના સ્ત્રીલિંગ જોડે વિરોધમાં આવતું જણાશે. પરંતુ ઇશ્વરને તો પુંલિંગથી જ જોઈ ‘દયાળ’ એમ કહેવામાં અને અન્ય સ્થળે ‘જનની’ કહેવામાં બાધ નથી.

કડી ૩, પંક્તિ ૨. કૃપાળ—આ પુંલિંગ માટે પણ ઉપર પ્રમાણે સમાધાન છે.

લક્તસંધને સંબોધન, પૃષ્ઠ ૧૩૭, ૧૩૮.

પાછળ પૃ. ૭૯ મે “ ગોપીઓનું સંમેલન ” એ ગીત છે, તેહનું રૂપાન્તર કરીને આ કાવ્ય શૃંગાર રસમાંથી શાન્ત રસમાં બિતાર્યું છે. મહારા એક કીર્તનને પ્રસંગે આ રૂપાન્તર કર્યું હતું. હેમાં કડી ૨ અને કાવ્યમાં સમાન જ છે. કડી ૩ માં પંક્તિ ૩ માં ‘સજનિ’ ને બદલે ‘મધુર’ એટલો ફેરફાર બાદ કરતાં બાકી અને કાવ્યમાં સમાન જ છે. કડી ૪ માં “ સખી સ્યામરાય ” ઇ. ને બદલે ‘પ્રજુ કેરોં છાય’ ઇ. ફેરફાર છે. કડી ૫ માં ‘સજનોવૃન્દ’ નું ‘લક્તાવૃન્દ’ તથા ‘શ્રી ગોવિન્દ’ નું ‘ત્રેમસિન્ધુ’ તથા ‘સ્યામને’ ને બદલે ‘તાતને’, અને ‘લાનુસિંહ’ ને બદલે ‘લક્તસંધ’ એમ ફેરફાર છે.

અવસાન, પૃષ્ઠ ૧૩૮, ૧૩૯.

અંગ્રેજી કવિ શેલીના “ Music when soft voices die ” ઇત્યાદિથી શરૂ થતા કાવ્યમાં, તેમ જ ‘કુસુમબાળા’ ના ‘અવસાન’ કાવ્યમાં, એ જ અંગ્રેજી કાવ્યનું હાર્દ છે તે કાવ્યમાં, કલ્પના છે તેથી તદ્દન જુદી કલ્પના અહિં આ કાવ્યના આરમ્ભમાં છે. પૂર્વોક્ત કાવ્યોમાં સંગીતાદિ મધુર પ્રકારો ઉત્પન્ન થઈ લુપ્ત થયા

પછી પણ હેના સંસ્કાર પાછળથી મણુગણ્યા, ભમ્યા, કરેછે એમ તાત્પર્ય છે; આ કાવ્યમાં તો ગીતધ્વનિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો શ્રુત્યમાં લીન થાયછે, વીજળી અંધકારમાંથી ઊપજી પાછી અંધકારમાં શમે-
છે, ઈત્યાદિ પ્રકારે દર્શાવ્યાછે, અને આ નૃપુરઝંકારનાં કાવ્યોના ઝંકાર પણ તે જ રીતે મૈનમાંથી ઊપજી મૈનમાં શમશે, છતાં આનન્દ આપશે તો કૃતાર્થતા થશે-ઈત્યાદિ ભાવ છે. સંક્ષેપમાં કહિયે તો, પૂર્વોક્ત કાવ્યમાં પશ્ચાત્સંસ્કારના ધ્વનનની અને એ રૂપે અસ્તિત્વ લંબાવાની વાત છે; અને પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ખનાવના તત્કાળ જેટલા સુખદ સ્વરૂપની વાત છે, પછી બલે શ્રુત્યમાં લીન થાયો.

શ્લોક ૧, ચરણ. ૨. ઉલ્કા=Meteor; ખરતો તારો.

ક્ષણુ ઝળકતી વીજળી, ઝળકી હોલવાઈ જતા ખરતા તારા, ઉત્પન્ન થઈ વિલીન થતો ગીતધ્વનિ, એ સર્વની પેઠે માનવહૃદયમાં આનન્દ પણ ઉત્પન્ન થતાં વાંત લુપ્ત થાય હેવો છે.-આમ ભાવ છે.

શ્લોક ૨, પૂર્વાર્ધ. તથાપિ એ ઇન્દ્રજલરચના ભારે ભર્યા હૃદયને ક્ષણુ હર્ષ આપી (આપીને) ગમતી (ગમેછે.);-આમ અન્વય છે.

ચરણ ૧ ઇન્દ્રજલરચના=જહ્નુ જેવી માયારચના.

શ્લોક ૧ માં કહેલા પ્રકારો તે ક્ષણિકતાને લીધે ઇન્દ્રજલ જેવા.

ચરણ ૨. ભારે ભર્યાં-દુઃખના ભારથી ભરેલાં.

શ્લોક ૪. મિ. અપરદારના ‘વિલાસિકા’ માંના “સ્વર્ગીય ગાન” નામના કાવ્યને અન્તે

“તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્નમાં આ જગતથી સરી જઈ હું”

એમ મધુર કલ્પના છે તે આ શ્લોકમાંની કલ્પનાથી જુદી જ છે. હેમાં તો કવિ ગાનના ધ્વનિના સ્વપ્નમાં જગતથી સરી જવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે; અહિં તો શાન્તિમાં થતા (ન. પુરસ્કારના) નાદની પેઠે કવિ પણ મૌનના સિન્ધુમાં લય પામે તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને વચન છે. “અવસાન” કાવ્ય તે પરમ અવસાન તરફ દૃષ્ટિ નાંખનારું અહિં બને છે.

અવસાન.

“आतनो युकार” (पृ० ७४) — अग्रे गीतना स्वरनी योजना.
 (दीक्षा पूर्वक ररट ने अते आ वांअकुं.)

दुरित	इपे	पड्यो	हे	नगनाता
सा०री	पमधनीप	धमपग	रिगरीपमग	गा
लोभन	दाता	निरभी	सुण	पोय-अ-अ-
पू०नी	नीसा	रीसारी	रीरी	सा०रीनीसा
अवलु	न धरी	तुण	वाली	२ ७ ४
पपनी	नी सौसो	सौसो	नीधपमप	गरीगरीमगरीसा
			परीसारी	अंधे अनी
			साध सासा	सौरीसौनी धप
			(३+११)=१४	२ ३

अरथु अड्यो.

पनीधप म गरीगपमगरीसारीनीसा

संज्ञाः—

नीपू = यन्त्र ससक्तो नी तथा प आक्षीना मध्य ससक्तना शुद्ध स्वरो.
 सौरी = तार ससक्तना सा तथा री म आ गीतमां अंधे शुद्ध छे.
 नी = शोभण नी ले स्वरो नीचे अंक अड्यो छे ते स्वरो
 तेरथी मात्रा संभाववाना छे; आक्षीना अेक अेक भावाना.

शुद्धिपत्रक.

(मलत्पनी लूथ्योतुं).

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	छेद्लेथी ३ छ	सुवर्ण	सुवर्ण
५	७	मैन	मौन
३६	४	मानस	मानस
४६-४७		(४७ भा पृष्ठमांती	
		कुटनोट	४६ भाभां मूकनी
५०	१	प्रकृति	प्रकृति
५२	९	प्रेम विकासभां.	प्रेमविकासभां,
५३	छेद्लेथी ४ थी	पूषा	पूषा
५६	१	नवयौवन	नवयौवना
६७	छेद्लेथी ४ थी	नग आघातथी	नग-आघातथी
६९	छेद्लेथी २ छ	ताह	तहिं
७२	श्लो. १, य. ४	सुण	मुण
७४	छेद्लेथी २ छ	लूथ्यो-	लूथ्यो.
७८	११	सजनी.	सजनी !
”	१३	कुंनगारे,	कुंनगारे
”	”	सजनी.	सजनी !
”	१६	गुंथिये	गुंथिये
८०	८	निंदती	निन्दती
८२	४	कुंक्वाट	कुंक्वाट
”	९	गुभावाये	गुभावाये
९३	२	महोदधि	महोदधि
९७	२	स्थान,	स्थान
”	४	गूढ.	गूढ,

९८	श्लोक २२ नी नीये	(* * * * *	ऋम विह्नो मृकवां.)
१००	५	शिशु	शिशु,
१०१	छेक्षी	न्योति	न्योति
१०३	११	धणुं	धणुं
११५	१४	रुच्यो	रुच्यो
”	”	हेने	हेने
”	१६	अक्षेतो	अक्षेतो
११८	२	रे	रे’
”	छेक्षी	रे	रे”
१२०	५	गाँ	गाँ
१२१	४	नाह	नाहिं
१२५	१२	हमाभथी ?	हमाभथा !
१२६	३	गगनभां	गगनभां
१३२	छेक्षेथी ७ भी	पुष्पार्थी	पुष्पार्थी
१३३	छेक्षेथी ५ भी	प्रतिष्ठान	प्रतिष्ठान
		टीका.	
१४१	१२	वर्णुन	वर्णुन
१४५	७	अन्यतरं	अन्यतरन्
१६१	२	व्यङ्ग्य	व्यङ्ग्य
१६३	१६	वीथान	वीथाना
१८८	७	थाय	होय
२०७	१६	भं	भं
२२६	१३	mowest	movest
२३२	३	अमृत-	अमृत
२३८	१०	८८	८१

शुद्धिपत्रक २ लं.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२०	५	गाँ	गाँ
२२६	१३	mowpest	movest
६६	श्लोक ८	इरी	इरी इरी
	उत्तरार्ध		

ધણીજ સસ્તી-અર્ધ કરતાં પણ ઓછી-કિંમતે સુરસ પુસ્તકો
જોઈતાં હોય તો આઠ આના મોકલી આહક થાઓ ને
અન્યંત સસ્તા સાહિત્યનો તરતજ લાભ લો.

આ યોજનાની ફતેમંદીનો આધાર પાંચ હજારથી
વધારે આહકોની સંખ્યા ઉપરજ છે.

તદન નવા ધોરણની વગર જોખમી ને સસ્તામાં સસ્તી

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા.

નિયમો-- (૧) આહક થનારે પ્રવેશકીના આઠ આના પહેલાં
મોકલવા. (૨) આહકને તમામ પુસ્તકો અર્ધકિં
કિંમતે મળે. (૩) તે ઉપરાંત વિશેષ લાભ-પાંચ
વખે કાયમના આહકને એક રૂપીઓ યોનસનો
મળે. (૪) લવાજમ અગાઉથી ભરવાનું નથી;
(૫) પણ દરેક પુસ્તક વિ. પી. પોસ્ટના ખર્ચ સાથે
વિ. પી. થી મોકલાશે. (૬) આહકમાંથી કમી થનારને
પ્રવેશકીના પૈસા રોકડા પાછા મળે.

(૭) વર્ષની શરૂઆત જન્યુઆરીથી.

પસંદ કરવા ધારેલાં પુસ્તકોમાંનાં કેટલાંકની યાદી.

(૧) “હાસ્યમંદિર” (છાપવાનું શરૂ થયું છે) કર્ત્વે આન.
રાવ. બ. રમણલાઈ મહીપતરામ ખી. એ., એલ.એલ. ખી.
આ પુસ્તકમાં “હાસ્યરસ” વિશેનો નિબંધ તથા તેમના તેમજ તેમનાં
પત્ની સૌ. વિદ્યાગૌરીના હાસ્યરસને લગતા પચીસેક લેખો-મનોરંજક
વાર્તાઓ સંવાદો વગેરે આવશે. (પાછલા પાના ઉપર વાંચો.)

(૨) કવીશ્વર દુપતરામ ડાહ્યાબાઇના ગદ્ય લેખોનો નવો સંગ્રહ- જુના તેમજ નવા વિચારવાળાઓને સરખોજ ઉપયોગી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ખાસ પરવાનગીથી.

(૩) ક્રીતો ને ક્રીદા—મહાત્મા સૌકેટીસનો વીષપાન-મરણ વખતનો છેલ્લો આધ્યાત્મિક સંવાદ.

(૪) પત્નીની પસંદગી અથવા (૫) બાઇડીઓનું બંડ. હાલની આપણી સામાજિક સ્થિતિને લગતાં વિદ્વાન્ લેખકનાં લખેલાં મનોરંજક ગદ્ય નાટક. સુંદર મોહક ચિત્રો સાથે.

(૬) ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો.

(૭) સંસારકથામંજરી—ગુજરાતી સત્તારીઓ તથા વિદ્વાનોએ માસિકો, ચોપાનિયાં વગેરેમાં લખેલી સાંસારિક, નૈતિક વગેરે વિષયની જુદી જુદી વાર્તાઓની સુરસ ચુંટણી.

(૮) સુક્તિમાળા—એક મહુમ વિદ્વાને લખી મુકેલો વેદાન્ત શાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર નવો ગ્રન્થ. સંવાદ રૂપે.

(૯) નવીન કાવ્યદોહન—નર્મદ-દક્ષપતથી આજ સુધીનાં કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી ઉત્તમ ચુંટણી.

(૧૦) સુશિક્ષિત સ્ત્રી—(નવલકથા) બાળકોના ગૃહશિક્ષણ માટેનો ઉત્તમ નમુનો. વગેરે.

વધારે ખુલાસા માટે અર્ધા આનાની ટીકીટ મોકલી
મોટું હેંડબીલ મંગાવો.

દૃ. પીરમશાહ રોડ; } જીવનલાલ અમરશી મહેતા,
અમદાવાદ. } વ્યવસ્થાપક, “જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા.”

ભક્તિજ્ઞાનનો ભંડાર.

પાકું સોનેરી નામનું સુંદર પુઠું. કી. રૂ. પૌણે.

મહુમ કવિ જોવર્ધનદાસનાં ભક્તિ જ્ઞાનનાં ભજનો, પ્રાર્થનાનાં પદો, પ્રભાતીઆં, ગીતાનું ભાષાન્તર, માયાનું સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ માયા ત્રિગુણ્ય પ્રકાશ વગેરેનો ઉપદેશી સંગ્રહ. ઓ. સી. ગોકળદાસ કહ્લાનદાસ પારેખ વગેરે ટ્રાઈઓએ તેગના વીલ અન્વયે છપાવેલો.

આ પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો છે.

પ્રકરણ	૧	૨	પ્રાર્થનાનાં પદો	૯૩	પાનું	૧...	૮૪
પ્રકરણ	૩	પ્રભાતીઆ		૧૬	,,	૮૫...	૯૪
પ્રકરણ	૪	ભજનસંગ્રહ		૪૨	,,	૯૫...	૧૩૬
પ્રકરણ	૫	પ્રભુ પ્રાર્થનાનાં પદો			,,	૧૩૭...	૧૪૮
પ્રકરણ	૬	માયાનું સ્વરૂપ			,,	૧૪૮	૧૫૩
પ્રકરણ	૭	પ્રકૃતિમાયા ત્રિગુણ્ય પ્રકાશ.			,,	૧૫૪	૧૫૪
પ્રકરણ	૮	ભગવદ્ગીતા ભાષાન્તર,					
		અઢારે અધ્યાય મહાત્મ્ય સાથે.			,,	૧૬૫...	૨૧૬

જયા અને જયન્ત.

રા. રા. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ એમ. એ. કૃત ત્રણ અંકી સંપૂર્ણ નવુંજ નાટક. પુઠું રૂપેરી નામનું સુશોભિત. કિ રૂ. સત્રા.

નૂરજહાન.

એક હીંદી રાણીની વાર્તા. કિંમત બાર આના.

સરદાર જોગેન્દ્રસિંહની અગ્રેજી વાર્તાનું ભાષાન્તર. કર્તા રા. રા. નલિનકાન્ત નરસિંહરાવ દિવેટીઆ. પુઠું સોનેરી નામનું.

વેપારોપયોગી પાઠમાળા.

દી. બા. અંબાલાલભાઈના “નાણાંબીડ” વિશેના અ.બા
ભાષણ સહીત. પાકું પુઠું. કીંમત દસ આના

આ પુસ્તકમાં નાના મોટા સર્વે વેપારીઓને હિમેશાં ઉપયોગી
પદ્ય પડે તેવા નાચે પ્રમાણે ૨૮ પાઠ છે. (૧) વેપારનું મહત્વ. (૨)
ધંધો. (૩) મુડી. ૪) નાણું. (૫) શાખ. (૬) પેઢીઓ, ખેડો અને
શરણો. (૭) વેપારમાં નામાનું મહત્વ અને તેની અગત્ય. (૮) ધરાક
અને વસ્તુ ત. (૯) જાહેરાત-પ્રસિદ્ધિ. (૧૦) પંચાળુ-સહારો વેપાર.
(૧૧) વેપારીના ગુણુ સ્વભાવ. (૧૨) વેપારમાં કૃતેહ મેળવવાનાં
સાધનો. (૧૩) ધંધામાં ખોટ આવવાનાં કારણો. (૧૪) ઉધારીઆ
વ્યવહારથી થતી હાનિ. (૧૫) વેપારમાં વિશ્વાસનું મહત્વ. (૧૬)
વીખો, તેની જરૂર ને તેના લાભ. (૧૭) વપારી જ્ઞાનનાં સાધનો.
(૧૮) તેજ મંદીનું જ્ઞાન. (૧૯) વેપારીને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની
જરૂર. (૨૦) જકાત અને વેપારનાં તત્વો. (૨૧) મુસાદરી. (૨૨)
વેપારની સગવડો. (૨૩) પત્રવ્યવહાર. (૨૪) અનુભવ, અભિપ્રાય
અને સલાહના નિયમ. (૨૫) પ્રામાણિકપણું. (૨૬) ઈશ્વર ઉપર આસ્થા.
(૨૭) વેપારી નીતિ. (૨૮) બજારમાં નાણાંબીડ કેમ થાય છે તે
વિશે દી. બા. અંબાલાલભાઈનું આખું ભાષણ.

દલપતસતશહી.

કવિ. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના બનાવેલા જુદા જુદા વિષયના
મુખપાઠ કરવા જેવો ૭૦૦ દષ્ટતિક દોહરા. ધનામ લાયકેરી માટે
મંજુર. કેટલીક અંગ્રેજી શૃંગોમાં આવે છે. કિં. ચાર આના.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

પીરમશાહ રોડ-અમદાવાદ.

ગુજરાતી શબ્દકોષ.

૭૦૦૦૦ શબ્દોનો મોટો સંગ્રહ.

આ કોષમાં “નર્મકોષ” માંના શબ્દો ઉપરાંત હજારો શબ્દોનો મોટો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને આધાર માટે પ્રાચીન કાવ્યો તેમજ આધુનિક લેખકોનાં લખાણોમાંથી અવતરણ પછી આપવામાં આવ્યાં છે. મોટા કદનાં પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ ઉપર. પુસ્તક પાકું સોનેરી. કીમત માત્ર છ રૂપીઆ પેસ્ટેજ ૦.૯૦.

રાઈનો પર્વત.

આન. રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ કૃત સાત અંકી સંપૂર્ણ નવું નાટક. પાકું સોનેરી પુસ્તક પૃષ્ઠ ૧૭૫ ડેમી આઠ પેજ. કિ. રૂ. એક.

કલ્સોલિની.

દા. ખુ. બોટાદકરનાં કાવ્યોનો વિકાસનો ઉચ્ચ અભિપ્રાયવાળો, અંગ્રેજી રફ્ફોમાં ચલાવવા માટે પસંદ કરવા જેવો આખાળો વૃક્ષ, સ્ત્રી પુરુષ સરવેને તથા લાઇબ્રેરીને ખાસ ઉપયોગી સંગ્રહ. ધનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે મંગુર થયો છે. પૃ. ૧૫૦ કિ. રૂ. અર્ધો.

જીવનલાલ અમરશા મહેતા
પીરમશાહ રોડ-અમદાવાદ.

નીતિલતાકુંજ.

નીતિ તથા ઉપદેશના ૮૦૦ સંસ્કૃત શ્લોકનું સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર. વિદ્યાર્થીઓને બક્ષિસ આપવા તથા લાઘ્યેરીમાં ખાસ રાખવા યોગ્ય. આ પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો છે. ખંડ પહેલો. ગણપતીની સ્તુતી. સરસ્વતીની સ્તુતી. શંકર સ્તુતી. પરિશ્રલ સ્તુતી. દુર્ગન સ્તુતી સળ્ગન સ્તુતી. કવિનન સ્તુતી. સામાન્યનીતિ. ધૈર્ય વિશે. વિપત્તિ વિશે. ભાગ્ય વિશે. ખંડ બીજો. સળ્ગન વિશે. સંગત વિશે. દુર્ગન વિશે. ભિક્ષુક વિશે. સદ્ગુણી બ્રાહ્મણ. મૂર્ખ વિશે. વિચક્ષણ વિશે. પરીક્ષા. અદ્વળ જીવ્યું. સદ્વળ જીવ્યું. મિથ્યા. પાપ વિશે. પુણ્ય વિશે. ભૂષણ વિશે. દુઃખ વિશે. સુખ વિશે. ખંડ ત્રીજો. ત્યાગ વિશે. લક્ષ્મી વિશે. દરિદ્ર વિશે. કદરી વિશે. આયુષ વિશે. ગરજ વિશે. સદ્બોધ સાહિત્ય. મિત્ર વિશે. ઉદ્યોગ વિશે વિદ્યાવિશે. જન સ્વભાવ, સ્ત્રી પ્રશ્નસા. ખંડ ચોથો. વીર બત્રીશી, અંતર્લાપિકા. અન્યોક્તિ, વગેરે, સળ્ગંગ છાંટનું પાકું પુકું પૃ. ૧૫૦ કીં. આઠ આના.

શ્રી કૃષ્ણજીવન.

સુપ્રસિદ્ધ લેખક બાલુ નવીનચંદ્રસેનના અંગાળીનું ગદ્યમાં ભાષાંતર. આ પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો છે. (૧) પૂર્વ સ્મૃતિ. (૨) સોહમ. (૩) સ્ત્રીધર્મ. (૪) સુખતત્વ. (૫) સમ્બેલન. (૬) મહાભારત. (૭) છાયા. (૮) અભિશાપ. (૯) મહાપ્રસ્થાન. (૧૦) પ્રાયશ્ચિત. (૧૧) ભવિષ્ય. (શ્રીકૃષ્ણ સ્વધામે ગયા પછીનું.) નામદાર ખ્રિટિશ સરકારે ઇનામ માટે તથા વડોદરા રાજ્યે ઇનામ અને લાઘ્યેરી બેઠ માટે મંજુર કર્યું છે. કીંમત પાંચ આના.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા
... પીરમશાહ રોડ-અમદાવાદ.

વિકૃતવૃદ્ધિનો વિવાહ.

કાલેજો, શાળાઓ વગેરેના મેળાવડા વખતે બજવી શકાય તેવું બે ઘડી ગમત કરાવનારૂં હાસ્યરસપ્રધાન ત્રણ અંકી સ્ત્રી પાત્ર વિનાનું ગદ્ય નાટક. વડોદરા રાજ્યની શાળાઓ માટે ધનામ તથા લાષ્ટ્રેરીઓ માટે મંજુર છે. કિંમત ૦—૭—૦

ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન.

સંગ્રહ કરનાર—સાગર.

શબ્દાર્થ-ટીકા તથા સુકી-ધક્ક વિશે સાગરના લખેલા વિસ્તારી ઉપોદ્ધાત અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રણછોડભાઈ ઉદયરામના દ્વારસી કાવ્ય રચનાના ઉપયોગી નિબંધ સાથે.

ખાલાશંકર, મણિલાલ, કલાપી, હરિલાલ ધ્રુવ, ગોવર્ધનરામ, અમૃત નાયક, દેરાસરી, કાન્ત, પ્રેમભક્તિ, મકરન્દ, લલિત, મુનિ બુદ્ધિસાગર, હરિહર (દિવાનો), રનેહજ્યોતિ, મસ્તાન, સાગર અને અન્ય સ્ત્રીપુરૂષ વગેરે ૬૦ લેખકોની પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ ૨૪૫ ગઝલોનો-૩૧૦ પૃષ્ઠો-મોટા સંગ્રહ.

કિંમત

}

૫૫કું સોનેરી પુઠું-સવા રૂપિયો.

મસ્તી સામાજિક આવૃત્તિ-ખારચા ના

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ-અમદાવાદ.

નવલકથા-વાર્તાનાં પુસ્તકો.

પ્રતાપસિંહ—મેવાડના પ્રતાપી મહારાણા પ્રતાપસિંહના જીવનચરિત્રની નવલકથા. લેખક ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા ૪૧ પ્રકરણ.

સોનેરી પુઠું. કીં. ૩. એક.

મુઘાહાસિની—(કર્તા સૌ. વિદ્યાગૌરી બી. એ.)

સર રમેશચંદ્ર દત્તા અંગ્રેજીનું સુરસ ભાષાન્તર. કીં. ૧-૪-૦

સંસાર—દત્તા પુસ્તકનું ભાષાન્તર.

કીં ૩. એક.

સમાજ—રમેશચંદ્ર દત્તા અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાન્તર-સંસારનું

અનુસંધાન.

કીંમત ૩. પાણી.

લતા અને લક્ષીતા—(ચરિત્ર નવલકથા-એ ભાગમાં) દરેક ભાગની

કીં. બાર આના. દરેક ભાગમાં કથાપ્રસંગને લગતાં ખાસ ચિત્રો

તૈયાર કરાવીને આપ્યાં છે. પૃષ્ઠ ૨૦૦ સોનેરી પુઠું.

સ્ત્રીમય સંસાર—(નવીન નવલકથા) સોનેરી નામનું પુઠું.

કીંમત સવા ૩પીઝા.

વીમળા—(સાધ્વી સ્ત્રીચરિત્રની વાર્તા) કીં. ૧ ૩પીઝા.

કુંદનને કુસુમ—(આઠ ભાગમાં હિન્દુ સાંસારિક નવલકથા) ભાગ ૧

થી ૫ તૈયાર છે. સોનેરી પુઠું. દરેક ભાગની કીં. પાણી ૩.

કમળાકુમારી—(કવિ ભવાનીશંકર ન. કૃત હિન્દુ સંસાર સુધારાની

વાર્તા.)

કીંમત દોઢ ૩પીઝા.

સંભાળ—(કર્તા દારકાંદાસ મોતીલાલ પરીખ. કાં ૩. પાણી.

વિનોદવાટિકા—(ભા. ૧-૨) બંને સાથે લેનારને દસ આના.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ-અમદાવાદ.

ગુજરાતી લાઘ્યેરીના શણગારરૂપ કાવ્યસંગ્રહના પુસ્તકો.

	૩.	આ.	પૈ.
કલ્હાણીની—(ખોટાદકરનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ) ...	૦	૮	૦
કુસુમમાળા—(નરસિંહરાવ ભોળાનાથ) ...	૦	૮	૦
હૃદયવીન્ધુ— (" ") ...	૧	૦	૦
નૃપુરજંકાર -- (" " —સચિત્ર નવાં કાવ્યોનો નવો સંગ્રહ). ...	૧	૦	૦
ગુજરાતી ગઝલીસ્તાન—(સાગર-૨૪૫ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ)... ...	૧	૪	૦
કલાપીનો કેકારવ—(કલાપી) ...	૨	૦	૦
હમીરજી ગોહેલ— (" ") ...	૦	૮	૦
દલપત સતરાહી—(૧૦ દૃગ્ ૩૦ કૃત ૭૦૦ દૃષ્ટાંતિ - હોહરા) ...	૦	૪	૦
દલપત કાવ્ય—ભા. ૧-૨ ...	૧	૮	૦
કલાપીનો વિરહ—(કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર કૃત) ...	૧	૪	૦
કાવ્ય પ્રેમી અથવા આર્વાચીન કાવ્ય કોહન-ભાગ ૧-૨. ...	૨	૦	૦
નિજકુંજ—(મુળજી દુલસજી વેદ કૃત કાવ્યો) ...	૦	૧૨	૦
કુંજલીલા—(" ") ...	૦	૧૨	૦
લલિતનાં કાવ્યો—(લલિત) ...	૦	૮	૦
કેટલાંક કાવ્યો ભા. ૧-૨ (કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કૃત) ...	૦	૮	૦
ન્હાના ન્હાના રાસ— (" ") ...	૦	૪	૦
લલિતજ્ઞાનનો ભંડાર—(સોનેરી સુશોભિત પૂઠું) ...	૦	૧૨	૦

આ તથા બીજાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું :—

જીવનલાલ અમરશી મેહેતા,

ઠેકાણું :—પીરમશાહ રોડ, અમદાવાદ.

